Herbert Tingsten

PÅ MARKNADS-TORGET

Herbert Tingsten

PÅ MARKNADS-TORGET

1958

På marknadstorget

HERBERT TINGSTEN

På marknadstorget

STOCKHOLM
WAHLSTRÖM & WIDSTRAND

1958

© Herbert Tingsten 1958

AB ÅETÅTRYCK • ÅHLÉN & ÅKERLUNDS BOKTRYCKERI • STOCKHOLM 1958

Innehåll

Förord 7

I

Visionen i »Krig och fred» 11
Godhet och hjärtlöshet hos Thomas Mann 27
Pilgrimen Joyce Cary 48
Rilke och fascismen 65

II

Viktorianerna och vi 73
Läraren Jowett 78
»En stor kristen statsman» 84
En äkta konservativ 90
Den okrönte konungens fall 95
Naturen, Darwin och politiken 101
Försångaren Kipling 116

III

Skelettet i garderoben 125
Realisterna i Cliveden 136

IV

Nådens fångar 149
Indiska ledare I 169
Indiska ledare II 176

V

De sex hundrades ritt 181
Det indiska upproret 187
En stor kristen soldat 204
Scoutgeneralen vid Mafeking 212

Förord

På Carl Björkmans förslag utger jag i två skilda böcker ett antal artiklar, delvis reviderade.

I »På marknadstorget» har jag sökt samla inlägg av mera allmänt orienterande slag; »På krigsstigen» omfattar artiklar som är mera polemiska och kritiska. Någon riktigt klar gräns mellan de båda volymerna har det emellertid inte varit möjligt att dra; av olika skäl har jag inte alltigenom sökt upprätthålla uppdelningen.

Jag har anledning att tacka flera kolleger i Dagens Nyheter: Jan Olof Olsson, som hjälpt mig att sovra och granska materialet, Tore Hallén, som sökt ut bilder, Alf Henrikson, som översatt flertalet citerade verser, och Sven Vallmark, som till mitt förfogande ställt en av honom gjord översättning av den s. k. andra epilogen till »Krig och Fred», vilken inte publicerats på svenska.

Herbert Tingsten

I

Visionen i "Krig och fred"

De år under vilka Tolstoj skrev »Krig och fred», 1863—1869, hörde till de lyckligaste i hans liv. Han levde i harmoni med sin hustru, han gick upp i sitt arbete, han grubblade inte över politiska och sociala orättvisor, dödstanken hade ännu inte givit hans tänkande draget av förtvivlan och besatthet. Men även i detta verk, och under utformningen av det, framträdde brytningen mellan de två gestalter vilka vi föreställer oss som Tolstoj: konstnären och förkunnaren. Han njöt av att måla denna magistrala och minutiösa bild av livet, av att känna sig mogen för mästerverket.

»Jag skall skriva en skildring av slaget vid Borodino, som är utan motstycke», skrev han efter ett besök på slagfältet. »Ja, jag skryter som alltid.»

Men boken skulle inte bara bli en roman, utan också en sammanfattning av, en bevisning för hans åskådning — och ibland syntes detta honom vara det viktigaste, det enda viktiga.

»Dessa tankar (om historien) är frukten av hela mitt livs intellektuella ansträngningar, och de är en oskiljaktig del av den filosofi jag har kommit fram till. Gud allena vet vilken möda och vilka lidanden det sökandet har kostat mig; det har nu givit mig fullständigt lugn och fullständig lycka. Och ändå kommer folk, det förstår jag och har hela tiden förstått, att prisa boken för dess sentimentala flickscener, för hånet av Speranski och annan smörja i den stilen.»

Det blev konstnären som segrade i boken. De flesta läsare — och inte bara de tanklösa och slarviga — har levat igenom denna underbara bok utan att tänka på att den innehåller en »filosofi»; möjligen har de irriterats en smula över de allmänna resonemang som är inströdda i berättelsen, men dessa

är alltför kortfattade för att avsevärt störa läsningen. I regel har kritikerna och levnadstecknarna haft samma smak. Turgenjev och Flaubert var hänförda över romanen och klagade blott över tendensen att »filosofera». Den franska kritiken, som introducerade de stora ryssarna i sitt land, talade om Tolstojs historiska fatalism som en svaghet, orsakad av det slaviska temperamentet, tsarväldet eller de stora snötäckta slätterna i Ryssland. Förläggarna har i stor utsträckning i praktiken visat sin solidaritet med läsare och kritiker genom att förkorta eller utesluta de »filosofiska» partierna i »Krig och fred». »Denna upplaga återger originalets text utan förkortningar eller sammandrag», står det i den senaste svenska editionen, men detta är inte alldeles riktigt. Den »andra», historiefilosofiska epilogen på ett femtital trycksidor har i själva verket aldrig medtagits i någon svensk upplaga.

Under de senaste åren har emellertid åtminstone två framstående författare med en viss uppskattning diskuterat Tolstojs historiefilosofi. G. H. von Wright har berört den i sin »Tanke och förkunnelse», i en analys av Tolstoj som tänkare. Den engelske historikern Isaiah Berlin gör det i skriften »The Hedgehog and the Fox». Då Berlin talar om »igelkotten» och »räven» anknyter han till en sats av en grekisk poet: »Räven vet många saker, men igelkotten vet en stor sak.» »Räven» är den författare som är intresserad av skilda frågor och perspektiv, som kan arbeta med skilda metoder och identifiera sig med olika åskådningar, som är rörlig, fasetterad, mångsidig, alltomfattande; »igelkotten» är besatt av en vision, en idé, ser allt och vill ordna allt från en synpunkt. Till rävarna hör Montaigne, Goethe, Balzac och Joyce, till igelkottarna Hegel, Dostojevskij, Ibsen och Proust. Distinktionen, som i varje fall är en god utgångspunkt för prat om författare, användes i detta fall så att Tolstoj förklaras vara en räv av naturen, men tror att han bör vara igelkott — han vill vara besatt, och lyckas, får man väl säga, småningom bli det.

»Många historiker menar att om slaget vid Borodino inte

blev en seger för fransmännen, så berodde det på att Napoleon hade snuva.»

I denna sats tecknar Tolstoj, något karikatyrmässigt, den uppfattning av historien han främst vänder sig emot, en uppfattning enligt vilken de enskilda människorna, hjältarna och ledarna, skulle vara de pådrivande och bestämmande gestalterna. Det är en ren illusion, förklarar Tolstoj: »Napoleons inflytande på dessa händelser (på vad som hände över huvud) är blott ytligt och fiktivt.» Vad som är avgörande är helt andra krafter, av Tolstoj beskrivna i en rad skilda och inte alltid motsägelselösa formuleringar.

»Världshändelsernas gång är på förhand bestämd av högre makter... beror av en samverkan, ett sammanfallande av alla de viljor vilka härvid gör sig gällande.»

»Det var summan av alla medverkande mänskliga viljor som frambragte revolutionen och gjorde Napoleon till det han blev, och det var den som gjorde slut på revolutionen och störtade Napoleon.»

Man måste ha klart för sig »att den historiska hjältens vilja inte alls leder massornas handlingar, utan själv ständigt låter sig ledas». Varje handling »står i oupplösligt samband med hela den historiska utvecklingen, den är sedan eviga tider förutbestämd». Människan är »ett omedvetet verktyg i högre makters tjänst och bidrar till uppnåendet av historiska och allmänmänskliga mål».

Från denna utgångspunkt blir den »store mannen», som tror sig leda folken och utvecklingen, i själva verket en inskränkt och löjlig person, en tupp som genom sitt galande tror sig kommendera solen att gå upp. Napoleon personifierar denna uppblåsta dumhet, det är den första punkten i Tolstojs hatiska anklagelse mot honom — ehuru visst inte den enda. Den man som förstår att han litet eller intet kan uträtta är den verklige hjälten, och det utmärkande för honom måste följaktligen vara en melankolisk overksamhet. Här möter vi den ryske befälhavaren Kutusov. Före slaget vid Borodino påminde Napoleon sin adjutant general Rapp om att det var Kutusov de hade framför sig.

»Minns ni att det var han som förde befälet över ryska armén i Braunau och på tre dagar inte en enda gång steg till häst för att inspektera befästningarna?»

Med dessa ord antydde Napoleon att Kutusov var oduglig. Men för Tolstoj, för den genomskådande, måste slutsatsen bli en helt annan. Det var Kutusovs ära att han inte inspekterade Braunaus befästningar, att han somnade under krigsråden, att han blev irriterad inför alla militära teorier och alla mera utformade fälttågsplaner. Han visade därmed att han begrep sin egen och andras intighet, att han var klokare än Napoleon och sina egna beskäftiga och diskuterande generaler.

Denna historiska »fatalism» — för att bruka ett ord vars innebörd senare skall granskas — sökte Tolstoj åskådliggöra i detalj, med en onödig och pedantisk fullständighet. De konkreta bevisen framlägges överallt i »Krig och fred» och riktas alldeles särskilt mot Napoleon: denne visste inte hur läget var, han följde inte med drabbningens gång, han gav enfaldiga order och ändrade dem ofta utan eftertanke, de order han gav blev sällan åtlydda. Den Napoleon som här beskrives är vida mindre en ledare än vad Tolstojs historiesyn, principiellt fattad, behöver kräva; han är helt enkelt virrig, slapp och inkompetent, och det blir blott alltför uppenbart att det är bättre att inga order ges än sådana galna order som kommer från den franske kejsaren.

På detta sätt blir fältslagen — och särskilt slaget vid Borodino — tumult i vilka det är omöjligt att spåra någon ledning av staber och fältherrar. Intrycket fulländas av att Tolstoj — i anslutning till Stendhals skildring från Waterloo — betraktar striden genom enskilda deltagare, som ingenting vet av vad som i det stora hela försiggår. I stället för de regelrätta bataljer som de historiska handböckerna bjuder på möter vi därför en förvirring lika fullständig som vid ett slagsmål i halvmörker på en dansbana. Denna förvirring tjänar Tolstojs syften. Kriget blir en förtätning av det mänskliga livets ödslighet, osäkerhet och tillfällighet.

Man har, med all rätt, prisat denna metod att skildra som

ny och realistisk, och den har säkerligen avgörande påverkat senare krigsskildringar. Det är heller knappast en tillfällighet att denna metod kom till användning i fråga om Napoleonkrigen, de första krigen med massarméer och med användning av en krigskonst som utformades för dessa massarméer. Många av de stora fältslagen på 1600- och 1700-talen var mera »ordnade» än de moderna stora arméernas tidiga kraftmätningar. Kanske är det heller inte en tillfällighet att dessa berömda skildringar gäller just Waterloo och Borodino, där på båda sidorna chefernas osäkerhet om läget var ovanligt stor och där Napoleon visade exceptionell brist på aktivitet och förutseende. Att beskriva Austerlitz eller Königgrätz eller Sedan på samma sätt vore uppenbart orimligt, varmed jag naturligtvis inte vill förneka det självklara att den enskilde soldaten i alla masstrider måste sakna överblick av läget.

Med det sagda är redan antytt att Tolstoj fuskade en smula då han sökte åstadkomma en total och åskådlig bevisning för sina teser. Napoleons snuva: att ironisera över tron på dess betydelse är lättare än att exempelvis påstå att Gustav II Adolfs död vid Lützen inte påverkade händelsernas gång. Den Napoleon vars historiska roll förnekas framställs som en oduglig man — men Tolstojs tes kräver att även framstående män skall visas vara ur stånd att ingripa i historien. Inte heller är Tolstoj konsekvent. Det blir alltför absurt att se Kutusovs storhet endast i hans slöhet och resignation, och småningom utrustas den ryske härföraren därför med förmåga både att forma kloka planer och att stärka arméns stridsanda — varmed strängt taget hela tesen är uppgiven.

För att förstå vad Tolstoj avser är dock inte romanen »Krig och fred» en tillräcklig källa. Denna romans historiefilosofi kan knappast förstås utan kännedom om den »andra epilogen», hittills ej publicerad på svenska.

De reflexioner om historien som Tolstoj gör i själva romanen »Krig och fred» är nämligen blott spånor från den tankeverksamhet vars resultat presenteras i »andra epilo-

gen». Dessa reflexioner gör därför inte Tolstojs tänkande rättvisa; de verkar ofta slarviga och illa underbyggda, därför att bakgrunden, den huvudsakliga bevisningen, inte är angiven. Därmed är självfallet inte sagt att Tolstoj i »andra epilogen» skulle ha format en »hållbar» historiefilosofi — vad som kan menas med det. Tvärtom är det tydligt att epilogen innehåller schematiseringar, tankefel och luckor, som gör de mera originella slutsatserna angripliga eller uppenbart felaktiga. Men epilogen är i många hänseenden en betydande prestation. Den ger en kritik av det oklara och motsägelsefulla i begrepp och resonemang som var vanliga i historieskrivningen före Tolstojs tid och som ännu — trots den historiska vetenskapens utveckling — inte är alldeles ovanliga. Den belyser med överdriftens och karikatyrens blixtljus problem och svårigheter som varje tänkande över historien aktualiserar. Den klarlägger också mycket i Tolstojs intellektuella och moraliska hållning vid denna tid och bidrar till förståendet av den stora romanen — särskilt den anda av resignation och patos, man skulle kunna säga passionerad resignation, som ger romanen dess säregna storhet och höghet.

2.

»Ett järnvägståg rusar fram. Man frågar varför det rör sig. En bonde svarar: Det är djävulen som sätter det i rörelse. En annan säger att tåget går därför att hjulen rör sig. Den tredje påstår att orsaken till rörelsen ligger i röken som föres bort av vinden.»

På ungefär samma sätt svarar historikerna på frågan om de stora händelsernas orsaker — deras svar är lika tomma.

Sedan den gamla, ohållbara men verkligt förklarande föreställningen om Guds omedelbara styrande av människorna övergivits har det vanliga historiska svaret blivit en hänvisning till de stora männen, hjältarna; de har kommit att motsvara Gud eller djävulen i det mera primitiva tänkandet. Huvudparten av sin framställning ägnar Tolstoj åt bevisning för att detta svar är oriktigt. Det talas om ledarnas

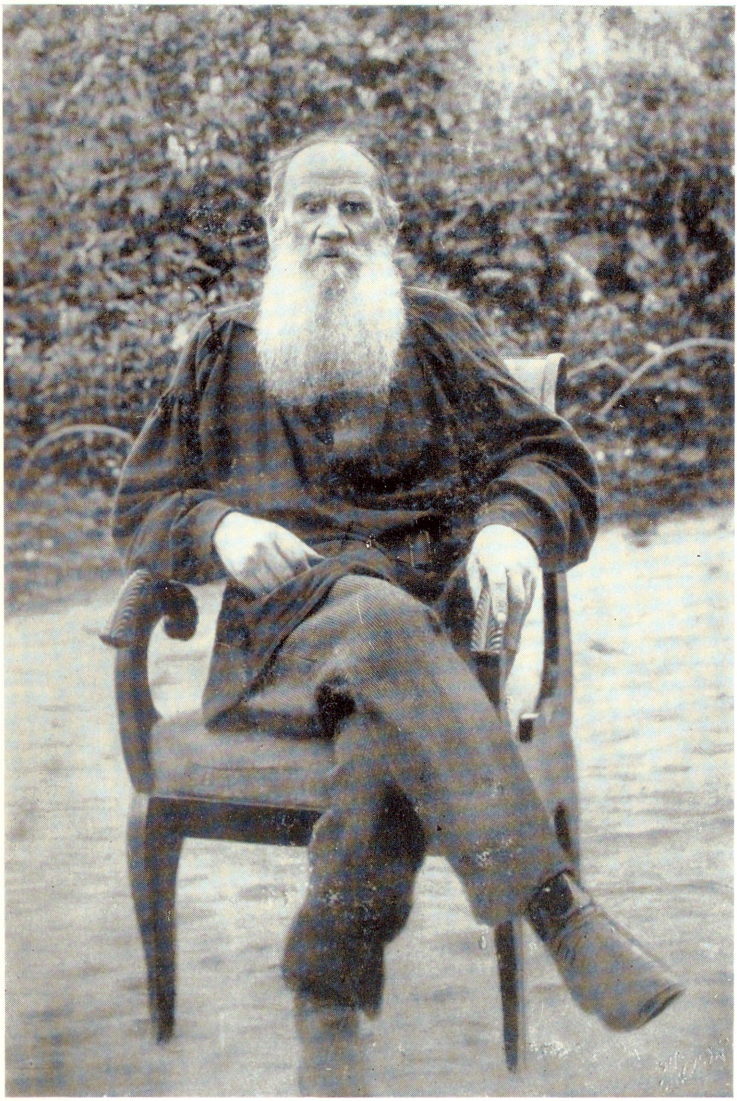

Leo Tolstoj.

Ryssarna håller stånd i slaget vid Borodino. Bilden är av den sovjetryske grafikern D. A. Sigmarinov och hämtad ur en nyutgiven ryck upplaga av »Krig

makt. Men vad är makten, hur vinnes den och hur förloras den? Ena dagen påstås Napoleon vara allsmäktig, den andra är han maktlös. Kanske svaras det att han har makt så länge han representerar den massa som lyder honom. Men därmed blir frågan endast mera invecklad och svaren mera konstiga. »Överfördes år 1808 Rhenförbundets vilja på Napoleon? Överfördes de ryska folkmassornas vilja på Napoleon när våra trupper förband sig med fransmännen för att bekriga Österrike?» »Makt är ett ord vars betydelse för oss är obegriplig.» Det talas om ledarnas befallningar. Men ibland blir dessa befallningar åtlydda, ibland inte — det måste alltså bero på annat än själva befallningen hur de befallda handlar. Det talas om den fria viljan. Men ledarnas vilja är inte fri, lika litet som de leddas; frihet är endast ett uttryck för den »obekanta rest» som återstår då vi söker klarlägga ett orsakssammanhang.

Då Tolstoj med sådana argument — och med en rad praktiska exempel — söker visa att historien inte är ledarnas historia innebär det en välgörande reaktion mot en historieskrivning som blomstrade särskilt i 1830- och 1840-talens Napoleonromantik. Men det är klart att Tolstoj går till överdrifter i sin argumentation och i sin uppfattning om ledarnas betydelselöshet. Att viljan inte är fri — ett filosofiskt-terminologiskt problem, som strängt taget inte hör hit — hindrar inte att den vilja ledaren ger uttryck åt kan vara bestämmande för andra, att en befallning inte åtlyds visar inte att befallningar är meningslösa, att det är svårt att definiera ordet makt ger inte rätt att bestrida maktens existens.

På ungefär samma sätt resonerar Tolstoj om idéerna i historien. Då historikerna i andliga inflytanden ser det avgörande talar de, som den tredje iakttagaren av tåget, om »den bortförda röken» som drivande kraft. Det är en benägenhet hos lärda män att betrakta lärda teorier som avgörande. Genom att studera Luther och Rousseau »får vi inte veta varför människorna slaktade ned varandra efter reformationen och varför människorna avrättade varandra under franska revolutionen». Om man kombinerar ledarnas

och idéernas historier, »som de nyaste författarna gör, så blir detta monarkernas och författarnas historia, men inte historien om folkens liv».

Hur är det då med svaret att tågets rörelse beror på hjulen? Det leder vidare till sökandet efter orsakerna till hjulens rullande. »Inte förrän han nått fram till den yttersta orsaken till tågets rörelse, till den i ångpannan sammanpressade ångan, skulle han ha rätt att hejda sig i sitt sökande.»

»Ångan» blir alltså i detta sammanhang symbolen för »den drivande kraften» i historien. Vad Tolstoj menar härmed kan sägas vara enkelt och riktigt, men också föga upplysande. »Allt förklarar allt», det blir visdomens summa. Människorna, deras vilja och handlande och därmed händelseförloppet, bestämmes av allt vad som tidigare tänkts och gjorts, av arv, miljö, inflytanden, av vad som förut skett och formats. »Folkens rörelse orsakas ... av alla de människors verksamhet som tar del i vad som sker.» Den verkliga historien är alla människors historia, inte ledarnas eller idéernas.

De omedelbara slutsatserna härav är givna. Vad som skall ske är oundvikligt, om man så vill förutbestämt, men inte möjligt att förutsäga, eftersom vi inte kan lära känna historien eller mänskligheten i dessa ords fulla mening. »Den drivande kraften» blir i själva verket ett meningslöst uttryck, eftersom denna kraft inte låter sig inringas och fixeras; historien kan påstås vara lagbunden, men lagarna är alltför invecklade för att tillämpas eller ens i någon tjänlig form fastställas. Vi kan inse vår bundenhet, men inte vart den leder oss. Vi kan inte finna en brukbar vägvisare i historiens labyrint.

Tolstoj drar även andra slutsatser, som innebär en tydlig överansträngning av de uppställda teserna. All historieskrivning i ordinär mening blir fruktlös, eftersom den alltid förenklar eller förvrider. Planläggning, i varje fall på något längre sikt, blir futil, ty alla inverkande faktorer kan inte överblickas. Ledarna och idéerna blir inte bara mindre viktiga än historikerna föreställer sig, utan saknar all betydelse. Av särskild vikt är att Tolstoj från tanken att historia är

alla människors historia kommer till åsikten att det främst är de »vanliga» människornas historia som bör framställas — det är vad han söker göra i »Krig och fred», även om han i realiteten nästan uteslutande behandlar det lilla överklasskikt som han själv tillhörde. På visst sätt föregriper han de moderna arbeten som främst vill skildra hur folk i allmänhet levat under skilda tider, till exempel Seignobos' och Trevelyans.

Medan han skrev »Krig och fred» läste Tolstoj mycket historia, och han anses ha varit en framstående kännare av de skeden som han — ibland med stor godtycklighet — skildrade i romanen. De angrepp han riktade mot överskattning av »hjältarnas», och särskilt Napoleons insatser, var resultat av denna läsning. Främst synes Thiers verk om revolutions- och kejsartiden ha irriterat honom. I sin historiesyn påverkades Tolstoj av tänkare med vilka han tidigare var eller under denna period blev väl förtrogen; bland andra brukar Kant och Schopenhauer nämnas. Av speciellt intresse är Berlins påpekande av att Joseph de Maistre starkt inverkat på Tolstoj. Likheterna i de Maistres och Tolstojs historiebetraktelser är slående, och det är redan förut känt att Tolstoj just vid denna tid läste de Maistre. När det gäller att framhäva den mänskliga oförmågan att förutse och planera för framtiden är de Maistre, som stödde sin reaktionära ideologi på antirationalism, Tolstojs mästare. Då den amerikanska kongressen beslutat förlägga huvudstaden till Washington sade sig de Maistre kunna hålla tusen mot ett på att denna stad aldrig skulle bli byggd eller inte heta Washington eller att kongressen ej skulle sammanträda där. Även Proudhon läste Tolstoj under detta skede, och det finns i Proudhons blandning av konservatism och folklighet, av antiintellektualism och puritanism mycket som minner om Tolstoj.

Det har påstått att Tolstoj vid denna tid också skulle ha känt till gängse historiefilosofiska åskådningar. Vad som här åsyftas är närmast de framstegsfilosofer som indelade mänsklighetens utveckling i bestämda perioder och på grundval av denna systematik ansåg sig kunna fastställa de av-

görande faktorerna och förutsäga framtidens väsentliga förlopp, varvid alltid en fulländning utifrån en given värdering förklarades vara nära förestående; det gäller här författare som Saint-Simon och hans lärjungar, Hegel, Marx och Comte. All bevisning saknas emellertid för att Tolstoj vid författandet av »Krig och fred» skulle ha känt till dessa skrifter, i varje fall närmare studerat dem. Saint-Simon omnämns såvitt bekant aldrig av Tolstoj; Marx och Comte, som vid denna tid var föga kända i Ryssland, nämner han först långt senare och i andra sammanhang. Däremot kände Tolstoj självfallet till Hegel, modefilosof i Ryssland i mitten på 1800-talet minst lika mycket som i Tyskland. Tolstoj uttalade sig också under denna tid vid ett tillfälle om Hegel, vars skrifter han betecknade som »obegriplig gallimatias blandad med plattheter» — att detta omdöme skulle ha grundat sig på något egentligt studium av Hegel är osannolikt och i varje fall obevisat.

Att Tolstoj vid romanens utarbetande inte gjort närmare bekantskap med dessa historiefilosofer synes emellertid främst framgå därav att han inte alls berör dem i andra epilogen; han berör över huvud inte de problem de sysslar med eller hela den riktning de representerar. Han avvek helt från dessa ideologer genom att han inte urskilde eller ansåg det möjligt att urskilja ett sammanhang eller en drivande kraft i händelseförloppet — hos Tolstoj finns inte något som motsvarar världsanden hos Hegel eller produktivkrafterna hos Marx.

Tolstoj kom i sitt sökande efter historiens hemlighet till negativt resultat. Han fann ingen drottning i spelet, ingen ledtråd som från det förflutna ledde till framtiden. Men det om man så vill negativa och ödsliga perspektiv som han stannade vid blev befruktande. Det innebar, enligt den slutsats han drog, att historien skulle vara människornas, de vanliga människornas historia — människor som kastades in i händelser och avgöranden utan förmåga av överblick, utan illusioner om överblick. Resignationen blev en frukt av denna syn, en annan blev tron på att den enskilda människan

och hennes själ är det enda väsentliga. De resultaten var inte obetydliga — de innebär ett förkastande av föreställningar om statens primat, om de stora männens överlägsenhet och rättigheter gentemot andra, om det vördnadsvärda i makten, om överindividuella krafter i historien. Det är människorna, Andrej, Peter, Natasja det gäller.

Men till detta, förbundet med detta, kommer något annat. Skildraren och analytikern segrar inte alldeles, det finns rum, det görs rum för profeten, för en vision. Till Tolstojs bild av historien och människorna i historien fogas, paradoxalt, en vision av begripande och inlevande. Den höljes i antirationalism och nationalism, men är likafullt ett allmänmänskligt inslag i Tolstojs verk.

3.

I nionde delen av »Krig och fred» skildrar Tolstoj krigsrådet vid Drissa, sammankallat inför det napoleonska anfallet 1812. Till deltagarna hörde utom ryssar en rad utlänningar med befattningar inom ryska armén. Det var huvudsakligen dessa utlänningar, tyskar, italienare, fransmän, som yttrade sig. De framförde, särskilt tyskarna, lärda teorier och fullständiga planer, utmärkta av djupsinne och enfald; även en svensk, Gustaf Maurits Armfelt, skymtar bland de begåvade narrarna. Skildringen avbryts av karaktäristiker av de skilda nationerna, en av nyckelpassagerna i romanen, i huvudsak utesluten i alla svenska översättningar, även den senaste.

Tyskarna är självsäkra, skriver Tolstoj, »på grundval av en abstrakt idé, av vetenskap, det vill säga den förmenta insikten om en fullkomlig sanning. Fransmannen brukar vara självsäker, därför att han betraktar sig personligen, både till kropp och själ, som oemotståndligt tjusande för både män och kvinnor. Engelsmannen är självsäker på grund av att han är medborgare i den bäst inrättade staten i världen, och därför att han som engelsman alltid vet vad han har att göra, och vet att allt vad han som engelsman gör otvivelaktigt

är bra. Italienaren är självsäker därför att han är temperamentsfull och lätt glömmer både sig själv och andra. Ryssen är självsäker just därför att han ingenting vet och ingenting önskar veta, eftersom han inte tror att det är möjligt att veta någonting fullständigt. Tysken är värre självsäker än alla andra, envisare och mera motbjudande, därför att han tror sig känna en sanning, en vetenskap, som han själv hittat på men som för honom är en absolut sanning.»

Professor von Wright, som citerar satsen om ryssen (dock inte det sista ordet »fullständigt»), betecknar den som ironisk. Det är sannolikt riktigt att formuleringen innehåller en viss ironi och självironi. Men den centrala tanken måste vara den rakt motsatta. Tolstoj prisar genom sin karaktäristik ryssen som den klokaste i nationernas krets. Endast den vise vet att historien »ingenting annat är än mänsklighetens omedvetna gemensamma massliv», att den historieskrivning som finns »innehåller kanske 0,001 procent av vad som verkligen är folkens historia», att teorier och planer är värdelösa därför att man vet så litet. Denna insikt är Tolstojs, men han förutsätter att det ryska folket är, på något omedvetet och intuitivt sätt, mera delaktigt av den än andra folk. Därmed blir Tolstojs nationalism — manifesterad också på många andra sätt — till sin kärna identisk med hans antirationalism.

Då jag här använder ordet antirationalism är en distinktion nödvändig. Tolstoj är inte antirationalist i den meningen att han proklamerar (även om han kanske förutsätter) en högre kunskapskälla än förnuftet, han kräver inte att vi till någon guds eller något ideals ära skall avsäga oss bruket av vårt förstånd. Det finns intet, eller mycket litet, hos honom av pragmatism, alsobfilosofi eller den kombination av antiintellektualism och mytbildning som varit ett så viktigt drag i senare tids nationalism. Han menar helt enkelt att vårt förnuft inte räcker långt, vare sig i historieskrivningen eller i livet — det blir så mycket outforskat och okänt kvar. Och han menar att den som åtminstone begriper detta har

funnit ett stycke visdom, har tagit det första steget mot visdom.

Från denna utgångspunkt är det emellertid naturligt att betrakta kunskap och lärdom — så starkt och ofrånkomligt begränsade — som värdelösa eller rent av farliga. Då Tolstoj i andra epilogen förklarar »det utbredda boktryckandet» vara »obildningens starkaste vapen» är han helt konsekvent. Den som läser historia, exempelvis, lär sig att historien är hjältarnas eller idéernas historia, och att bibringas denna villfarelse är värre än att inte lära sig något alls — den falska kunskapen stänger själen för sanningen. Och även den kunskap som utan att vara bedräglig är ofullkomlig blir gärna fattad som en tillräcklig, en uttömmande kunskap, och den formen av illusionism är lika farlig. Den höga bildning som ser sin egen begränsning och därför kan kasta bort halvbildningens teorier, fördomar och högfärd, möter i broderskap den obesudlade okunnigheten. Därmed räcker Tolstoj handen till den ryske bonden och till hans inkarnation, fältmarskalken furst Kutusov.

Då Tolstoj i »Krig och fred» antyder denna uppfattning och utvecklar den i viss riktning sker det osystematiskt, till synes inte alltid i full medvetenhet om innebörden av vad som sägs — ibland i snabbt förbiilande reflexioner, någon gång i sammanfattande slutsatser på en sida, främst genom den totalbild som verket i dess helhet förmedlar till läsaren och som författaren aldrig söker precisera, kanske inte velat eller inte kunnat precisera.

I sin hemliga förbundenhet med det ryska folket vet Kutusov att detta folk kommer att segra. Det skall segra därför att det kämpar för sitt angripna land — men det skälet är inte det huvudsakliga. Ryssarna är överlägsna därför att de är goda, eller åtminstone hyggliga och oskuldsfulla människor, därför att de är enskilda människor och samtidigt delar av den massa som skapar all historia — inte redskap åt en byråkrati, en militär ledning eller »stora» män. De skall

segra därför att de i sin visa ovetenhet är likgiltiga för teorier och konventioner, inte vet när de enligt »reglerna» borde känna sig besegrade. De skall segra därför att de instinktivt begriper hur historien formas och genom detta äger en klokhet högre än fiendens bildning och beräkning. De är »kallade», kan det en smula paradoxalt sägas, därför att de omedvetet är anhängare av Tolstojs historiefilosofi.

Här finns en beröringspunkt mellan Tolstojs nationalism och den ryska nationalism som i våra dagar blomstrar i hägnet av den Hegel—Marxska metafysiken. Det är förståendet av historiens gång som legitimerar ryssarna, framtidens segrare. Men det behöver knappast understrykas att från Tolstojs utgångspunkt den historiemetafysik som nu är de ryska härskarnas ideologiska trumf måste te sig som en frukt av den västerländska doktrinarismen i dess förhävelse och kortsynta förnuftstro.

Kutusov visste, skriver Tolstoj, att stridens utgång bestämdes »varken av överbefälhavarens dispositioner, truppernas ställning, mängden av kanoner eller antalet döda, utan av den ogripbara kraft som kallas andan inom armén». Vid Borodino mötte Frankrike »första gången en fiende vars moraliska styrka var dess egen överlägsen». »Fäktaren som höll på en kamp efter konstens regler — det var den franska armén; hans motståndare som kastade värjan ifrån sig och tog till påken — det var ryssarna. Och människorna som vill förklara allt enligt fäktkonstens regler — det är historikerna som skrivit om dessa händelser.» Kutusov »förstod hela krigets väldiga mening», han böjde sig för »folkets vilja», han förklarade »att alla våra manövrer var onödiga, att allt gick av sig självt bättre än vi kunde önska det . . .» »Ensam mot den allmänna opinionen» kunde denne man »riktigt tyda dramats nationella innebörd»; »källan till denna ovanliga skarpblick låg i denna nationella känsla som han bar inom sig i all dess renhet och styrka». Vad Tolstoj femtio år efteråt reflekterat klarlade, begrep Kutusov instinktivt redan under skeendet — detta var den ryske marskalkens och det av honom representerade enkla folkets visdom.

Redan det sagda och citerade visar att Tolstoj vid randen av sin negativa och till synes tröstlösa historiefilosofi griper efter en föreställning som — utanför analysen och insikten — skall ge sammanhang, förvissning, mening. Det är vad Isaiah Berlin närmast menar då han skriver att Tolstoj var en räv som ville vara en igelkott. Han ville i stället för räven, som »vet många saker», bli igelkotten, som »vet *en* stor sak». Jag skall inte referera Berlins briljanta, på hela Tolstojgestalten tillämpade resonemang, utan blott stanna vid den vision som nås genom ett hopp från den destruktiva granskningen till tron och profetian. Här synes mig en från Berlin något avvikande, mera tillspetsad tolkning tillåtlig.

Tolstoj fann att historien kan förstås blott som allas, massans, de enskilda människornas historia. Men att skildra de stora händelserna enligt denna metod är i grunden omöjligt. Vi kan inte utforska allt, vi kan därför inte genomlysa spelet av orsaker och verkningar, vi vet nästan ingenting. Endast några enskilda människors historia, i någon mån speglande ett märkligt förlopp, kan vi skriva; det är vad Tolstoj gjort. Dessa människor är, som alla, okunniga, tveksamma, sökande. Deras heder ligger, i motsats till de »stora» männens, i denna osäkerhet och i en vag vilja till sanning och godhet. Vad de kan finna är möjligen den bild av helheten som den sårade furst Andrej ser efter Austerlitz eller den privata och bräckliga lycka som i romanens första epilog hägnar Peter och Natasja. Det högsta de »ledande» kan nå är att, som Kutusov, begripa sin egen intighet och att genom detta begripande och ett slags instinktiv känslighet ana vad som sker och kommer att ske och att i någon mån verka i historiens egen riktning.

Men i en vision som ger romanen dess skimmer förenas insikt, moral och framtidstro. Det är dessa fåkunniga och ödmjuka människor som gör historien och — här är tankehoppet och förhoppningen — till vilkas gagn historien arbetar. Den enskilda godheten skall segra, liksom ryssarna över Napoleon. »Saliga äro de saktmodiga, ty de skola besitta jorden.» Den resignation som är Peters och Natasjas är inte

bara stillhet under ödet, den är inte heller något »trots allt», utan den bärs upp av en svävande och ändå fast tillförsikt — det är ljus över framtiden för de enskilda och för människorna.

Till denna fromma glädje fick Tolstoj aldrig vända tillbaka.

Godhet och hjärtlöshet hos Thomas Mann

I sin bok om faderns sista år skriver Erika Mann att de främsta dragen hos Thomas Mann som gammal var »anspråkslöshet, godhet och humor». Hon motiverar ingående och energiskt särskilt attributet godhet. Mann älskade människorna, skriver hon, och han författade för att ge dem »glädje, insikt och en högre munterhet»; några ord av Hermann Hesse anförs som bevis. Intrycket av dessa sidor är att dottern med en viss aggressivitet, nästan som en utmaning, framför godhetstanken, att hon vill slå fast att fadern »trots allt», »ehuru folk inte riktigt förstod det», var god. Och utan tvivel är denna lätt polemiska attityd på sin plats. Inte ens för Thomas Manns mest helhjärtade beundrare lär det vara naturligt att se godheten — eller anspråkslösheten — som det centrala i hans väsen. Här ligger ett problem, ett stycke »dialektik», som kanske inte tillräckligt uppmärksammats i debatten kring Mann.

Inget skäl finns att betvivla att Erika Mann i en bemärkelse har rätt. Thomas Mann var, enligt skildringarna av de närmaste och av andra, vänlig, älskvärd, tolerant, fridsam, förståelsefull. Det är nästan omöjligt att tänka sig honom som privatmänniska i vrede, gräl och upphetsning; mera olik Strindberg kan inte gärna någon ha varit. En strid, en ordväxling med honom var, försäkrar dottern Monika, otänkbar. »Ordning, artighet, måttfullhet, tålamod var inte medel utan uressens, som han gav liv och mening», skriver hon på ett annat ställe i sin memoarbok. Den »godhet» som i dessa och många andra sammanhang berörs är närmast balans, välvilja, respekt för andra, något passivt och formellt. Av värme, innerligt deltagande, passionerad känsla finner man inga spår i barnens minnesböcker. Mellan godheten och den förbindliga likgiltigheten tycks skillnaden ha varit

ringa. Det är distansen, för att inte säga kylan, som observeras, trots — eller som förklaring till — de utmärkta, från brytningar och bitterhet fria familjerelationerna. En annan sorts godhet, ett mera lidelsefullt medkännande och engagemang, skulle inte ha kunnat uppbära denna svala harmoni.

Naturligtvis var den perfekta ordningen och stabiliteten delvis en följd av samma situation som i tusentals andra hem där fadern i egenskap av intellektuell producent och försörjare hålles utanför familjesamhällets bekymmer och konflikter. »Var tyst, så att pappa får skriva», »oroa inte pappa med att tala om den saken» — förmaningar som dessa är den propaganda genom vilken den hemarbetande fadern, även den talanglöse och misslyckade, kan nå ensamhetens storhet i sin lilla by. Thomas Mann, redan vid giftermålet ett erkänt geni och sedan år för år mera ryktbar och mera förmögen, personifierar denna livsform i jätteformat. Hans nedstigande till familjen blev en händelse, hans vänlighet fick en kunglig glans; då han kallades »trollkarlen» var det inte bara därför att han var så spirituell och fantasirik, utan också därför att själva hans närvaro gav fest och magi. Framför allt var det, självfallet, hustrun och döttrarna som omgav skaparen med skydd, ömhet och dyrkan. Sonen Klaus betonar och exemplifierar »den stränga lyckan» i det Mannska huset. »Mellan klockan nio på morgonen och tolv på dagen måste man hålla sig stilla, därför att far arbetar ... Att beträda hans arbetsrum medan han håller på med sin mystiska sysselsättning där inne skulle vara en fruktansvärd blasfemi — det skulle aldrig någonsin falla något av oss barn in att göra något dylikt.»

Hur fulländad och disciplinerad hängivenheten för familjefadern — diktarfursten — var hos hustrun och den äldsta dottern under de sista åren framgår bäst av Erika Manns skildring, inte minst därför att hon inte synes vara medveten om det egenartade och ovanliga i denna hållning. Då Thomas Mann ville ta en stunds promenad lämnade hustrun omedelbart alla sysslor för att göra honom sällskap. Erika arbetade dag och natt, utan klagan, utan att ens störa fadern med en

fråga, för att till utsatt dag ha den beordrade förkortningen av hans Schillerföredrag färdig. Då de tre efter krigsutbrottet 1939 reste i flyg från Stockholm till London, blev Erika — absurt nog — rädd för att en tysk flygare skulle känna igen fadern genom fönstret och skjuta ned honom. Därför bad de båda kvinnorna, utan att berätta om sin oro, fadern att lämna den fönsterplats som han, »det faller av sig självt», intog, och Thomas Mann avstod förvånad, »med höjda ögonbryn», den bästa platsen åt hustrun.

Samtidigt som hänsynen och de många uppoffringarna omnämnes som något självklart framhäves ständigt faderns mildhet och behag. Läsaren tvivlar inte, men han kan inte heller undgå reflexionen att välviljan mot dessa hängivna måste ha varit lätt, och att ett långvarigt tryck i förening med distans måste ha krävts för att ge omsorgen och uppoffringen denna otvungenhet och precision.

Uppgifter om mera tillfälliga sammanträffanden med Thomas Mann ger samma föreställning. Artighet, finess, kvickhet — en egocentricitet som aldrig framträder i något offensivt, utmanande eller skrytsamt, utan i brist på intresse, en isolering som blicken, rösten, det avvägda och avståndstagande i talet, förmedlar utan ansträngning och utan sårande skärpa.

Av Thomas Manns många motsatspar är kanske konsten och livet det mest berömda. I otaliga skepnader presenterar han de båda stridande, de båda tävlande: konsten blir ibland bedrägeri, brottslighet, sjukdom, död, ibland insikten, intelligensen, förklaringen, ett högre liv. I sin klaraste och enklaste form framträder Manns hållning då han i ungdomsskrifterna ser konsten som oförenlig med livet, med starka känslor, överväldigande upplevelser, illusionism, godhet och patos.

De som är vigda, eller dömda, åt konsten känner sig tidigt »stå i en gåtfull motsats till de andra, de vanliga, de korrekta; den avgrund av ironi, tvivel, kritik, insikt, känsla som skiljer dem från människorna blir djupare och djupare . . . Sinnet

för stil, form och uttryck förutsätter detta kalla och kräsna förhållande till människorna, ja, en viss mänsklig utarmning och förödelse. Ty den sunda och starka känslan, det är det avgörande, har ingen smak. Det är slut med konstnären så snart han blir människa och börjar känna som en människa.» Konstnären är, då han söker att leva, pinad av sin egen insikt, av »Erkenntnisekel»; att leva, att känna, blir därför en gemenhet. »Klarsyn genom känslans tåreslöja, att förstå, observera, klarlägga och att vara tvungen att leende lägga det iakttagna till handlingarna i de ögonblick då händerna slingrar sig i varandra, då läpparna möts, då människans blick, förblindad av känsla, bryter samman, det är gement, Lisaweta, det är lågt, upprörande.»

Dessa ur »Tonio Kröger» hämtade satser kunde kompletteras med andra, av vilka några — för att uttrycka saken grovt — tar konstens parti och andra livets. De givna exemplen är tillräckliga för att ge en föreställning om hur Thomas Mann känner eller i varje fall resonerar, resonemang som diskuterats i hela litteraturen kring Mann. I stort sett innebär Manns senare utveckling en vänligare hållning mot »livet», och detta »liv» placeras i stigande utsträckning jämte »konsten» bland honnörsorden, men en rad undantag eller återfall visar hur starkt den ursprungliga antinomin fortfarande gör sig gällande.

I debatten kring Thomas Mann synes man i regel ha utgått från att han helt enkelt skildrar hur konstnären förhåller sig, vad konsten är, om också i sällsynt extrema eller extravaganta formuleringar. Det kan rent av hävdas att Thomas Manns skildring av konst och konstnärer slagit igenom, att man uppfattat den som en giltig analys, inte som en personlig deklaration. Det självfallna, helt banala konstaterandet att gestaltningen är något annat än kännandet, eller riktigare är en annan sorts kännande, har, tycks det, ofta varit huvudstödet för denna uppfattning. En agitator som ryter mot samhället är i själva rytandets ögonblick lika upptagen av att forma hårda och etsande satser, av ett slags produktionsglädje, som av hat. En vetenskapsman glädjes under

skrivandet kanske mera av att uttrycka sig precist och fulländat än av den sanning han tror sig förkunna. Hur mycket mera gäller detta inte den »riktige» konstnären? Då han skriver om kärleken är det inte av den, utan av sin förmåga att beskriva den som han njuter — att han skriver blir därmed en objektivisering, om man så vill en förfalskning eller ett förräderi, död i stället för liv.

Att i Thomas Manns analys av konst och liv se blott ett uttryck för denna insikt är såvitt jag förstår att förbigå ett just för Thomas Mann centralt problem. Mann talar visserligen om konst och konstnärer i allmänhet, han söker förallmänliga sin egen situation (stundom med undantag för »den heliga ryska litteraturen»). Men är det inte uppenbart att Manns läge är alldeles särpräglat? De flesta konstnärer l e v e r — i den triviala meningen, »livets förföriska banalitet» — de älskar, lider, är engagerade personligt, inte bara som tolkare och regissörer, även om de utmärks av förmågan att i produktionens tider nå distans, ställa sig utanför. Thomas Mann, som i konsten ser ett avsked till livet, ett inträde i kloster, representerar ett så ytterligt fall av det konstnärliga att han inte längre är representativ för genren — det är hans eget fall som blir intressant. Söker han inte — kanske trots allt halvt omedvetet — ett alibi för känslokyla, för oförmåga av godhet, passion och patos genom att placera alla konstnärer, alla intellektuella, i iakttagelsens, analysens och beskrivningens elfenbenstorn?

Själv synes han i yngre år ha ansett ett val möjligt; han ansåg sig o f f r a livet då han valde litteraturen. »Ack, litteraturen är döden!» skrev han vid 26 års ålder till brodern Heinrich. »Jag ängslas för de dagar, och de är ju inte långt borta, då jag åter ensam skall vara innesluten med den, och jag fruktar att den egoistiska utarmningen och förkonstlingen då skall göra snabba framsteg.»

Men dylika nödrop inför det oundvikliga tyder blott på medvetenhet, de ger ingen anledning att tro på möjligheten av ett val. Med åren blev klagan svagare och sällsyntare; sannolikt minskades medvetenheten om isolering och särart

genom framgången, uppskattningen och de yttre aktionerna i ideologi och politik; i den mån ensamheten, distansen och kylan ännu observerades blev de tecken på höghet och kallelse, suveräna. De bilder Mann ger av Goethe under senare tid är alltför förälskade för att inte till stor del vara självporträtt. »Hans godhet har blivit nedlåtenhet, reserverad förbindlighet»; »hans fördragsamhet och försonlighet» finns vid sidan av »hans kyla, hans brist på entusiasm, hans idéförakt» — dessa ord om Goethe efter den italienska resan, den »färdige» Goethe, gäller också, gäller kanske främst, Thomas Mann.

2.

Norrmannen Peter P. Rohde har i en inträngande uppsats om »Thomas Mann och Nietzsche» skrivit att Mann inte var i stånd att tillägna sig, att »reproducera», Nietzsches patos, han måste finna en ersättning, en »frälsning» i ironin. Jag skall inte söka att beskriva och analysera denna berömda och diskuterade ironiska stil, endast betona att det är kyla och distans som uppbär den. Med en precision utan like förmår Mann skildra lycka och olycka, det komiska och det tragiska, likgiltigheten och passionen, samtidigt som han och läsaren genom en vägg av glas hålls åtskilda från myllret av liv och människor i berättelsen. Effekten uppnås delvis genom konstgrepp som varje Mannläsare känner till och njuter av; med ett ord eller en vändning, som nästan aldrig blir påträngande och docerande, erinras om att vi står utanför, att vi betraktar, att vi är mera roade än gripna. Men i huvudsak förmedlas intrycket utan sådana speciella hjälpmedel, genom det precisa, granntyckta, behärskade, som vittnar om medvetenhet, inriktning på den konstnärliga fulländningen, objektivering, och som därför i och för sig är ett avståndstagande.

Det finns, det bör också betonas i detta sammanhang, knappast något talspråk hos Thomas Mann. Även utrop av förvåning, lidande och lidelse kläds i samma eleganta och kor-

Thomas Mann på promenad i Amsterdam med sin hustru och dotter Erika.

Joyce Cary.

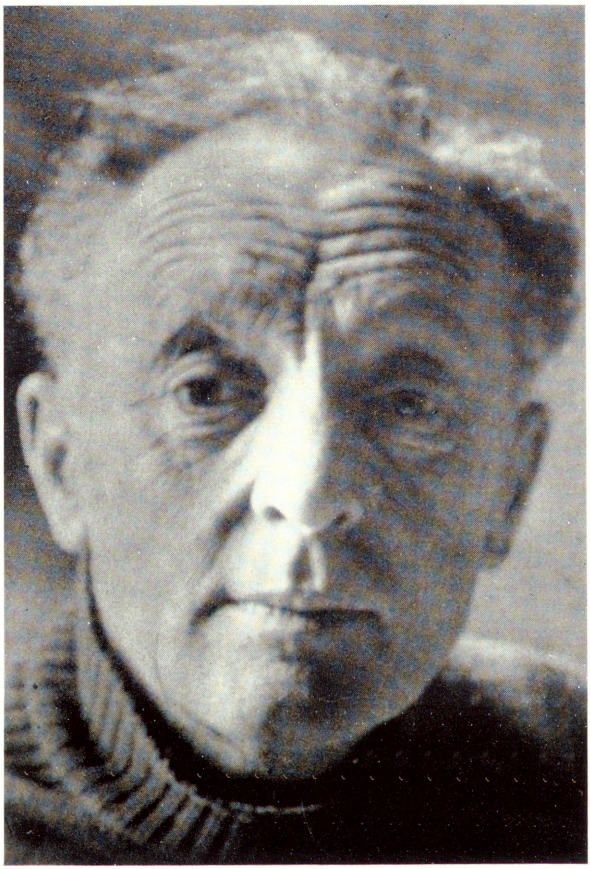

rekta uniform, de blir stiliserade och därmed steriliserade. Den enda stora kärleksförklaringen i Thomas Manns verk, Hans Castorps till madame Chauchat, avges på utsökt franska.

Hur på samma gång särpräglad och fulländad denna stil är observeras bäst vid en jämförelse med liknande stilarter, sannolikt ofta utbildade under påverkan av Mann. Än förstörs stilens glasyr genom alltför patetiska och direkta formuleringar. Än överdrivs det »ironiska» draget, och skribenten förefaller angelägen att ständigt markera att han är för klok, för genomskådande för att ta karaktäristiker och värderingar riktigt på allvar. Han skriver allt inom osynliga citationstecken. Detta tyder på att Manns stil är i sällsynt grad personlig, att dess förbindliga »oförbindlighet» — för att bruka ett av Manns älsklingsord —, dess svalhet trots ordens glans och styrka är ett med hans väsen. Stundom kulminerar denna stil eller hållning i ett slags ironi gentemot författaren själv: en skugglik antydan om att allt kan ses från två sidor, att det nedskrivna är något provisoriskt och tillfälligt, att strängt taget reservationer och reservationer till reservationerna borde tilläggas — ett ögonblick av extatisk hängivelse åt distans, skepsis och avslöjande intelligens, visserligen under bevarande av den stränga stilistiska etiketten.

Vare sig det är stil eller innehåll — i den mån någon skillnad mellan det ena och det andra kan göras — ostridigt är väl att Thomas Manns figurer, händelser och reflexioner är fängslande och spännande på ett säreget intellektuellt och rent konstnärligt sätt, att de nästan aldrig blir oroande, skakande, kommer oss moraliskt och känslomässigt nära. Christian och Tony i Buddenbrooks, för att ta ett par exempel, är tragiska gestalter, men de intresserar utan att uppröra. Vi ser dem förminskade, som småbarn eller djur, vi identifierar oss inte med dem, känslan av överlägsenhet och komik överväger. Deras tragiska situation blir lika löjlig som Chaplins då han äter skosnören i tro att det är spaghetti — endast få människor ser detta som något pinsamt och outhärdligt. Och detsamma gäller i huvudsak även de figurer

som — i vanlig mening — är utan starkt befängda och absurda drag, Thomas Buddenbrook eller Hanno eller Hans Castorp eller Joseph eller fru von Tümmler. Det är underbart att läsa om dem, men de pinar oss inte. Det är aldrig svårt att läsa vidare, att uthärda, att följa med på färden. Thomas Buddenbrook förtärs av sin tandvärk, Hanno ger vika för febern, Joseph kastas i brunnen, fru von Tümmler går till döden i stället för till ett kärleksmöte — vi står korrekt och respektfullt inför allt detta, vi lider inte, vi är inte med. Det är annorlunda när Tolstoj eller Dostojevskij berättar, eller till och med Flaubert eller Turgenjev. Liksom i detektivromanerna möter vi hos Thomas Mann död, sorg och olycka med en panna av stål. Vi njuter av det sinnrika och av att slippa engagemang.

I Thomas Manns behandling av konflikter och problem blir allt upphöjt, högtidligt och fjärran. Mann lyckas att skildra även incesten ceremoniellt. Inte bara i »Der Erwählte», där det legendariska temat gör en mer än vanlig avlägsenhet naturlig — där Mann har ett alibi för att vara sig själv — utan också i »Wälsungenblut»; de båda syskonens famntag blir, trots författarens försök att ge lastbarhet och demoni, helt i sin ordning, en naturlighet. Homosexualiteten presenteras lika distingerat, lika litet oroande, i »Der Tod in Venedig» och senare. Kärleken har ingen författare närmat sig mera fintänkt och konstrikt än Mann, men vi möter inte i några av hans verk någon överväldigande upplevelse av den: den förblir, som madame Chauchat, en åtråvärd och bortilande skugga. Religionen talar Mann om med samma finess och insikt, men vi söker förgäves efter en sida som gör denna besatthet intim och begriplig, såsom hos de stora katolikerna, för att inte tala om de stora ryssarna. »Der Erwählte» blir, som det sagts, »halleluja på en leksakstrumpet». Döden, det är Manns specialitet, kärleksfullt framförd som det tarvliga livets besegrare; blir det någonsin annat än musikalisk lyrik, har någon funnit dödslängtan eller dödsångest — utanför Schopenhauers idealiserande kategorier — hos Thomas Mann? Genom att beskriva döden som något aris-

tokratiskt och fulländat bemästrar han även den, ställer sig utanför.

Det förefaller som om Thomas Mann några gånger söker bryta igenom ironins stängsel eller, om man så vill, är långt mera engagerad än eljest. Exemplen från »Doktor Faust» är de mest typiska: Leverkühns förhandling med djävulen och gossen Ekos sjukdom och död. Men just i dessa fall blir det något sökt, något oäkta — i en annan mening än en ofrånkomlig kyla — över berättelsen. Samtalet med djävulen får ett drag av komik och maskerad; vid sidan av storinkvisitorn i »Bröderna Karamasov» blir djävulen trots allt något av en jultomte. Skildringen av Eko blir å andra sidan en smula sötsliskig och daltig; pojken blir för mycket docka. Men det är möjligt att Thomas Mann även i dessa fall medvetet arbetat med ironin, och att den nämnda effekten på läsaren är avsiktlig. Genom berättaren Zeitbloms naivitet är Mann i fråga om Eko i alla händelser garderad.

De för Mann karaktäristiska drag som jag här berört framträder redan i de tidigaste skrifterna. Men kanske kan man i dessa — liksom i reflexionerna om konstnärskapet i »Tonio Kröger» — spåra dels försök till en mera patetisk skildring och analys, dels större tveksamhet eller oro inför den egna kylan än senare. Detta gäller särskilt några av novellerna i »Der kleine Herr Friedemann». I »Tobias Mindernickel» berättas en »gåtfull och över alla begrepp skändlig historia»: hur en ensam och föraktad människa regelbundet misshandlar sin hund för att njuta av djurets stegrade beroende och hängivenhet under lidandet och läkningen. I »Luischen» tvingar hustrun sin löjlige och bedragne man att uppträda som dansös och sångerska på en välgörenhetstillställning; den tjocka herrn, »Luischen», får slag under spelet. Så direkta, brutala, bittra framställningar av ondska har Mann knappast senare givit. En tredje novell i samlingen, »Enttäuschung», är av intresse från helt annan synpunkt, som ett komplement till självbekännelsen i »Tonio Kröger». Hela novellen är en monolog om besvikelsen över att inte

kunna uppleva och känna. Allt, natur, kärlek, sorg, blir ingenting mot vad berättaren tänkt sig att de skulle vara.

»Jag väntar på döden. Ack, jag känner den redan så väl, döden, denna sista besvikelse! Detta är döden, kommer jag att säga mig själv i mitt sista ögonblick, nu upplever jag den! — Vad är det nu egentligen för märkvärdigt?»

Naturligtvis tycker man sig höra Thomas Manns egen röst i många liknande deklarationer och beskrivningar från senare tid: Thomas Buddenbrooks likgiltighet och pliktmässiga arbete, kylan kring Leverkühn, »varken verklig lycka eller verklig olycka kom någonsin på min lott» (»Der Erwählte»). Men stolthet över att genomskåda, att stå utanför och över, att kunna gestalta allt med samma säkerhet, att förstå så djupt att värdering och engagemang blir omöjliga tycks ha förträngt oron över att stå vid sidan av livet. Honnörsordet demoni betyder bland mycket annat identifiering med allt, godtagande av allt, även ondskan — vilket från skilda synpunkter ter sig som tolerans, förståelse eller likgiltighet.

I samband med redogörelsen för ett sammanträffande med Thomas Mann skriver Arthur Koestler i sina memoarer att »det kanske aldrig har funnits en stor romanförfattare som så helt har saknat Dostojevskijdraget av medkänsla för de fattiga och förtrampade». Ingen lär bestrida att Koestler har rätt. Tvärtom är det naturligt att göra hans reflexion mera generell. I hela Manns produktion saknas socialt engagemang. Möjligen kan man någon gång i hans böcker finna sympati — om också uttryckt i överlägsen ironi — för en enskild; nödställda, förtryckta, fångar, soldater, kvinnor och barn, ingen av dessa vanlottade, underordnade eller olyckliga grupper har han betygat sin känsla för, verkat för. Thomas Mann som social reformator, det är nästan förolämpande mot olympiern med en sådan antydan. Hans sak är att prisa sjukdomen och döden som en förfining av det mänskliga, en flykt från det tarvligt friska och levande, inte att hjälpa, trösta och förändra.

Detta överensstämmer helt med tesen om hans känslokyla.

Men det märkvärdiga är att Mann samtidigt är i så hög grad en politisk författare. I debatten, inte om samhällets gestaltning, men om statens form och väsen har han hört till de mest framträdande diktarna under fyrtio år. Monarki och republik, diktatur och demokrati, krig och fred, dessa frågor har han diskuterat med ihärdighet och iver. Han har ändrat mening eller rättare åskådning. En Barès', en Heidenstams eller en Malraux' växlingar ter sig obetydliga i jämförelse med Manns omkastningar, för att inte tala om Gladstones eller Churchills små ombyten av partitillhörighet. Men på Thomas Manns engagemang kan man inte tvivla; hans skiftningar har kanske varit betingade av tidsläget, men inte av opportunism. Och vi tvivlar knappast på att hans hållning under dessa väldiga skiftningar haft den enhetlighet som han ofta själv vitsordat; trots att hans förkunnelse varit så växlande, framstår den alltid som ett med hans person, som skilda manifestationer eller faser av något väsentligen oföränderligt. Här föreligger en rad skenbara motsättningar som det är lockande att söka klarlägga och upplösa.

3.

Av Manns medarbetarskap i Simplicissimus och av några uttalanden i hans äldre skrifter har slutsatsen dragits att han i sin ungdom snarast skulle ha varit radikal. Med all säkerhet är detta felaktigt. Den uppfattning som skymtas — aldrig tydligt markeras — är en konservatism som inte har något med dagspolitik eller partistrider att göra, utan närmast är ett uttryck för en opolitisk eller antipolitisk hållning. Politiska institutioner och företeelser sågs, liksom livet (das Läben) i allmänhet, med ironi eller rent av förakt, utan vilja att förändra eller ingripa. I det kejserliga Tyskland var författarens och tidningsmannens frihet mycket stor, om också inte så obegränsad som i västdemokratierna. Det var naturligt för både intelligensaristokrater och borgare att ställa sig utanför det politiska för att i lugn trygghet sköta sitt yrke och odla det inre livet — för en författare en och samma sak.

Det är här fråga om ett slags trivsam och idyllisk nihilism, som i sin belåtenhet med den frihet som fanns, näringsfriheten respektive tryckfriheten, helt skilde sig från radikalismen, med dess samhällsförbättrare av demokratisk eller revolutionär typ.

Med världskriget, det första, blev denna opolitiska hållning hos Mann och många andra medveten och aktiv och därmed grundvalen för en politisk aktion. Det gällde att värja det opolitiska, det inre livet, mot politiken, mot demokratin med dess förmenta utjämning, likriktning och intresse för de yttre tingen. Thomas Mann blev tysk nationalist: ordet kultur blev en beteckning för det speciellt tyska, för Manns egen kombination av borgerlighet och konstnärskap, medan det föraktfulla ordet civilisation reserverades för demokratierna.

Det är skäl att understryka det extrema, inhumana, hätska i denna i tre skilda skrifter dokumenterade nationalism. Mann var visserligen representativ för en stor del av den tyska intelligensen, men han gick ovanligt långt. Nationalismen blev antiintellektualism, försvar för traditioner och myter mot »förnuft, upplysning, upplösning». Den blev ett prisande av kriget, inte bara av Tysklands krig, utan av kriget i och för sig. Mann, som med möda lyckats bli kronvrak, förklarade att konst och krig hör ihop, hyllade krigets demoni och heroism, talade om att människan har »en djup längtan till det fruktansvärda». Han förhånade grundsatsen om de små folkens rätt, fredsviljan, folkstyrelsen. Alla tyska övergrepp försvarades, ofta med ovanlig råhet. Då Edith Cavell svimmade inför avrättningen skrev Mann:

»Att begå en politisk handling, som kan föra till avrättning, borde endast den anse sig vara berättigad och kallad till, som är någorlunda säker på att inte bli vanmäktig framför gevärsmynningarna.»

Få böcker innehåller i själva verket så mycket av det för nazismen karaktäristiska som Manns »Betrachtungen eines Unpolitischen»; endast antisemitismen saknas — Mann var gift med en judinna. Det är förståeligt att Alfred Bäumler,

senare nazistisk teoretiker av rang, i denna bok såg det tjugonde århundradets soluppgång. Boken avslöjar i och för sig — inte genom sin allmänna tendens, utan genom sina formuleringar — draget av känslokyla och hårdhet hos Mann.

En annan erinran är emellertid i detta sammanhang mera väsentlig. Det märkliga är att Mann kort tid efter krigets slut övergav den åskådning han uttryckt främst i »Betrachtungen». Hur omvändelsen gick till har Mann aldrig berättat närmare om. Vad man vet tyder på att det knappast förelåg någon »omvändelse», med inre kamp och oro, utan att Mann snart kom att se hela betraktelsesättet under kriget — nationalism, antiintellektualism, antidemokratism — som något föråldrat, likviderat. Och därmed kom han också fram till den apologetiska omtolkning av »Betrachtungen» som han senare hävdade vid skilda tillfällen och i olika formuleringar. Boken var, skrev han, »en reträttfäktning», »innerst långt mer experiment- och utvecklingsroman än politiskt manifest», den var »psykologiskt sett en lång rekognoscering på det konservativt-nationella området i polemisk form, utan någon tanke på slutgiltigt ställningstagande. Knappt var den färdig, år 1918, så gjorde jag mig fri från den.»

Detta kan te sig som en undanflykt, ett med vanlig elegans gjort försök att undandra sig ansvar, att bevara sin »oförbindlighet». Ingen som läser »Betrachtungen» kan rimligen komma på tanken att dessa ursinniga utfall är en »reträttfäktning» eller »en rekognoscering» — såvida man inte är fången i den konstiga idén att ivern för en åsikt är ett tecken på att åsikten inte är fast och allvarlig. Men sannolikt ligger det dock något av vikt i Manns förklaring. Den kan tolkas som ett bevis för att de i »Betrachtungen» framförda politiska idéerna var yttre förskansningar för viljan att bevara den situation, den livsstil som för Mann framstod som den oersättliga miljön för konstnärskapet, för hans eget konstnärskap. Manns våldsamma partitagande gällde inte kejsardömet, överhetsstaten och Tysklands storhet, utan det inre livet, elfenbenstornet, hans eget arbete och arbetsro. Endast

så blir det förklarligt att Mann efter nederlaget och republikens införande — »civilisationens» seger över »kulturen» — snabbt anpassade sig och som en uttjänt uniform kastade bort de föreställningar som han strax förut så hetsigt förfäktat. Han märkte att demokratin inte från hans ståndpunkt var farlig, och han gick över till den, utan tvekan eller samvetskval.

I sitt föredrag »Min tid», hållet bland annat i Stockholm år 1950, yttrade Thomas Mann med stolthet att han aldrig varit sin tids »lakej». »Jag var nationell när expressionismens explosiva pacifism var högsta mod, och jag kämpade under åren mellan 1920 och 1945 mot de intellektuella kretsarnas antihumanism och irrationalism.» Ingen vill beskylla Mann för opportunistiskt lycksökeri. Men hans bevisning för sitt oberoende av tiden är onekligen egendomlig, för att inte säga befängd. Han var nationalist under kriget, då nationalismen kulminerade, han blev demokratisk humanist under republiken, då denna åskådning — även om nationalismen fortfarande glödde — var den officiella och härskande. Att omtolka dessa fakta till bevis på självständighet mot tidsandan tyder på en förblindande självförgudning. Därmed bestrides inte att Manns politiska hållning, eller snarare hans hållning till politiken, från den för honom väsentliga synpunkten varit stabil och enhetlig — det är detta jag här söker uppvisa.

Under den demokratiska republiken uppträdde alltså Thomas Mann — i ett fåtal skrifter och föredrag — som regimens försvarare. De justeringar i hans gamla begreppsapparat som behövdes för ändamålet tycks inte ha orsakat större svårigheter, även om en del kritikord nu gjordes till honnörsord, och tvärtom. Någon mera särpräglad åskådning utformade Mann emellertid inte. Det mesta han sade och skrev var ytterligt allmänt, för fred, folkförsoning, demokrati, socialpolitik. Det skulle utan den speciella och magistrala begreppsapparaten och de finslipade formuleringarna säkerligen ha verkat platt och obetydligt. Intet tyder på att Mann satte sig närmare in i politiska frågor eller i konkreta

fall intog någon bestämd ståndpunkt. Snarast får man intrycket av snillrik dilettantism. Någon gång blir tankegången bisarr, såsom då Mann i sitt tal för republiken 1922 med adress till de nationalistiska ungdomsförbund inom vilka den »grekiska kärleken» ansågs vara ett föreningsband förklarade att homosexualiteten vore en »republikens sak».

När nazismen kom, blev Mann åter politiker i strid för det opolitiska. Under den nationalsocialistiska tiden medgav han vid ett par tillfällen i beslöjade ordalag att han en gång haft idéer som erinrade om nazismens. Detta är, milt talat, riktigt. »Betrachtungen eines Unpolitischen» är — än mer än åtskilligt liknande i tysk litteratur från denna tid — i många hänseenden ett nazistiskt verk före nazismen. Men detta innebär inte att Mann skulle ha känt sympati för Hitlers rörelse. Tvärtom. Vid den tidpunkt då nazismen blev av betydelse hade Mann avsvurit sin åskådning från världskrigsåren och bekänt sig till den demokratiska republiken. Och vad viktigare är, med nazismen som rörelse och regim hade inte heller Manns tidigare hållning mycket gemensamt. Diktarens frihet, det inre livets primat var möjliga under kejsardömet; under Hitler skulle även »anden» uniformeras och ställas under kommando. Idéerna om nationalism, antiintellektualism, heroism, antidemokratism kunde i »Betrachtungen» utan alltför stor svårighet framställas som värn för en gammal kultur, för särprägel, förfining och hemlig visdom. Nazismen smutsade ner allt vad den berörde, allt vad den tillägnade sig. I stället för den kejserliga hierarkins junkrar, ämbetsmän och professorer trädde ett anhang av skurkar och misslyckade. Den ena regimen kunde Mann se vackert; den andra kunde han knappast någonsin ha sett annat än fult. Här gick det inte att spekulera om tysk kultur mot västerländsk civilisation. Att sminka dessa förbrytare med »ironi» var inte möjligt. De ord med vilka Mann under första världskriget fördömt en västlig värld som han inte kände kunde och måste med rätta tillämpas på den skara som 1933 övertog makten i hans eget Tyskland.

En dryg vecka efter Hitlers maktövertagande, den 10 feb-

ruari 1933, höll Mann i München ett föredrag om Richard Wagner, som, ehuru i de vanliga indirekta ordalagen, utgjorde ett klart avståndstagande från nazismen. Han talade bland annat om de så kallade »stora män» av napoleonsk typ som i realiteten var »onda, små, våldsamma naturer» och ansågs därmed ha syftat på Hitler; likaså förklarade han det vara »otillåtet att bruka Wagners nationalistiska gester och uttalanden i dagens mening». Dagen därpå reste Mann utomlands på en tidigare förberedd föredragsturné. Han torde ha avsett att återvända, men kom, åtminstone delvis på grund av angreppen från nazistiskt håll, inte tillbaka förrän den nya regimen krossats.

4.

Under landsflyktens tre första år var Manns uppträdande osäkert och tvetydigt. Hans uppfattning var, såsom av de efter andra världskriget publicerade dagboksanteckningarna från 1933 och 1934 »Leiden an Deutschland» framgår, fullständigt klar. Han avskydde nazismen.

»Denna revolution berömmer sig själv av sin oblodighet, men är den mest hatfyllda och mordlystna som någonsin funnits. Hela dess väsen är ... hat, avund, hämnd, gemenhet» (mars 1933).

»Bort med Hitler, denne eländige, denne hysteriske bedragare, detta tomma monstrum, denne otyske, hit inflyttade maktsvindlare ...» (25 juli 1934).

Han jämför ibland, med skilda resultat, nazism och bolsjevism. Ibland likställer han dem; nazismen är »den tyska formen av bolsjevism (småborgerlig), ett utdrivande av Medelhavskulturens humanism» (maj 1933). Någon gång anser han bolsjevismen bättre, åtminstone från rent personlig synpunkt:

»Visserligen vore bolsjevismen inte min livsluft, men den hade låtit mig leva, hade inte slagit ihjäl mig som ett djur, den och jag hade vördat mänsklighetsviljan hos varandra» (mars 1933).

Samtidigt undvek Mann länge offentliga uttalanden mot nazismen och sökte rent av att nå ett slags uppgörelse. I Tyskland angreps han i pressen som förrädare, han vägrades passförlängning, och på sommaren 1933 beslagtogs hans egendom. På våren 1934 begärde han i skrivelse till inrikesministeriet att få passet förlängt och att få sin egendom åter. Han sade sig ha rest utomlands »utan baktankar, fullkomligt oberoende av det politiska läget i riket». »Bittra erfarenheter gör att jag måste avstå från att återvända till Tyskland . . .» Brevet slutar med orden: »Det är inte så mycket av praktiska skäl jag anhåller härom — fastän dessa väger tungt i vågskålen — som av ideella skäl och sådana som har med äran att göra: emedan det inte är min önskan och skulle betyda en förfalskning av mitt naturliga öde att leva i osalig oenighet med mitt land och i känsla av att i världens ögon inte heller Tysklands ära skulle kunna dra fördel av ett sådant tillstånd.» Mann fick intet svar.

Det synes alltså obestridligt att Mann fann nazismen vidrig och ansåg den vara en förödmjukelse och en förstörelse av Tyskland, men att han likväl var beredd till tystnad blott han själv fick vara i fred. Om han återfick sin egendom, behövde regimen inte riskera något angrepp från hans sida — det är den affär som föreslås i det först år 1947 publicerade brevets slutrader.

Ännu i bortåt två år höll Mann tyst. Då han kritiserades härför svarade han — då och senare — att hans böcker dock fick publiceras och säljas i Tyskland och att dessa böcker verkade i en anda motsatt den härskande. Inte förrän Manns förläggare Fischer beslöt att utvandra och publikationsmöjlighet i Tyskland syntes utesluten trädde Mann öppet fram som regimens motståndare. Först skedde detta i ett öppet brev i Neue Zürcher Zeitung i början av år 1936; mera uppseende väckte det brev som Mann vid årsskiftet 1936—1937 riktade till universitetet i Bonn sedan han berövats sitt hedersdoktorat.

Under de följande åren blir Mann, i huvudsak bosatt i USA som amerikansk medborgare, en av den fria världens

stora propagandister mot nazism och fascism; frihet, demokrati och humanism blev, liksom på 1920-talet i Tyskland, de föreställningar han verkade för. Han och hans böcker fick i samband därmed en förut okänd popularitet i de anglosaxiska länderna.

Uppskattningen av Manns demokratiska förkunnelse har säkerligen berott dels på att han var så berömd som författare och därför kunde bli en personifikation av »det andra Tyskland», dels på hans stilistiska mästerskap. Medan Mann på andra områden, såsom hans romaner visar, skaffade sig en allt bredare bildning, förblev han politiskt en dilettant. Han läste, av allt att döma, inte något annat än möjligen ledare och politiska tal. Ingenstädes möter man i hans verk någon kännedom om de stora ideologerna. Innehållet och tankegången är nästan alltid konventionella, ungefär som hos en bildad amerikansk politiker. Han talar i största allmänhet om politisk och social frihet, om kristendomen som demokratins vägröjare och garant, om reformer som värn mot nazism och kommunism. Endast då han i form av essäer om Wagner, Schopenhauer eller Nietzsche fördömer modern nationalism eller andra med nazismen förknippade uppfattningar blir hans framställning mera originell.

Det centrala i denna del av hans verk är hans försvar för friheten, varmed han åtminstone i regel helt enkelt synes mena medborgerlig frihet gentemot staten. Diktaturen blir alltså den egentliga fienden. Såvitt jag kunnat finna uttrycker sig Mann under detta skede nästan alltid så att hans fördömande måste inbegripa såväl kommunism som nazism eller fascism, även om självfallet det är den tyska och — i andra rummet — den italienska diktaturen som närmast åsyftas.

Även under denna tid markerade Mann någon gång sin förmåga av distans, av att ställa sig utanför och över, av att förstå och omfatta allt. Det främsta exemplet är en uppsats om »broder Hitler» (1938). Här skildras Hitler som broder, konstnär och geni. Det är snarare motiveringen för denna muntert överlägsna syn på Hitler än själva bilden som intresserar. Det är bäst att inte hata Hitler, skriver Mann,

utan att förstå honom genom att hänge sig »åt frihet, åt obundet betraktande, med ett ord åt ironi... det rätta elementet för all andlig konst och produktion... Bättre, lyckligare och mera produktivt än hatet är igenkännandet av sig själv, beredvilligheten att förena sig själv med det avskyvärda, även om man därigenom löper den moraliska faran att förlora förmågan att säga nej». Så blir Hitler en konstnärsgestalt — liksom Krull, Christian, Aschenbach, Leverkühn och Mann själv — om också av den »icke obetänkliga» typen Krull. Extravagansen kulminerar då marschen mot Wien sägs ha varit riktad mot »neurosens filosof och avslöjare, den store tillnyktraren», alltså Freud.

En läsning blott av Manns skrifter under den aggressivt demokratiska perioden skulle ha lett till slutsatsen att Mann även efter krigets slut måste fördöma kommunismen. Därav blev intet, och på den punkten var han i sällskap med många antinazister. Han mottog hyllningar och höll tal både i Öst- och Västtyskland, han uttryckte sig sirligt undvikande om den kommunistiska diktaturen. Om han i sitt hjärta avskydde den, men liksom 1933—1936 tänkte på värdet av att hans böcker försåldes i det förtryckta landet, vet man inte. Uppenbart är att hans ställningstagande passade samman med den vakthållning om den egna prestationen, det egna konstnärskapet, som är det konstanta i de politiska skiftningarna. Dialektiken stod även denna gång till tjänst. »Ingenting är naivare än att ogenerat moraliserande spela ut frihet mot despotism, ty friheten är ett ängslande problem, ängslande såtillvida som man ställs inför frågan om människans behov av psykologisk och metafysisk trygghet inte bättre tillgodoses av fruktan än av frihet», heter det i Stockholmstalet 1950. Det skulle inte ha passat in i stridsskrifterna för frihet 1937—1945.

Än en gång hade konstnären Mann segrat över den engagerade människan, konstnären med sin kraft till identifiering och självutvidgning, med sin lysande och smidigt användbara dialektik, med sin växling mellan det opolitiska och politiken som medel att försvara konstnärskapet, det inre livet,

sitt eget verk som blomman av intellektuell kultur. Genom alla dessa ställningstaganden går samma hållning, som gör arbetsrummet heligt för familjens trollkarl och ger de diktade gestalterna fjärrsynens skönhet.

Är det riktigt att här tala om känslokyla? Naturligtvis är andra konstruktioner användbara. Självdisciplinen, enligt Manns egna uttalanden utbildad och upprätthållen med enastående viljestyrka, kan betraktas som det centrala — men det är svårt att tänka sig en sådan självdisciplin utan en viss begränsning, en viss svaghet i det som skall disciplineras, de egna känslorna, önskan att leva i stället för att producera. Man kan också säga att känslostyrkan var betydande, men överskuggades av den väldiga fantasin och intelligensen — men även inför denna tanke inställer sig en liknande reservation. Den konflikt som fanns gav mycket av glansen i Thomas Manns verk med dess lidelsefullt medvetna konstnärskap, men formens och behärskningens seger synes aldrig ha varit hotad. Det väsentliga förblev den »sublima lek som mitt romanarbete utgör». »Zigenaren i den gröna vagnen», det blev alltid författaren vid skrivbordet — och kanske har ingen författare så upplevat den paradoxen.

Det ligger nära till hands att se vad jag här kallat känslokyla i samband med tecken på ett visst konstitutionellt främlingskap för det mänskliga hos Mann. Hans böcker tyder ofta på en motvilja mot det fysiska, det intima, som ibland kan föra tanken på Swift. Därmed sammanhänger måhända att det i skildringen av barn kan komma fram något varmt och omedelbart som eljest helt saknas; »Gesang vom Kindchen», »Mario und der Zauberer», »Unordnung und frühes Leid». Den lilla flickan, som i den sistnämnda boken gråter över sin försvunne kavaljer: här finns våldsamhet i känslan och medkänslan, och kanske kan episoden tolkas som ett konstnärens farväl till livet likaväl som ett barns inträde i de vuxnas värld. En sida i Manns essä över Dostojevskij kan också ses som en antydan om en personlig egenart som får antas disponera för distans och kyla. Dostojevskijs epileptis-

ka anfall var, påstår Mann, av sexuell natur. Detta framgår, sådan är bevisningen, inte så mycket av den lyckokänsla med vilken dessa anfall började som av »det efterföljande tillståndet av ånger och elände, den hemlighetsfulla skuldkänslan». Denna tes framförs med sådan energi att man måste spåra egna upplevelser, en privat situation, bakom den.

Med känslokylan, avståndet, främlingskapet har Thomas Mann blivit den särpräglade, den extreme konstnären — konstnär kanske på ett annat och mera totalt sätt än han själv ansåg och föreställde sig. Ironin, det är inte konsten, men väl Thomas Manns konst, trollkarlens konster. Han förtrollar oss, för oss bort från livet. Inte genom exotism och romantik i trivial mening — utom hos Krull, som representerar fulländningen och upplösningen — utan genom en realism med en skärva i ögat.

Vi möter människor, lidande, kärlek, död, men allt skimrar och tjusar — det är ändå en dockvärld, en dröm. Allting händer, men ingenting är farligt. Och så sitter vi, spända och fängslade som ett barn inför trollkonster, med upplevelsens glädje och dock med tryggheten inför det overkliga.

Den som sant mod begär,
kom hit och skåda.
Stå fast skall var man här
i storm, i våda.
Med allt skall han stå ut,
och aldrig en minut
han ångrar sitt beslut
att vara pilgrim.

Människan är för Cary en pilgrim som, ledd och eggad av det inre ljuset, söker insikter, erfarenheter, upptäckter, den sista raden är titeln på hans mest programmatiska och passionerade roman, »To be a Pilgrim» (1942). Cary kunde, efter Bunyans »Pilgrim's Progress» (»Kristens resa») kalla sina böcker pilgrimsresor och försvara sitt författarskap med Bunyans ord:

Har du ej lust att läsa så låt bli!
Det är ej allt som passar för envar.
Men kanske ger du nu en stund din ande fri,
och den får leta — som på lek — till gåtorna ett svar?
Rätt mycket dunkelt syns. Men det är dunkla skyar,
som vattnar åkerns säd med silverdroppar,
som fyller brunnen i de trevna byar,
som gjuter daggen över rosens knoppar.

Människan är för Cary en pilgrim som, ledd och eggad av det inre ljuset, söker insikter, erfarenheter, upptäckter, men främst ett slags självförverkligande, en tro och ett liv som passar henne. Bakom denna strävan anas en Gud, en högre värld, en metafysisk-religiös verklighet. Man kan spåra de gamla lösenorden synd, nåd, frälsning även i Carys

romaner. Men det är här inte fråga om ett fast mönster, som hos de stora katolikerna, utan snarare om ett skimmer av mission och mystik, av symboler för alldagliga upplevelser. Nåden är inte, skriver Cary, »en sällsynt och främmande besökare», den är »ett inflytande lika ordinärt som vädret och lika ihärdigt som hjärtmuskeln. Den verkar, sägs det, genom uppenbarelse; men en uppenbarelse inträffar varje gång vi förstår meningen med en dikt, fattar skönheten i en tavla, möter och besvarar godhet eller känner sympati.» Pilgrimen kan komma nära målet, han kan också tröttna och stanna vid vägkanten eller gå vilse och förgås. Själva sökandet, den frihet som ligger däri, är oförstörbara värden. »Barnen är födda pilgrimer. Så snart småbarn kan gå börjar de att utforska världen. De är födda fria och ser hela jorden som sin egendom. Att vara fri är att vara ung.»

Genom denna tro på människan, friheten, det inre ljuset blir Cary, har det sagts, en protestantismens advokat mot författare som Graham Greene och Mauriac. Han tror på en personlig Gud och ser människorna som sökare efter Gud. Men Gud är avlägsen i hans verk; synden är mera en olyckshändelse eller en slapphet än ett brott, nåden är inte Guds grepp i syndarens axel, utan goda känslor, frälsningen blir inte en väldig förkrosselse jämte försoning, utan en någorlunda anständig pilgrimsfärd. »Hur kan man förklara personliga känslor, kärlek och skönhet, om det inte finns en Gud», det är Carys något ålderdomliga bevis för Guds existens. Men han fortsätter med att avvisa alla underverk; »om Gud gjorde ett underverk skulle han förneka sin egen natur, och universum skulle försvinna . . .» Carys böcker blir inte en hymn till Gud och en klagosång över människans elände, utan en lovsång till den gudomliga gnistan hos människorna. All dogmatik försvinner; det godtyckliga eller fantastiska i trosföreställningarna stelnar inte i orimlighet, utan glider smidigt in i halvdunklet mellan sunt förnuft och metafysiskt drömmeri. Man får inget bestämt besked, men inte heller ett vanvettigt svar.

Med denna tro, och ett ljust sinne, blir Cary enastående

de bland vår tids stora författare. Ingen förtvivlad självrannsakan, ingen oro inför människans andliga och timliga villkor, ingen pinande problematik. Cary var konfessionslöst kristen, optimist, framstegstroende, demokrat, liberal; han kan, med beundran eller illvilja, kallas en idealtypisk engelsk gentleman, avvikande genom sin överlägsna intelligens och sin konstnärliga fantasi. Han har föga intresse för det sjukliga, det extrema och bisarra; det är i analysen av mera ordinära gestalter som han går på djupet. Det är en man av denna typ som vi önskar till premiärminister, parlamentariker och publicist — och han har också mellan romanerna skrivit en rad politiska skrifter av hög klass. Som diktare — en verksamhet som vi förbinder med andra, mindre konventionella och mera skakande värderingar — är han något unikt, en apostel för frihet, förbättring, välstånd och bildning.

Pilgrimsideologin har ett visst underlag i Carys liv. Han föddes 1888 i en gammal förmögen anglo-irländsk familj och avled 1957. Hans barndom och ungdom tycks ha varit lyckliga utan särprägel, med avslutande studier, särskilt av konst — Cary var också målare —, i Paris och Oxford. Han deltog i Balkankriget 1912—1913 som montenegrinsk soldat och sedan som sjukvårdare vid en engelsk ambulans. »Jag gick med i Balkankriget som ung man främst för äventyrets skull, men delvis också av sympati för den unga, montenegrinska nationen, delvis därför att jag inte trodde det skulle bli flera krig och längtade att få se ett krig en gång», skriver han. Sedan, 1913, blev han tjänsteman i Nigerias förvaltning, »huvudsakligen för äventyrets och upplevelsens skull», deltog i kampanjerna mot Tyskland i Västafrika och tjänstgjorde som domare och distriktschef.

Redan 1920 tog Cary på grund av sjukdom avsked. Han beskriver sig själv vid denna tid som en man som »efter tio års aktiv, oreflekterad och växlande erfarenhet i världen började att sent i ungdomen fråga sig vad det hela gällde, att gräva fram sin grund för att se hurudan den var, som sedan sakta och med svårighet lade om den, så gott han kun-

de, till ett sammanhängande helt, som han kunde bygga ett liv och ett nytt tänkesätt på». Redan i Afrika hade han börjat skriva, men först år 1932 kom den första romanen, med motiv från Nigeria. Av de följande tretton romanerna är flera av de tidigare Afrikaböcker eller böcker om barn — alltså med primitiva karaktärer i förgrunden. Från 1941 kommer raden av mera betydande romaner, med England sedan 1880-talet som miljö; nästan varje bok har enligt kritiken betecknat ett framsteg. Först under de senaste åren har Cary blivit världsberömd; i Tindalls bok om engelsk litteratur 1947 nämns han inte, i Scott-James översikt 1951 blott på några rader. Nu är han översatt till många språk, diskuterad i tidskrifter och biografier, erkänd som en av Englands tre eller fyra främsta romanförfattare, ofta nämnd som kandidat till Nobelpriset.

Carys utseende, uppträdande och miljö passade, tycks det mig, alldeles den föreställning man får genom hans böcker. En smärt, spänstig, elegant slarvig herre, med milda ögon i ett örnansikte, mötte mig i en Oxfordvilla, som i sin smakfulla trevnad är helt fri från lyx och ostentation. Cary talade och agerade utan ett spår av distans eller värdighet, med en naturlig öppenhet; han var villig att så långt möjligt förklara och kommentera vad som helst. Det starkaste intrycket var vitaliteten, sprången efter en bok eller en anteckning som behövs under samtalet, ivern i blickar och gester, det inträngande och energiska — inte aggressiva — i svar och repliker, de blixtsnabba övergångarna från patos till humor. Draget av förkunnare, av politisk och religiös profet fanns där — jag tänker ett ögonblick på de sekt- och partiledare han skildrat — men ingenting av upphetsning eller bristande balans. Cary nämnde med värme något om sitt privatliv: äktenskapet 1916 till 1949 (då hustrun dog), de fyra sönerna, barnbarnen.

Några exempel för att belysa Carys sätt att tala: — Kan inte pilgrimen gå fel, kan inte det inre ljuset, liksom den goda cigarren i vår klassiska historia, leda till skörlevnad,

fördärv och tomhet? — Jo, svarar Cary, men för de allra flesta människor är uppfattningen om målet, om vad som bör sökas, gemensam. Och utan frihet, utan att det inre ljuset får leda, blir alla handlingar värdelösa. — Hade inte Nina i »Prisoner of Grace» (»På nåd och onåd»), som långa tider var uttråkad på Nimmo och erotiskt egentligen var kär i den ständigt frånvarande Jim, andra kärlekshistorier? — Cary far upp i iver: Ja, jag har tänkt många gånger på den saken. Men ni har säkert fel; Ninas bundenhet vid Nimmo som nådens representant kunde bara brytas av Jim. — I Sverige har många funnit slutkapitlen i boken olustiga och otroliga, de kapitel då Ni låter Nina vid femtio års ålder omväxlande ligga med Jim och åtminstone hångla med den gamla äckliga Nimmo. — Nej, det är riktigt. Alla mina kvinnliga vänner försäkrar mig att jag har rätt. Nina kunde inte neka Nimmo något, hon skulle ha underkänt hela sitt liv, om hon gjort det. Kvinnor är i erotik mycket mera drivna av godhet och medkänsla än män. Man tänker för ensidigt på de sensuella motiven då man förklarar »felsteg» av det slaget.

Cary var en utomordentligt systematisk arbetsmänniska, med bestämda tider för romanerna och korrespondensen. Men i fråga om utformandet av romanerna var han ingen systematiker. Han börjar nästan alltid med en scen, som fängslar hans fantasi, utan att veta hur det hela skall bli eller om det alls skall bli någon bok. Nyckeln och början till »Prisoner of Grace» är då Nina söker fly från Nimmo, men på järnvägsstationen blir övertygad om att hon måste stanna. Kring denna scen byggdes sedan hela romanen upp. Vid mitt besök år 1954 hade Cary femton på liknande sätt påbörjade romaner på sina hyllor. Han var då 66 år gammal, men talade som om han hade evigheten framför sig: om romanutkasten, föredragen runt om i världen, revisionen av de politiska böckerna. Jag kände mig stå inför en unik förening av harmoni och passion.

2.

Som sina läromästare har Cary nämnt Henry James, Hardy, Conrad och de stora ryssarna. En kritiker, Mark Schorer, har, utan att direkt beröra Carys deklaration, vänt sig mot denna uppfattning; Cary representerar inte samma kvantitativt begränsade, »moraliskt intensiva» tradition som James och Conrad, utan tvärtom den breda, »socialt extensiva» linje för vilken Dickens är en centralgestalt; »A Fearful Joy» (Den farliga glädjen) är »ren rostbiff, serverad med Worcestershiresås». En annan kritiker, Barbara Hardy, har i samma anda förklarat att Cary bygger på familjeromanens mönster, liksom Graham Greene på deckarens, och att detta är en av orsakerna till de båda författarnas popularitet bland både highbrows och middlebrows.

Dessa synpunkter har sin betydelse. Men i det väsentliga tycks det mig att Cary genom uppräkningen av sina lärare gav en riktig anvisning, han hörde till den »moraliskt intensiva» traditionen. Scenerna av realistiskt måleri — det kanske mest lysande exemplet är besöket på marknaden i »The Moonlight» (Ofullkomlig kärlek) — ger must åt hans böcker, men ter sig nästan alltid som utflykter, som en avkoppling. Familjeromanens svit av födelse, giftermål, död och kretsgång är stommen i ett par romaner, men den koncentration på ärftlighet, generationsväxling i upplösningens eller fulländningens tecken som utmärker Thomas Mann eller Galsworthy saknas hos Cary. Det är också möjligt att kalla Cary social skildrare, eftersom engelsk samhällsutveckling under bortåt ett århundrade belyses i några av hans romaner, men det är här mera fråga om bakgrund än om huvudsak. Det är den enskilda människans moraliska villkor och dilemma som står i förgrunden; pilgrimstanken dominerar i ständigt stegrad grad romanerna.

En konsekvens härav är att Carys gestalter nästan aldrig, eller endast i mycket begränsad grad, är representanter för en familj, en social klass eller ens en ras; det är slående att Cary i sina Afrikaböcker visserligen hela tiden antyder hur

negrernas uppträdande betingas av deras primitivitet, men samtidigt individualiserar dem, gör dem till outvecklade och därför lätt vilseledda och vilsegångna sökare. Då han ställer en viss verksamhet — konstnärens, politikerns, den religiöse förkunnarens — i centrum är det i första rummet för att klarlägga hur pilgrimsattityden påverkas av miljön, eller rättare av den professionella inriktningen — det är för övrigt uppenbart att de berörda verksamheterna, de enda som Cary mera ingående sysslat med, är speciellt »pilgrimsbetonade».

En annan och mera avgörande konsekvens är en bestämd hållning till gestalterna. Den hårdkokta, behavioristiska framställningen av blott handlingar, gester och uttalanden är självfallet helt främmande för Cary. Fotografierna omväxlar med röntgenbilder av det inre livet, som gör figurerna särpräglade, förståeliga och moraliskt betydande såsom själar på jakt efter uppfyllelse och frälsning. Läsaren blir så van vid denna teknik att han även i de fall då Cary nöjer sig med fotografering har klart för sig att röntgenbilden skulle ge ett helt annat intryck; man anar pilgrimer bakom alla uppträdande lymlar och brackor. På detta sätt meddelas en total förståelse, en tolerans med grundton av sympati. Men här finns intet, eller nästan intet, av det extatiska hos Dostojevskij då han spårar det goda bakom det onda eller ser orsaken till förfallet; Cary är samtidigt mera sval och mera optimistisk, ty för honom försvinner den verkliga ondskan alltid vid analysen. Tolstoj skriver någonstans att han ser lekande barn på väg att bli gubbar och gummor, alltför erfarna, på en gång blaserade och giriga, lystna efter en sista allmosa av livet; Cary ser bakom åldrandets förstörelse ung väntan och iver. Inte heller finns för honom frälsningen eller helgelsen i mera egentlig mening; pilgrimerna kommer aldrig till målet. Då i den första romanen (»Aissa Saved») negerflickan Aissa, ytterst för sin trots skull, kastas i en termitstack och dör påminns man om Celias död i »The Cocktail Party», men Aissas död är i grunden en tillfällighet, en olyckshändelse, medan helgonglorian skimrar kring Celias huvud.

Carys teknik i åtskilliga av de främsta romanerna tycks vara betingad av idéinnehållet. Den lugnt framskridande skildringen är sällsynt, medan de belysande, episodiska scenerna överväger. Ofta är framställningen i två plan, ett i samtiden och ett trettio eller fyrtio år tidigare; på detta sätt klarläggs förhållanden som är bestämmande för figurernas uppträdande i nuet. Stundom är denna växling mellan förr och nu regelbunden, kapitel efter kapitel (så i »The Moonlight» och »To Be a Pilgrim»); i dessa fall leder hoppen i kombination med stor utförlighet någon gång till både oklarhet och långtråkighet. Jagromanen har Cary använt allt oftare. Ibland är det motiverat eller åtminstone rimligt att den berättande huvudpersonen skriver ned sina minnen, så i »Except the Lord» (Mellan gott och ont), ibland är fiktionen uppenbar, ty berättaren skulle av olika skäl inte ha kunnat skriva något sådant; härmed sammanhänger att Cary inte alltid gör någon bestämd skillnad mellan berättaren och författaren, utan kastar in reflexioner som tydligen är hans egna i berättarens redogörelse. Gestalterna ses från skilda synpunkter och blir genom dessa skiftande perspektiv förvandlade i läsarens ögon. Denna metod har Cary, synes det, drivit längre än någon annan författare genom att i serier av romaner låta samma person presenteras av olika berättare. Detta grepp är utmärkande för fem av hans senaste sju romaner, och jag skall stanna vid dessa för att ge en mera konkret föreställning om Carys idéer och teknik.

En trilogi bildas av »Herself Surprised» (Förvånad över sig själv), »The Horse's Mouth» (Gulley Jimson) och »To Be a Pilgrim».

I »The Horse's Mouth», som det är naturligt att börja med, är berättaren och huvudpersonen den gamle målaren Gulley Jimson, en av skapandet besatt konstnär, men förbisedd och förfallen, hänsynslös, ohederlig och ofta gemen. Jimson »går ständigt över skyddsvallen in i Ingenmansland, han vet att han antagligen inte får något annat för sina lidanden och sitt arbete än en kulsvärm, död i besvikelse och en okänd grav». Några gånger i romanen träffar Jimson en gammal

älskarinna, Sara, likaledes förfallen och eländig; vid deras möten är gräl, våldsamheter och bedrägeri vittnesbörd om den segrande tarvligheten, och man knappast anar ett band av ömhet mellan dem båda. I »Herself Surprised» berättar Sara, i fängelse för några småstölder, om sitt liv: äktenskapet för att komma sig upp från piga till förmögen husmor, kärleken till den förtrollande skojaren Jimson, de långa åren som hushållerska och strängt hållen mätress åt den pedantiske och sure advokaten Wilcher. Sara är förvånad över sig själv för att hon slappt glidit in i nya förbindelser och tvivelaktiga äventyr. Hon har tyckt om att göra karlar glada med mat och kärlek; då Jimson förfört henne tänkte hon »att om jag måste ge honom hans nöje är det slöseri att inte ge honom allt nöje jag kan», och även då hon och Jimson hade det som värst fick han alltid en hygglig wienerschnitzel och en ostsufflé till middag. I »To Be a Pilgrim» tänker den döende advokaten Wilcher tillbaka på sitt liv. Han har alltid varit ynklig, liten både i gott och ont, medveten om att det finns något som heter lidelse och kallelse, men utan vilja och kraft att bryta vana och konvention. Han tänker på Sara, som han av feghet låtit arvlystna släktingar skilja sig från: »Hon är lycklig var hon än är — hon är räddad... Hon är en av dessa människor för vilka tron är så naturlig att de inte vet hur de får den. Hon har en levande tro.»

Efter läsningen av de tre böckerna står bilden fast och klar: Jimson, pilgrimen i stor stil, mannen som skapar och förnyar, men i ordinär mening står utanför all moral och social gemenskap, Sara i sin oreflekterade godhet — mjukheten, balansen, förlåtelsen —, Wilcher, den intellektuellt och socialt lyckade i trion, som förstår men är torr och rädd, en pilgrim som inte hinner ens till skogsbrynet, som inte ens blir en framgångsrik moralist. Det bör framhävas att Wilchers elände inte tänkes som följd vare sig av hans intellektuella förmåga eller av hans sociala position — vilket för många andra författare vore ett naturligt sammanhang. Cary var varken antiintellektualist, rousseauan eller marxist; Wilchers gnista är helt enkelt för svag.

Med »Prisoner of Grace» börjar Cary en andra trilogi. Nina, berätterskan, är kär i släktingen och barndomsvännen Jim och skall få ett barn med honom, men gifter sig, då Jim överger henne, med Chester Nimmo. Nimmo är socialt och ekonomiskt underlägsen och därför fal för Ninas pengar men också kär i Nina. Småningom blir Nina bunden vid Nimmo, hon blir »nådens fånge»: hon känner att Nimmo är en god människa, att han är en skapare och förnyare, en pilgrim av format. Samtidigt ser hon det bedrägliga och skiftande hos Nimmo, som blir politiker och en av Englands ledande ministrar. Nimmo lurar sig själv och andra, är politiker i familjen likaväl som i underhuset — Ninas båda barn med Jim godtar han som sina egna —, trots allt är lidelsen äkta. I femtiårsåldern överger emellertid Nina Nimmo — hon tror att han inte längre behöver henne — och gifter sig med Jim. Men Nimmo, omkring sjuttio år gammal, flyttar hem till Nina och Jim, och ett slags trekantsförhållande uppstår. Nina kan inte motstå Nimmo, det vore »ett brott mot något som är större än kärlek», och om hon beginge det skulle hon känna sig »fördömd». »Och jag känner skräck inför 'fördömelsen', den skulle förstöra min lycka och all min glädje i mitt liv, och Jim kan inte mer än skjuta ihjäl mig.» Medan Nina i ängslan och salighet — Jims och hennes kärlek har aldrig varit så stark — ilar mellan Nimmo och Jim, skriver Cary på trilogins andra del, »Except the Lord», berättelsen om hans ungdom, som visar hur hans sociala patos växt fram i ett fattigt frireligiöst hem och hur han lärt sig att göra politik av detta patos. Carys sista bok var »Not Honour More», den tredje delen av trilogin, som fullföljer och avslutar berättelsen om Ninas, Nimmos och Jims förhållande.

Antifeminist och föraktare av kvinnor var Cary inte; det visar bäst skildringen av den viktorianska och den moderna kvinnan i »The Moonlight» och det utmärkta förordet till denna bok. Men de nu nämnda exemplen — och flera andra kunde åberopas — tyder onekligen på att han som stora pilgrimer, som skapare och nydanare, tänkte sig män, medan kvinnor mera passar att bli nådens fångar. Hans kvinnliga

gestalter är i regel passivt goda, följeslagare mera än pionjärer. Även i kärleken framstår hos dem välvilja och generositet, en erotisk gästfrihet, snarare än lidelse, som bestämmande motiv.

Cary har också framfört sin åskådning i två små, föga betydande versböcker, »Marching Soldier» (1945) och »The Drunken Sailor» (1947), den förstnämnda, som är tillägnad »infanteriet», kan betecknas som en krigsdikt, dock fri från överdrifterna och hätskheten hos Kipling under första världskriget eller Swinburne under boerkriget. Med större framgång har Cary i »To Be a Pilgrim», som kom ut 1942, kombinerat individualism och patriotism. Genom Wilcher skildrar han England som pilgrimen bland nationerna. England är »ett stycke protestant» och »ett stycke anarkist», sökaren, nybyggaren, sjömannen.

»Jag trodde att jag skulle bli en äventyrare som Lucy och Edward, en missionär», skriver Wilcher. »Jag gav pilgrimens lösen, demokrati, frihet och så vidare, men jag var en pilgrim bara genom min nationalitet. England tog mig med sig en bit på sin resa. Hon kunde inte undgå det. Hon, stackare, föddes vid vägkanten och lever i ett sådant moln av resdamm att hon aldrig vet var hon är.

Where a way England, steersman, answer me?

We cannot tell, for we are all at sea.

Hon är den flygande holländaren, världens pilgrim och syndabock. Världen vräker sina synder på henne som man förr i tiden vräkte sina synder på tiggarmunkarna. Hennes öde är det som drabbar allt mod, all självständighet; att hatas och utnyttjas av parasiter. Men ... hon är inte ens medveten om det hat och den avundsjuka som omger henne och som på en gång eftersträvar och fruktar hennes undergång. Hon märker det inte därför att hon ser framåt på vägen. Därför att hon är fri. Hon står alltid inför alla möjligheter, och det är ungdomens sinne. Så lever de trogna som säger: 'Jag är färdig. Var som helst och vid vilken tid som helst'.»

3.

Politiken som livsform har ingen skildrat bättre än Joyce Cary, främst i »Prisoner of Grace». Skildringen kan kallas skoningslös och hård, huvudpersonen har av vissa kritiker betecknats som en skurk. Men det är fel att i denna och andra böcker av Cary spåra ett allmänt förakt för politik och politiker. Här finns litet eller intet av det äckel, de avslöjanden och anklagelser som är nästan regel hos franska romanförfattare — Flaubert, Zola, France, Barrès, Proust — och som i England påträffas hos Belloc och Chesterton.

Vad Cary sökte visa var den deformation som är ofrånkomligt förenad med politiken, likaväl som med andra former av mänskligt arbetsliv. Nimmo är inte någon skurk, han drivs av längtan att göra världen bättre, men med yrket följer obevekligt tvivelaktiga tankar och stämningar och handlingar. Det blir nödvändigt att popularisera och vinna röster, och detta tvång att göra passionen säljbar leder till överdrifter, förenklingar, förvrängningar. I vissa fall blir rent bedrägeri en skyldighet; Stafford Cripps var, skriver Cary i ett företal, en sällsynt hederlig man, men då han några dagar före pundets devalvering intervjuades måste han svara med bestridanden som var liktydiga med lögner. Politikern måste med iver försvara en ståndpunkt ända till det ögonblick då han går över till den motsatta; Nimmo talade lidelsefullt för fred ända till dess han inträdde i krigskabinettet. Då man anser att motståndaren har orätt i stort sett, blir det naturligt att vanställa hans syften och snedvrida hans uttalanden i detalj för att det rätta skall segra. Med de betänkliga handlingarna följer en inre förvandling: identifikation av den egna framgången och det godas seger, föreställningar om konkurrenternas lömskhet och samvetslöshet, ett alltmer självfallet tänkande i taktiska banor. Politikern förtarvligas på sitt sätt, liksom affärsmannen, byråkraten och konstnären på sitt; han känner sig som det godas redskap, nödgad att slå ned ondskan med onda medel. Man får vara tacksam och beundrande om något av pilgrimen, av nåden, är kvar efter dessa strapatser.

Samma klarsyn, skepsis och tolerans uttrycker Cary ofta inför de institutioner i vilka människorna söker ge varaktighet åt sina strävanden. Cary vet, förklarar han genom Wilcher i »To Be a Pilgrim», »att historien är ett tumult av förändringar, att det inte finns någon vila för själen utom i kärleken till Gud ... att människan är dömd att vara en pilgrim i en outforskad vildmark, att alla politikernas planer, med deras löften om trygghet, alla kyrkornas försök att komma paradiset nära är bedrägeri eller förblindelse. Det bästa vi kan hoppas av en styrelse är att den styr kursen mellan okända klippor och oväntade stormar utan att sänka båten och dränka besättningen. Det mesta vi kan hoppas av en kyrka är att den varken stelnar till dogm utan hänförelse eller upplöses i våldsam lidelse utan förnuft.» Kulturens dygder har »en skönhet som liknar vågkammens. Ett ögonblick lyser solen genom den och gör den till en juvel, men blott därför att den är så bräcklig, därför att den just skall vältra över och dö i sanden.» Den demokratiska friheten bygger på maktbalans och god vilja. »För mycket lag, för mycket säkerhet, och vi får ett tyranni, en orubblig maskin; för mycket frihet och vi får anarki; för mycket nationalism och vi bereder vägen för Hitler och Stalin, för flera och större krig.»

Dessa beskrivningar och sentenser stämmer inte alldeles med vad Cary skriver då han mera systematiskt behandlar politik. Det kanske i någon mån beror på att han i den sistnämnda situationen faller för de frestelser i den politiska verksamheten som han så elegant klarlagt; viktigare är sannolikt helt enkelt att han växlar perspektiv och därigenom kan synas självmotsägande.

Cary röstade, liksom många andra självständiga engelsmän, med labour 1945, med liberalerna 1950, med de konservativa 1951. Att hans åskådning bör kallas liberal står utom debatt. Det lär inte finnas någon mera stimulerande introduktion i nyliberalt tänkande än Carys politiska huvudskrift »Power in Men» (1939, skriven hösten 1938), trots underströmmen av metafysik och tonen av extrem optimism.

Här möter vi pilgrimsideologin tillämpad på inre och yttre politik, en individualism i system.

Utgångspunkten är att varje människa har en viss oförstörbar frihet, eller kanske riktigare en vilja till självständigt handlande. Även i de mest primitiva folk, betonar Cary med stöd av egna erfarenheter och Malinowskis forskningar, finns »avvikande» handlingar och opposition, även om utrymmet för denna frihet är högst begränsad. Det gäller att vidga sfären för denna »naturliga» frihet så mycket som möjligt, att öka den enskilda människans makt. I stället för Benthams lyckosats bör parollen bli »största möjliga frihet för största möjliga antal». Då frihet är skapande, självständig handling, kan den självfallet inte likställas med frånvaro av tvång: Robinson Crusoe var inte tvungen att göra eller underlåta något, men hans möjligheter att handla var ändå minimala. En bildad människa har mera frihet än en okunnig, en rik mera frihet än en fattig. Främst vinnes ökad frihet genom högre levnadsstandard, längre fritid, bättre undervisning, politiska rättigheter och »frihet att veta» (frihet från falska föreställningar). Friheten kan befordras genom statsingripanden: »en god styrelse är en sådan styrelse som lägger band på människorna för att främja deras egen frihet och friheten i allmänhet». Med dessa satser underkänns inte bara gammalliberalismen, utan också den moderata reformliberalismen av Asquiths och Lloyd Georges typ. En mera generell statssocialism avvisas emellertid, dels därför att äganderätt ökar friheten, dels av rädsla för byråkratiskt förtryck.

Tron på människans förmåga att bruka friheten och på framstegets ofrånkomlighet kommer till uttryck i satser som erinrar om 1700-talsoptimismen. Barnen skall uppfostras så att de bland skilda uppfattningar kan välja den som bäst passar dem. Behovet av frihet kommer — i förening med den stegring av friheten som bildning och hygglig bärgning medför — att undergräva samtidens diktaturer. Alla människor önskar mera frihet, och denna mänsklighetens allmänna vilja måste leda till folkstyrelse över allt och till universell fred (här blir vad alla vill liktydigt med en samfälld vilja, som

om man inte kunde vilja ha mera frihet på andras bekostnad). Cary hävdar emellertid (1938) att ett krig »skulle förinta diktatorerna, men inte civilisationen. Fabriker kan förstöras, men inte kunskapen om hur de byggs upp. En ruinerad värld skulle, för moderna människor med maktmedel, inte betyda kaos, utan möjligheter.»

I inlägg under de senaste åren har Cary ånyo — och ofta med stor brio — motiverat sin framstegstro; det vore givande att i detalj kontrastera hans förkunnelse mot exempelvis Orwells lika systematiska pessimism. I Harper's Magazine 1952 angrips »myten om massjälen». Det är inte så, skriver Cary, att nutiden producerar massmänniskor; tvärtom, det blir flera individualister, flera pilgrimer. »Västern formar inte en massjäl, utan en mångfald av självständiga sinnen med känsla för äventyr och vilja att upptäcka. Östern får inte heller en massjäl. Redan genom uppfostran frambringar den människor som åtminstone tänker litet friare än analfabeter, som därför är benägna att tänka självständiga tankar, hur väl de än döljer dem. Det är därför som diktaturens värv blir allt svårare, som man tvingas att göra greppet hårdare, att ha mera polis, att ha utrensningar inom partiet vart och vartannat år.» Med denna inställning blir Cary hoppfull även i dagens politiska läge.

Mest konkret, fullständigt och lidelsefullt har Cary utfört sin allmänna åskådning i fråga om Afrika. De båda huvudskrifterna är »Case for African Freedom» (1941, reviderad upplaga 1944) och »Britain and West Africa» (1946).

I första hand var Cary försvarare av den s. k. imperialism som lett till europeiskt välde över större delen av Afrika. »Delningen av Afrika var, hur än det bakomliggande motivkomplexet var beskaffat, en välsignelse för massan av afrikaner. Dess värsta följder, till och med i Kongo under kung Leopold, var inte så onda som den perversa och förstörande grymhet som kännetecknade slavjägarna och despoter som kungarna i Ashanti.» För de muhammedanska aristokraterna, liksom för de kristna patriarkerna i Sydafrika, var »hedningarna av Gud bestämda att jagas och förslavas». Engels-

männens, fransmännens, tyskarnas, italienarnas, belgiernas erövringar under 1800-talet innebar en förbättring.

Denna synpunkt är emellertid inte den väsentliga. Det viktiga är att afrikanerna har samma behov som vi européer, att även de är kallade att bli fria människor, individualister och pilgrimer. Då Cary motiverar denna i sig själv vaga tes rör han sig onekligen mellan skilda tankegångar; ibland tänker han på lyckan, ibland på det moraliska kravet att vinna frihet och vara fri, ibland på den lockelse som en mera komplicerad, andligt och materiellt rikare kultur utövar, oberoende av de slutliga följderna. Från föreställningar om överlägsna och underlägsna raser är han helt fri. »Rasskillnaderna kanske är stora, men det finns ingen ras . . .»

Sin kritik riktar Cary framför allt mot dem som talar om »det gamla goda Afrika», som tror att negrerna är lyckliga i sitt »naturliga» tillstånd, att deras situation för hundra eller tre hundra år sedan »passade» dem. De som påstår detta — »anarkister, folklorister, Hitler och Gandhi» — är kulturens fiender. De är, liksom flertalet turister, fångna i en vit romantik, eskapister som är trötta och blaserade eller helt enkelt naiva och sensationslystna. »Turistattityden är inte ovanlig bland tjänstemännen; jag hade den själv, denna kärlek till det pittoreska som gör resenären förtjust i allt egenartat, i inhemska styrelser, inhemska dräkter, inhemska danser, inhemska religiösa ceremonier, till och med inhemsk smuts och fattigdom, bara allt detta skiljer sig från vad man får se hemma hos sig.» Många av dessa romantiker tror rent av att det eländiga livet i Afrika kompenseras av »en utmärkt hälsa, en vacker kropp, ett djuriskt välbefinnande». Realiteten är tvärtom fysiskt elände, ett kort liv, skräck bland undersåtarna för hövdingarna, bland de fattiga för de rika, bland kvinnorna för männen. »Afrika är inte bara ett mycket fattigt land . . . utan ett museum av sjukdomar och besvikelse.»

Carys program blir direkt motsatt den sydafrikanska nationalismens. Inte förtryck och separation, utan frihet och assimilation. För frihet behövs i första rummet ekonomiska förbättringar och utbildningsmöjligheter. »Afrikanerna

önskar bildning till varje pris, inte därför att den skall ge dem frid och lycka, utan av samma skäl som de önskar välstånd (om också bara en bomullskostym och ett manchesterskynke för sina hustrur) ... för att få litet ära och värdighet för sig själva och dem de älskar.» Europa, och främst England, måste hjälpa till; »Afrika, som redan är en väldig slum bland nationerna, blir varje dag fattigare och kan inte hjälpa sig självt.»

Man kan inte tvivla på att Cary menade allvar med denna fostran till frihet och självstyrelse. Han betonar att det är bråttom, att det är nödvändigt att skapa förutsättningar för total politisk frihet innan en katastrof kommer. Han förkunnar med oro och energi det program som England nu håller på att genomföra i Sierra Leone, Guldkusten och Nigeria. »Det är inte stammen med dess enkla beteendemönster som alla måste anpassa sig efter, utan den komplicerade moderna staten — av USA:s och de nordeuropeiska demokratiernas typ — som ger medborgarna den största friheten i vilja och handling.»

Rilke och fascismen

Rainer Maria Rilke har i sina brev — dikterna och romanen ger inte mycket upplysning härom — tett sig som en av de diktare vilka stått främmande för nationalism likaväl som social radikalism, för striderna mellan folk och klasser, för politik över huvud. Under det första världskriget, då han levde i Tyskland, tog han inte ställning. Han beskrev Europa som ett öppet sår, som endast en lång tid av stillhet kunde läka. Då han någon gång kallade sig »en god österrikare», var det inte bastionen mot öster som han tänkte på utan — enligt en annan traditionell tankegång — Österrike som förmedlare och försonare. Det finns hyllningar till heroismen i hans dikt, särskilt i »Kornetten», som kanske just därför blev så populär, men de ägnas den enskilde och innehåller inte en ton av patos för våld och krig.

Efter att ha genomlevt revolutionstiden i München efter kriget framförde Rilke i ett brev denna neutralitet, denna tredje ståndpunkt som ett politiskt program för diktare, 6 augusti 1919, enligt den stora brevupplagan 1950. Närmast gäller det visserligen att ta avstånd från omstörtningsförsöken, från kommunismen:

»Den intellektuelle (der geistige Mensch) måste ju på förhand vara motståndare till och förnekare av revolutionen, just därför att han vet hur långsamt alla förändringar av varaktig betydelse sker . . . och att naturen, den andliga naturen, nästan aldrig brukar våld i sin uppbyggande verksamhet.»

Men Rilke kom på denna linje till ett principiellt avvisande av varje ställningstagande i en hård politisk konflikt:

»Egentligen kunde», skrev han, »den oförvillade intellektuelle inte stå på någon sida, varken bland de hämningslöst framstormande eller bland dem som med gamla, inte mindre

orättfärdiga och omänskliga medel stred mot det utbrytande brottsliga vansinnet . . .»

Och i fortsättningen av brevet talar han om att han längtar efter gemenskap med naturen men efter kriget inte kan vinna den. De människor som deltagit i kriget eller levat under kriget har »dragit sig så långt tillbaka från naturens värld» — »vad har trädet, ängen, skymningen att göra med dessa osaliga, förhärjande, dödande människor?»

Detta brev citerade jag för några år sedan som en lysande sammanfattning av den tredje ståndpunkten. En nyligen utgiven brevsamling visar emellertid att Rilke under sina sista levnadsår övergav denna position, att han klart, ingående och med ideologisk motivering tog ställning för fascismen, för Mussolinis fascism. Breven är, som så många andra av Rilkes brev, skrivna till en högadlig dam, som Rilke endast vid något enda tillfälle träffat, den i Milano bosatta furstinnan Gallarati Scotti; utgivaren, Renée Lang, har kallat samlingen *Lettres Milanaises*. Furstinnan var, liksom många andra aristokrater och högborgerliga i Italien, ivrig motståndare till fascismen. Det är tydligen hennes kritik som driver Rilke att bekänna färg. Det intressanta i breven är inte så mycket själva fascistsympatierna, utan främst hur Rilke väver in fascismen i sin egen antirationalism, sin egen motvilja mot politiken.

I denna brevsamling, som omfattar åren 1921—1926, finns liksom i andra brevsamlingar från samma tid åtskilliga bevis på att Rilke länge bevarade sitt gamla förakt, sin gamla fruktan för politiken. Han är bosatt i Schweiz, en fristad för opolitiska likaväl som för de farligt politiska, och då han skriver om sin längtan till Paris skriver han också att han skall »flanera på kajerna och i Luxembourg utan att någonsin röra vid politiken». Det är dock av allt att döma resan till Paris i början av år 1925 som gör Rilkes redan förut antydda profascism klar och bestämd. Sannolikt har påverkan av den franska intelligens — Larbaud, Valéry och andra — som i sin överlägsenhet inför parlamentarism och demokrati

fann en själsfrände i Mussolini varit avgörande för Rilke. Trots den uppskattning han mötte tycks Rilke i Paris alltid ha känt sig som en släkting från landet.

Det är tillräckligt att stanna vid två långa brev — tillsammans bortåt tjugu trycksidor — av den 17 januari och den 14 februari 1926. Här utvecklas med vanlig dunkelhet och elegans de stora och små, ofta motsägande tankar som drev så många intellektuella till fascismen: en antiintellektualism som glider mellan tankarna att »vi kan ju ingenting veta» och »det är bäst att inte veta så mycket», en tro på enklare folks behov av myter, idéer om våldets skönhet och oskuld, traditionalism, med legenden om en idyllisk medeltid som trumfkort, behaget av ordning, inte minst för resenärer i Italien, och åtskilligt annat.

Friheten är farlig, det är en av dogmerna. Den bevisas praktiskt med att »Ryssland visar vart frihetsvägen bär». Den teoretiska bevisningen är mera subtil. Friheten leder oss blott så långt som vårt eget förnuft, och detta kan aldrig finna »sanningen». Det är bättre att fastställa en regel, även om den inte är riktig, så att vi vet hur vi skall handla. »Friheten, den räcker inte; även om den brukas med måtta och förstånd lämnar den oss i sticket halvvägs, inom den trånga kretsen av vårt förnuft. Är det inte just detta som diktatorerna, de verkliga diktatorerna, har förstått då de utövar ett hälsosamt och väl avvägt våld? Det är orätt att betrakta naturen som långsam och mild; hur många våldshandlingar, ja, hur många grymma handlingar begår den inte i sin oskuld; en kraft som verkar för att skapa ordning (i konsten eller i livet) äger, även om den går hårt fram, något av den djupa oskuld som hör naturen till.» Tendensen till sökande efter sanningar som inte står att finna är farlig för de stora andarna, men ännu mer för de små. Då de trevar efter »det sanna», »dessa medelmåttiga hjärnor», får vi »det tillstånd som omger oss, parlamentarismens tomhet och fåfänga, jakten efter det materiella, den fruktansvärda och ständiga orättvisa som berömmer sig av att upphäva gamla, oändligt myc-

ket oskyldigare orättvisor». På en punkt i denna nästan till det osammanhängande suddiga apologi för diktaturen kommer plötsligt ett ord av gripande tvekan: »Är det därför att jag själv är sjuk som jag talar för en sträng ordning, för den vård som alltid förutsätter auktoritet, för en viss temporär hårdhet och en begränsning av friheten?»

Men sedan fortsätter Rilke i en stil som vi helt känner igen från fascism och nazism, delvis från kommunismen. Europa håller på att förgiftas av abstraktioner såsom internationalism och humanitet. Orättvisor, varför tala så mycket om dem? »Orättvisan är alltid inblandad i, en ofrånkomlig del av den mänskliga utvecklingen; om man känner en väg till framtiden gäller det att inte förlora tid genom att söka undvika orättvisor; det är nödvändigt att stiga över dem genom handlingar.» Det stora är en nationell och religiös enhet, i vilken den enskilda människan, uppehållen av en »sanning», vars bräcklighet hon inte inser, får leva och arbeta. Därför är Mussolini »den italienska viljans arkitekt, smeden, som skapar ett nytt samhälle vid den återupplivade flamman av gammal eld». En ny medeltid skymtar för den hänförde, med palats och slott och katedraler, en ödmjuk tro och en fattigdom i fromhet.

Det är lätt att se att Rilke på vissa punkter helt frångår tankar som han några år tidigare framställt som centrala för varje diktare; hans uttalanden om våldet och naturen är, exempelvis, diametralt motsatta 1919 och 1926. Mera intressant är att Rilkes motivering framstår som typisk för den antirationalistiske, anti- eller apolitiske, som tvingas till politiskt val; han brukar de tankar som förut varit skyddsmedel för diktaren, för det inre livet, till vapen i konservatismens och reaktionens tjänst. Låt oss vara i fred, låt kungen eller diktatorn hålla ordning på massan, så att vi kan arbeta i lugn — det är summan av detta sammelsurium. På samma sätt, endast klarare och intelligentare, skrev Thomas Mann då kriget drev honom från diktaridyllen till »Betrachtungen eines Unpolitischen».

Furstinnan svarade, älskvärt och undfallande, men ibland med patos. Mussolini är inte en sådan diktator som ni drömmer om, skrev hon; fascismen skyddar inte »det inre livet», den förstör det. Den lärdomen bör diktarna, de intellektuella, de andliga — som vilkas talesman Rilke sade sig uppträda — ha inhämtat under de trettio åren efter Rilkes död.

II

Viktorianerna och vi

Vi har det svårt. Gud i gammal hederlig mening är försvunnen och allt vad därtill hörde. Därmed är trons trygghet borta, men känslan av ondska, ångern och ångesten är kvar; den glada hedendomen blev det aldrig mycket med. Vi kan inte trösta oss med att människorna är innerst goda och att framtiden är härlig; vi har sett gemenheten triumfera och lever under vätebombens paraply. Det är slut med illusionerna, inte ens deras ersättare myterna har vi någon riktig glädje av. Viktorianerna, oscarianerna hade det bättre. De försonade Gud och världen: först framsteg i det jordiska och sedan stora utsikter till en himmelsk fortsättning (helvetet höll redan då på att bli omodernt). Tekniken var ännu en befriare, den eviga freden skymtade bakom alla småkrigen, det fanns en hel del att ändra och förbättra, men behovet av reformer var en stimulans som vi inte har och redan börjat sakna; femdagarsveckan kan aldrig bli ett så glansfullt mål som begränsningen av barns arbete till åtta timmar. Därför är vi trötta, hopplösa och sönderfrätta, och vi avundas våra förfäder deras robusta tro, moral, kraft och vilja.

Ungefär så kan man beskriva en av de myter som trots allt lever ett ganska friskt liv. Vi spårar dess livskraft överallt, i de konservativas förtjusning över att framstegstron är död likaväl som i andras surmulna och tveksamma erkännande av att det är så. En kult av viktorianismen, som ofta bara är en klagan över vår tid, men ibland blommar upp i lovprisande av det förgångna, har blivit ett drag i kulturdebatten. Den engelske professorn Basil Willey preciserade en gång denna tanke i ett radioföredrag. Vi har först avslöjat (debunked) 1800-talet, och nu längtar vi tillbaka dit, sade han. Böcker om den viktorianska tiden är populära och produceras flitigt. »I vårt eget otrevliga århundrade är vi alla flyk-

tingar utan varaktig stad, och många av oss känner sig frestade att fly till 1800-talet som till ett förlovat land och att stanna där som illegala invandrare för resten av vårt liv.»

Hela frågan är, det kanske för ordningens skull bör betonas, ett problem för någorlunda burgna och bildade, främst för de intellektuella. Att arbetare vid sina sinnens fulla bruk skulle drömma om att återvända till låga löner, lång arbetstid och allmän otrygghet är en orimlighet som vi inte behöver stanna vid.

England har, i motsats till Sverige, en handbok i kulten av Viktorias tid. Det är G M Youngs »Victorian England: Portrait of an Age», en essä från 1936 på 200 sidor som utarbetades som en inledning till en samling historiska monografier över skedet. Här finner vi de förut berörda föreställningarna presenterade med en glans, en kvickhet och en ensidighet som är värdiga de stora franska kulturguiderna. Går man kritiskt igenom arbetet, observerar man att Young i likhet med många andra flotta introduktörer egentligen förevisar blott stjärntavlan i museet. I början av den viktorianska tiden var det inte så bra, skriver han, och det meddelas också att en nedgång, ett sönderfall satte in redan på 1850-talet för att omkring 1880 bli alldeles påtaglig. Då Viktoria besteg tronen 1837 och dog 1901, blir det alltså bara en bråkdel av hennes tid som är den s a n n a viktorianismen, egentligen tiden mellan frihandelns införande och Krimkriget, knappa tio år. Och vid sin destillering av skedet är det främst några få prestationer som Young erkänner som verkligt viktorianska, kanske i första rummet Tennysons »In Memoriam» 1850. Tennyson företrädde tidens »obenägenhet att överge, och dess oförmåga att följa varje tankelinje som synes leda till en obehaglig slutsats. I sin högsta form talar Tennyson ibland som en ärkeängel som försäkrar universum att det nog kommer att krångla sig fram (muddle through).»

Kritikern Humphry House vänder sig i sin postuma essäsamling »All in Due Time» mot både kulten av viktorianismen och de föreställningar om tiden den arbetar med. Bakom

kulten finner han en reaktionär tendens till antiintellektualism, hård uppfostran, pryderi och sentimentalitet. Endast några få viktorianer var sådana som de konventionellt framställs, påstår House; som exempel på de få autentiska nämns Trollope, vars under senare tid återvunna, kanske nu än en gång förlorade popularitet är ett tecken på skedets lockelser för vår tid.

»Ju mer jag läser av viktorianerna från den första perioden och mellanperioden (alltså den tid Young finner typisk), desto mer ser jag ängslan och bekymmer som den bästa nyckeln till förståendet av dem», skriver House. »Den viktorianska kompromissen», med lugn och trygghet som avkastning, är en illusion. I religion, politik, ekonomi och mycket annat ställdes viktorianerna inför nya problem, som de inte kunde klara; de försökte förgäves dra sig fram genom att hålla på oförenliga ting, dogmer och obunden reflexion, odödlighet utan eviga straff, gammalliberalism och människokärlek, äktenskapet och kärlekens rätt. De var olyckliga därför att de märkte att det inte gick bra. Guds successiva avveckling var lika skrämmande som uppfinningen av vätebomben.

Vem har rätt i sin uppfattning om tiden? Den frågan går naturligtvis inte att lösa, även om det kan vara roligt att låta tankarna spela kring den. Så mycket är klart att de tongivande viktorianska författarna och tänkarna just av vår tids nyfikenhet och öppenhet berövats det mesta av sin traditionella, trohjärtade, enkla och trygga apparition. Tennyson står sig kanske på sätt och vis bäst; hos honom har man såvitt bekant ännu inte hittat mera farliga hundar i källaren. Men hans ängslan, och de ur den härflytande komiska och rörande försöken att någorlunda tro på Gud, framsteg och nationernas förbund, är uppenbar. Det kan ifrågasättas om ens Trollope är användbar som representant för viktoriansk soliditet; visserligen finns det något outsägligt naivt över honom, men även hans försök att lappa ihop oförenliga ting — såsom Manchesterliberalism och ursinne över hänsynslösa affärsmän — är patetiska. Dickens har för åtskilliga år sedan

förvandlats från en solig familjefar till en ångestfull, lysten och plågad människa; Thackerays sorgmod döljs inte av att han var festlig vid portvinet efter en god middag. Tidens tänkare verkar sannerligen inte tryggare och lyckligare. Mills tragik var djupare än den egna självbiografin vittnade om; Carlyle och Ruskin har av vår tids sexuella intresse avslöjats som mer eller mindre abnorma, som i pina och besatthet pressade fram sina stora fantasier.

Möjligen kan man finna en förändring under de senaste årtiondena i behandlingen av dessa gestalter. Lytton Strachey, som bildade skola, var inriktad på ett slags om också med mildhet och finess utförd debunking. Under hans penna blev viktorianerna litet löjliga, litet overkliga, som små hundar, vilka det är omöjligt att riktigt ta på allvar. Prinsengemålens pliktuppfyllelse, Mannings religiösa svårigheter, Florence Nightingales maktglada godhet, Gordons galenskap och kanske förmenta alkoholism — allt blev något lustigt, konstigt och ovidkommande, djur i ett menageri, betraktade av den hjärtlöse. De betydande biografierna från senare tid är mera medkännande, mera inträngande, men i fråga om karaktärens sprickor, tankens svagheter och känslans komplikationer inte mindre avslöjande. Vi får, det är det väsentliga, gå ned till medelmåttor, som ingen orkat ägna en förstklassig biografi, för att möta »viktorianer» i den hävdvunna och trivsamma meningen. Inte ens statsmännen och generalerna är autentiska längre, och då står det illa till.

Hur är det i Sverige? Att jämföra traditionella och reviderade bilder av den oscariska tiden eller av dess ledande gestalter är här knappast möjligt. Dels finns så relativt få arbeten i ämnet. Dels är reflexioner som inte håller sig tätt till ämnet ovanliga i våra vetenskapliga avhandlingar; att vara generöst allmänintelligent anses oakademiskt och lättsinnigt.

Kanske är dock ett par anmärkningar rimliga. I regel lär orden »oscarisk» och »den oscariska» tiden ha en bismak av förklenande och förlöjligande. I ett fåtal romaner och memoarer av en äldre författargeneration finner vi emellertid,

tycks det mig, en outtalad längtan tillbaka till en föreställd stabilitet, trygghet och trosvisshet — hos Gustaf Hellström och Sigfrid Siwertz. I andra fall möter en aggressiv vilja att avslöja under moraliskt fördömande; ett viktigt och värderat drag i Sven Lidmans minnesböcker är att oscariska ministrar besökte bordeller. Något mera medvetet och systematiskt försök att — vare sig i litterär eller vetenskaplig form — ställa den oscariska tiden i motsättning till vår egen finns såvitt jag vet inte.

Den intressantaste svenska boken i detta sammanhang är väl utan tvekan Bertil Malmbergs lysande roliga Bäckströmbiografi. Här tar tecknaren en figur som enligt de fakta man känner till kan betraktas som representativ för sitt skede, eller rättare för gängse föreställningar om detta skede. Genom ett fantasifullt och sinnrikt utnyttjande av de torftiga uppgifterna om mannens levnadslopp och en likartad tolkning av hans litterära verk förvandlas oscarianen till en modern, rent av ultramodern människa. Den blekfete i schaggsoffan med sin punsch, till synes utan passioner eller enligt vår tids måttstock märkliga erfarenheter, växer ut till en brusten och tragisk gestalt, med alla vår tids mest uppskattade egendomligheter — såsom tendenser till incest och homosexualitet, dödsskräck och dödslängtan — i ränseln. Den med vissa konstnärliga kapaciteter och ambitioner utrustade, men i övrigt välsinnade och medelmåttige borgaren blir inte, eller inte bara, olycklig och lastbar, han blir en representant för den sönderslitenhet och demoni som är förmer än prestationen och den yttre upplevelsen.

I detta mästerverk får vi klart för oss vad en snillrik författare med anlitande av tidens alla hjälpmedel kan göra även av skäligen sekundära oscariska gestalter. Och även om bilden i detta fall är felaktig — vilket svårligen kan bedömas — är sannolikt ansatsen, viljan att spåra problematik bakom de glättade fasaderna, fruktbar och väsentlig.

Läraren Jowett

I biografier och memoarer från den mellan- och senviktorianska tiden möter ständigt, i regel med uttryck för obegränsad vördnad, namnet Benjamin Jowett, rektor vid Balliol College i Oxford. Framför allt var det politiker och prokonsuler som fostrades i hans skola, Asquith, Grey och Loreburn, Milner och Curzon, men även ryktbara diplomater, forskare, advokater och präster. Jowett lärde dem att arbeta hårt, att tänka klart, att sikta högt. Han gjorde det i form av älskvärd kamratlighet; han åt middag och promenerade med studenterna, följde med dem på de lästurer (reading parties) som länge varit ett egenartat inslag i engelskt universitetsliv. Men det centrala var inte studierna, utan karaktärsutvecklingen. Det gällde att göra sin plikt mot Gud, kung och fosterland, att nå säkerhet och fasthet, att avvisa frestelser och distraktioner, att bli en kristen gentleman med kraft att behärska sig själv och världen; moraliska svagheter och revolutionär kritik tolererades inte. Det låter litet ledsamt, men många har prisat träningen och talat om en både glad och nyttig ungdomstid. I början av 1900-talet styrdes England, har man sagt, av Jowetts studenter, och att ha legat vid Balliol var en rekommendation framför andra.

Benjamin Jowett (1817—1893) kom från den lägre medelklassen, en familj med en viss bildning och med aspirationer, men utan pengar och energi. Han sattes vid elva års ålder i en aktad Londonskola (St. Paul's) och bodde inackorderad för sig själv både under skoltiden och under ferierna. Denna ensamhet övervann pojken genom att läsa; sannolikt var det en svår tid, och Jowett talade senare nästan aldrig om den. Vid 18 års ålder fick han ett stipendium till Balliol, några år senare blev han lärare och medlem av Balliols kollegium, därefter professor i grekiska. Hans stora

missräkning i livet kom 1854, då han inte av kollegerna valdes till rektor (master); denna ställning, som gav prestige och stora inkomster, nådde han först 1870, då han redan i mer än tjugu år varit den ledande mannen i sitt college och gjort detta till ett av Oxfords förnämsta.

Också Jowett har fått sin stora, moderna biografi, skriven av *Geoffrey Faber,* tidigare känd för en bok om Oxfordrörelsen — den riktiga, inte den som i våra dagar stulit hedersnamnet. Det är ett lärt och grundligt arbete med utblickar över engelsk religiös och intellektuell debatt. Det präglas av den respekt för de stora viktorianerna som nu åter är på modet. Typiskt är att Faber behandlar Lytton Strachey, som i sin studie över Florence Nightingale ger en ironisk karaktäristik av Jowett, med förakt och ilska; Strachey förvanskade och förfalskade för att »hämnas på det förflutna» och visa sin egen tids subtilitet i jämförelse med oskulden hos en äldre tids storheter. Då jag läser om några av Stracheys berömda porträtt blir jag benägen att instämma med Faber. För att roa, chockera och göra sig löjlig över viktorianerna tillgrep Strachey betänkliga medel, och det är något irriterande över hans sätt att se ned på sina offer med den roade överlägsenhet som vi ägnar småbarn. Men sannolikt har Strachey mer än någon annan banat väg för den öppenhet och den realistiska analys som utmärker vår tids bästa engelska biografier.

Jowett var en from man. Att tro på Gud, att be till Gud, att söka leva efter Guds vilja var något självfallet, ett fäste som aldrig anfäktades av tvivel. Och dock var hans religiösa hållning sådan att han misstänktes för farligt kätteri och kanske främst av det skälet fick vänta så länge på att bli rektor vid Balliol. Han hörde nämligen till dem som enligt hans gode vän domprosten Stanleys ord sökte »ställa religionen på en rationell grundval». Vad som inte var hållbart, från förnuftets synpunkt, skulle utrensas, och endast det bevisliga, eller åtminstone rimliga, borde bevaras. Sanningen var för honom, som för så många av de stora viktorianerna,

en nyckel som öppnade alla dörrar och som, det var det underbara, alltid ledde till angenäma upptäckter; sanningen kunde inte vara obehaglig, nedslående och förstörande. Tänk bara klart och hänsynslöst, så finner du hur det förhåller sig, och denna verklighet är ett tryggt och ombonat rum, annars skulle Gud inte ha skapat den!

Men Jowett fann snart att denna metod var oroande för kyrkans ledare. Somliga var i anda och sanning bokstavstroende och såg ett angrepp i varje försök att reformera och reparera. Andra insåg eller befarade att det inte skulle bli någonting kvar om förnuftet fick grassera fritt; man var beredd att riva de allra mest bristfälliga uthusen — efter Darwin var det inte lätt att klara skapelsehistorien i sin gamla form, exempelvis — men huvudbyggnaderna måste förvaras till varje pris om inte kristendomen skulle bli en dimmig deism. Den liberala oppositionen slogs ned, i England som hos oss. Nya skyddsvärn uppfördes: förnuftet nedvärderades till förmån för en »högre» kunskap eller visshet, irrationalism blev en distingerad form för tänkande, man gjorde symboler och liknelser av vad som förut varit konkret och påtagligt och kunde därför i den teologiska debatten komma ifrån sanningsfrågan som en fråga för naiva amatörer. Jowett böjde sig och yttrade under de sista trettio åren av sitt liv blott de mest oförgripliga ting.

Särskilt var det två uppsatser, publicerade 1855 och 1860, som väckte uppseende och ovilja; de är skrivna med en passion som man annars inte ofta möter hos Jowett. I den ena pläderade han för de bibelkritiska metoder som framträtt i tysk teologi; »dyrkan av Bibeln» är »ett själens slaveri och därför värre än att tillbedja beläten». Den andra uppsatsen var ett angrepp på försoningsläran, och det är inte förvånande att den väckte indignation. »Gud framställes som vred på oss för något vi aldrig gjort; han är beredd att hårt bestraffa oss för vad vi är; han är nöjd med att låta sin son lida i vårt ställe»; denna lära, mera förnedrande än slaveri, som genom årtusendens förkunnelse »nästan blivit en del av människans sinne», hade enligt Jowett intet stöd i Bibeln

och var lika hädisk som orimlig. Både i bibeltolkningen och i sina allmänna rationalistiska resonemang visade Jowett en glad frimodighet som mindre förklaras av intellektuellt mod än av förvissningen att tron till sin innersta kärna, var oangriplig och att förnuftet alltså kunde släppas lös utan risker. Här representerar han idealiskt vad som kallats den viktorianska kompromissen.

Med moral menade Jowett i första rummet sexuell moral, och även på den punkten liknade han en rad stora samtida. Den viktorianska dygdeläran uppbars, såsom många biografier under senare tid visat, till stor del av män för vilka den perfekt passade, av män som var drabbade av kyskhet. Även i denna konkurrens framstår Jowett som en av de mest fulländade.

Jowett var en liten man, med fina, veka drag, gäll röst, ett sirligt, enligt vissa vittnesbörd något affekterat sätt; i skolan kallades han miss Jowett, och senare beskrevs han ibland som en gammal fröken. Detta, och hans vänskapsförbindelser med unga män, skulle utan tvivel i vår tid ha lett till skvaller om homosexualitet; då var ordet inte ens uppfunnet — det lär ha använts först av Havelock Ellis 1897 — och man tycks inte gärna ha berört sådana relationer ens i intima brev och dagböcker. Intet tyder på att Jowett var homosexuell; att det fanns omedvetna erotiska drag i hans vänskap är möjligt, men ren spekulation. Med all säkerhet hade han aldrig någon förbindelse med en kvinna. Vid några och fyrtio års ålder synes han ha haft vaga planer på att gifta sig med en prästdotter och hindrades möjligen av förbudet för gifta lärare att bo kvar i colleget; senare hade han en lång vänskap med Florence Nightingale utan några sensuella komplikationer. Faber drar den sannolikt riktiga slutsatsen att han »liksom många andra viktorianer i tidens stränga, moraliska normer fann ett så utmärkt skydd för sina egna ömtåliga reaktioner att han aldrig drömde om att sätta i fråga dessa normer eller att söka en rationell grundval för dem». Jowett talade med avsky om orena och smutsiga tankar

och känslor och menade tydligen härmed allt sexuellt, men han var inte så besatt av frågan att man bakom avskyn har skäl att misstänka en hemlig lystenhet.

Mest extravagant framträder hans uppfattning i kommentarer till Platons dialoger om kärlek. Det var naturligt för Platon att skriva om kärlek mellan män, inte på grund av tidens pederasti — den saken berör inte Jowett — utan därför att kvinnorna i Aten inte nått den standard att de kunde vara »mannens intellektuella vän och kamrat». Om Platon skrivit på Jowetts tid, hade han i stället stannat vid kärleken mellan man och kvinna. Jowett utformade rent av de dialoger som Platon skulle ha tänkt ut under dessa förhållanden. Sokrates blir i dessa förbättrade platonska dialoger förespråkare för den äktenskapliga kärleken. Inte den sinnliga kärleken i äktenskapet, naturligtvis. Det finns en högre och en lägre kärlek, den andliga och den kroppsliga. Den andliga kärleken uppstår först när den kroppsliga försvunnit, och det gäller att göra slut på dessa lägre känslor så snart som möjligt. Intrycket av det på grund av sitt pryderi oklara resonemanget blir att makarna hastigt skall skaffa några barn till världen för att sen leva i andlig kärlek. Att så obehagliga handlingar måste begås för att släktet skall fortbestå var för Jowett, liksom för doktor Glas, underligt och pinsamt.

Någon stor forskare var Jowett inte; huvudarbetet, Platonkommentaren, var inte banbrytande och blev snabbt föråldrat. Men han skrev klart och skarpt, ofta kvickt. Till hans prestationer som lärare hörde att han var bland de första som introducerade Hegels filosofi i England; T H Green, som med hegeliansk metod gav en ideologisk bas för engelsk nyliberalism, hörde till Jowetts lärjungar. Jowett var svag för aristokrater, men ännu mer för fattiga ynglingar, och som rektor verkade han för stipendier och universitetens öppnande för nya folkgrupper. Han motsvarade, ehuru politiskt snarast liberal, Burkes krav på konservatism, »att reformera för att bevara».

Jowett ansågs av sina samtida för en stor man. Vad som

imponerade kommer endast delvis fram i böcker och brev; uppträdande, samtal, föreläsningar måste ha varit avgörande. Intelligens, godhet och värdighet, dessa egenskaper förmedlas i alla vittnesmål. Walter Pater skrev att Jowett »tycktes ha utrett inte bara alla existerande, utan alla tänkbara åsikter och ha nått den yttersta perfektion i sitt uttryckssätt».

Det vore lätt, skriver Faber, att skildra Jowett som konstig på gränsen till abnormitet, men det väsentliga är balansen och harmonin. I sin ständiga strävan till självförbättring, och i sin förvissning om vad självförbättring innebar, representerade Jowett en viktoriansk elit. Ett kristet liv var målet, enligt tidens terminologi; frestelserna var svaghet, lättja, fåfänga, egoism; det goda var hjälpsamhet, plikttrohet, fasthet, sympati i förening med moralisk påverkan.

För eftervärlden är det självklara och solida i kompromissen det märkvärdiga: jämnmåttet mellan tro och kritik, mellan andlighet och världslighet, tron på jordens förbättring, men också på den himmelska saligheten, bristen på grundläggande tvivel och perspektivets stränga och omedvetna begränsning.

»En stor kristen statsman»

Att Gladstones kristna tro, föränderlig i detaljer men aldrig anfrätt av tvivel, var grundvalen för, åtminstone av honom själv uppfattades som grundvalen för, hans liv och verksamhet har framhävts i alla biografier och memoarer. Han längtade i sin ungdom att bli präst, och gång efter annan ville han dra sig tillbaka till studier, vilkas huvudsyfte var försvar och förklaring av den kristna tron. Att läsa teologiska skrifter och höra på predikningar var inte en plikt, utan ett stort nöje. Hans privata liv präglades av välgörenhet och kyskhet, åtminstone under den viktorianska tiden centrala kristna dygder. De politiska initiativ och aktioner som skakade England uppfattade han som praktiska konsekvenser av tron. Han var Guds stridsman, då han var mot parlamentsreform eller för parlamentsreform, då han bekämpade Irlands religiösa och nationella krav och då han gjorde dem till huvudpunkter på sitt program. Hur stark denna känsla av kristen kallelse var har först på den senaste tiden blivit fullt klarlagt, framför allt i den stora levnadsteckningen av *Philip Magnus*. Denne har haft tillgång till Gladstones familjearkiv och därmed till massor av brev och anteckningar som inte förut utnyttjats.

Hur Gladstones tro var beskaffad är det emellertid svårt att få närmare reda på. Några bekännelser av den intima art som general Gordon efterlämnade tycks inte finnas hos Gladstone. Enkelhet, oskuld, enfald i biblisk mening — »simplicity» — var utmärkande för Gladstone trots hans beryktade distinktioner och krumbukter i talen, och grunddraget i hans tro tycks ha varit en förtröstan på Gud, på det godas framväxt och triumf, av okomplicerad och oreflekterad art. En sådan förtröstan blir lätt förtröstan på sig själv som Guds

redskap, ett slags förfinat självförtroende, och förvisso fanns detta drag hos Gladstone. Men det märkliga är att han bevarade en viss balans, han kunde trots allt skilja på sig själv och Gud, inte bara så att han kände sig som »en fattig, syndig människa» — en känsla som lätt blir plattform för högfärd — utan så att han i Guds bud såg absoluta krav som inte ens Guds stridsman fick överträda.

Det mesta Gladstone skrivit handlar om kyrkliga och i vidsträckt mening religiösa frågor. Hans hållning till kyrkor och skilda trossamfund inom kristendomen utvecklades från dogmatism till tolerans. Det var en av linjerna i hans förvandling från konservativ till liberal. Ännu i fyrtiårsåldern ansåg han det riktigt att den anglikanska kyrka han tillhörde var statskyrka i det katolska Irland; tjugu år senare var sådana tvångsordningar för honom en styggelse. Försök att förbinda den beundrade antiken med kristendomen gjorde Gladstone i en rad skrifter, goda bevis på hans naivitet och fantasi. Gammaltestamentliga föreställningar spårades hos Homeros, treenigheten var förebådad av Zeus, Poseidon och Hades, liksom Kristus av Apollo, och grekerna blev än mer än judarna kristendomens förelöpare.

Gladstone har ofta framställts som en tråkmåns: högtidlig, auktoritativ, med den olidliga benägenheten att ständigt applicera allmänna grundsatser på vardagliga sammanhang. Det skulle vara möjligt att ur Magnus' brevcitat ställa samman ett gott bevismaterial för allt detta. Pedanteriet och allvaret måste ibland ha varit påkostande. Vid två tillfällen blev Gladstone avvisad som friare; hans brev, ansträngt blygsamma, fromma, långrandigt moraliserande, kan inte ens på den tiden ha verkat rimliga. I det friarbrev som ledde till giftermålet består en mening av 141 ord — inte av kärlek, utan av högstämda reflexioner med åtföljande reservationer — och den sista satsen lyder:

»Måtte Ni leva, och dö, det är inte mindre min förväntan än min förhoppning, från dag till dag alltmera uppfylld av

den frid som övergår allt förstånd, och av den helighet, som är dess källa.»

Gladstones ordentlighet och sparsamhet var enorma, och även de försvarades med hänvisningar till Guds önskan att människorna tog vara på sitt pund; han hörde till dem som samlar gamla snören och papperslappar och suddar ut adresserna på adresskort för att kunna använda korten en gång till.

Men vittnesbörden från hans närmaste ger honom klara alibin. Gladstone gifte sig vid trettio års ålder (1839) med en kvinna som var vacker, god och trevlig, och deras äktenskap blev en idyll utan alltför besvärande inslag av korrekthet och konventionalism. Hustrun kunde skoja med den store mannen:

»Tänk så tråkig du skulle vara om du gift dig med någon lika ordentlig som du själv.»

Hon hade säkert mera munterhet och humor än mannen, men han var inte så fast i allvar och ordning att han inte kunde leka med. De få gånger då de var åtskilda skrev Gladstone dagligen, ibland två eller tre gånger om dagen; nyktra förmaningar saknades inte, men de blandades med skämt och skvaller. Barnen var förtjusta i fadern och ivriga att locka honom från arbetsbordet. Uppmaningarna att observera och avslöja osanningar drabbade ibland mästaren själv; »lögn, lögn» kunde barnen till gästernas förskräckelse ropa vid middagsbordet då fadern i sin berättarglädje broderade för mycket.

Sökandet efter hundar i källaren, så ofta framgångsrikt i fråga om de stora viktorianerna, har varit fruktlöst när det gäller Gladstone. Till och med psykoanalysen synes ha givit upp inför detta under av dygd och vitalitet; längre än till de banalaste reflexionerna i genren, som att gudstron betydde fadersbindning, sparsamheten analerotik och kraften en förstucken mindervärdighet, är det tydligen svårt att komma. Det enda som vid några tillfällen väckt debatt — och en gång, 1927, en process — är Gladstones systematiska försök

att rädda prostituerade på Londons gator. Det är naturligt att kolleger och sekreterare blev oroliga inför den åldrade premiärministerns vana att efter parlamentsdebattens slut störta ned på Piccadilly i avsikt att bli antastad av gatflickor. Att Gladstone, som på dessa expeditioner stundom åtföljdes av hustrun, endast drevs av vilja att rädda och reformera är emellertid till överflöd bevisat. Att själva koncentrationen på denna form av välgörenhet kan tolkas som ett uttryck för sexuellt intresse bör inte grumla tron på Gladstones moral.

På sin sextinionde födelsedag antecknade Gladstone att han under hela det förflutna året varit frisk och att hans röst hållit sig väl trots det myckna talandet. Varför var det så? frågade han sig. Och svaret blev att den goda hälsan »synes mig visa alla tecken på Guds vilja». Även om Gladstone principiellt höll på att Gud bestämde allt, tillämpade han inte, till skillnad från Gordon, denna lära i det dagliga livet; vad han skrev var ett uttryck för tron att han själv — i allt sitt elände — handlade och verkade såsom Guds redskap. Han trodde med åren alltmera intensivt att hans politik var Guds politik. Då han, efter att ha trätt tillbaka som partiledare, genom den stora kampanjen mot turkarna och Disraelis turkvänliga politik ånyo ryckte till sig ledningen och makten var det i religionens och moralens namn — så kände han det också då han tio år senare förkunnade självstyrelse för Irland och därigenom för tredje gången blev premiärminister. I båda dessa och i flera andra fall var hans politik förhatlig för grupper inom det egna partiet och för den engelska överklassen i gemen. Gladstone — rik, länge konservativ, genom gifte och umgänge en aristokrat — blev folkets man i kamp mot det privilegierade fåtalet. Slutsatsen för Gladstone blev att den stora massan hade sinne för de stora sanningarna. Det var inte »Londons West End» utan de enkla människorna som kände för »den kristna saken», förklarade han. Han själv, Guds stridsman, uttryckte, preciserade, gav form åt de känslor som besjälade det ofördärvade och ädla folket. Gud, Gladstone och majoriteten!

Denna uppfattning gav Gladstones framträdande en storhet som även motståndarna betygar. Gladstone fick mod att utan hänsyn till vänner och partimeningar driva sin uppfattning. Människorna blev, åtminstone för ögonblicket, sådana som han trodde dem vara. De kände sig vara »större än de visste», de röstade för gudomliga grundsatser, inte för lägre skatter. Profeten Gladstone renade dem. Den brittiska politiken fick en tillsats av idealism, om man så vill av illusionism, som även för framtiden påverkade sättet att tänka, tala och handla.

Men farorna fanns där också. »Han kan övertyga de flesta människor om det mesta, och framför allt kan han övertyga sig själv om nästan vad som helst», sade Forster om Gladstone. Det var lätt att ifrån den gudomliga sanktionen i de stora tingen komma till en gudomlig sanktion i allt, att bli egenrättfärdig och inbilsk på grund av hög moral. Gladstones förmåga av »enkelt, hederligt självbedrägeri» blev alltmer betydande, och de helgade orden kristen och moralisk blev attribut till alla hans åsikter, i stort och smått. Motståndarna betraktade han gärna som både dumma och simpla, framför allt som simpla. De misstänkte i sin tur att han var rätt och slätt bedragare, inte självbedragare, då hans åsiktsförändringar nära anknöt till det taktiska lägets krav. De passionerade och vaga appeller som Gladstone använde i oskuld kunde lika väl brukas av en ohederlig och beräknande demagogi.

Liksom det är lätt att se Gladstone i det privata som en tråkmåns är det lätt att se statsmannen Gladstone — även om hans ärlighet, hans förmåga att bedra sig själv erkännes — som en i sin intimitet med Gud och majoriteten odrägligt kompakt självälskare. Gladstones religiositet var emellertid tillräckligt djup för att tvinga honom till en viss självrannsakan; ja, det kanske kan sägas att en vilja till självförvållat martyrskap och därför också ett godtagande av kritikens beskyllningar hörde till den religiösa hållningen. Ibland brukade Gladstone skriva upp namnen på de personer som anklagat honom för skilda tarvligheter, och han kom-

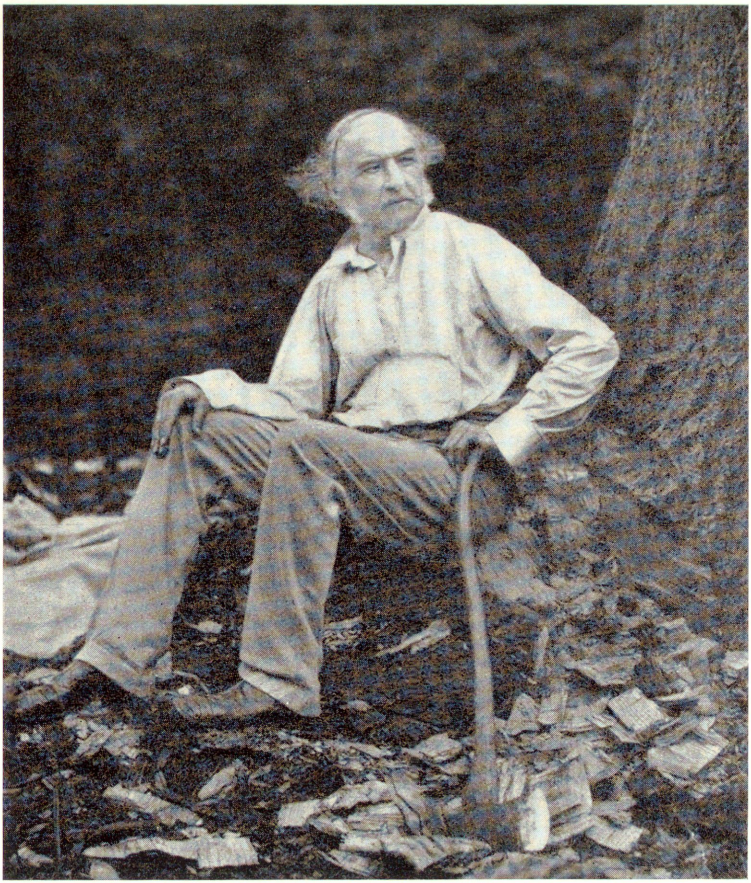

Gladstone.

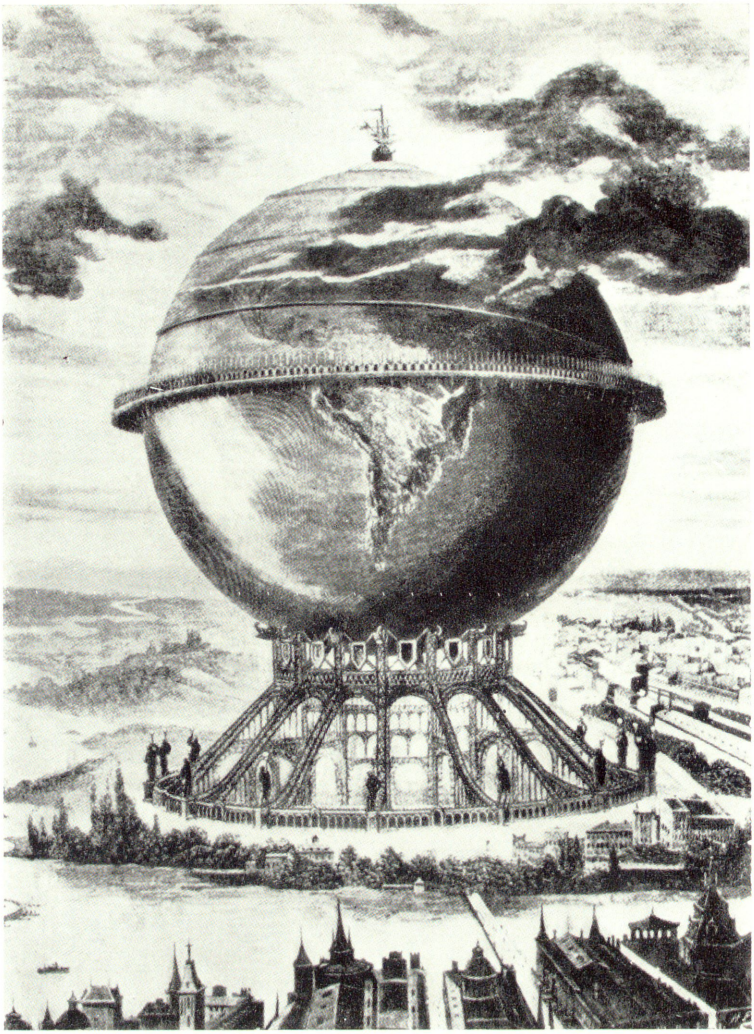

Jorden som vallfartsort — projekt till ett monument av den spanske arkitekten Alberto Palacio 1890.

menterade allvarligt den långa listan på ryktbara män med orden:

»Ingenting kunde ha enat denna grupp av självständiga vittnen annat än att vad de sade var sant.»

Sådana uttalanden gjordes visserligen inte offentligt. Men det finns ett stänk av äkta anspråkslöshet även hos Gladstone som ledare och talare. Och även fiender som kallade honom skenhelig, galen och brottslig påstod aldrig att han var högfärdig.

En äkta konservativ

Av drottning Viktorias tio regeringschefer har Gladstone och Disraeli blivit de ojämförligt mest ryktbara. De förkroppsligar den brittiska parlamentarismen under dess klassiska skede likaväl som brytningen mellan romantisk konservatism och idealistisk liberalism. Den man som under längre tid än någon annan sedan 1820-talet lett Englands styre och som Viktoria själv betecknade som sin främste premiärminister — lord Salisbury — har vida mindre uppmärksammats av forskningen och den politiska debatten. I någon mån beror det kanske på att Salisbury inte fått någon porträttör av Morleys eller Buckles kvalitet. Hans dotter, lady Gwendolen Cecil, hann aldrig avsluta sin stort upplagda biografi. Viktigare är att Salisbury var mera förvaltare än politiker, att han inte placerade sina åsikter och åtgärder i stora och fängslande perspektiv. Vid sidan av sina medtävlare verkar han torr, prosaisk, begränsad. Bristerna i fantasin och temperamentet kan inte bestridas, även om Salisbury själv såg Disraelis och Gladstones patetiska och storvulna paroller som excesser, knappast värdiga engelska gentlemän. Vad som utmärkte honom var moralisk integritet, en klar intelligens, en lugnt beräknande skicklighet och en äkta konservatism — främmande för det på en gång skeptiska, poserande och passionerade hos Disraeli.

Robert Cecils bana var idealtypisk för det aristokratiska England, som i honom fick sin sista ledande statsman. Han föddes 1830 i en av landets äldsta och förnämsta ätter, på Hatfield House i Hertfordshire, ett slott med väldiga egendomar och hundratals underlydande jordbrukare. I Eton — som han avskydde men dit han sände sina söner — och i Oxford visade han inga märkliga anlag utom ett intresse för

naturvetenskap som blev bestående livet igenom och tog sig uttryck i kemiska experiment och tidig användning av sådana nymodigheter som elektricitet och telefon på Hatfield. Efter en resa till Sydafrika och Australien placerades den 23-årige Cecil av en säker valkrets i underhuset, utan politisk ambition och politiska kunskaper. Men under det följande årtiondet markerade han sin självständighet och sin begåvning. Trots familjens motstånd gifte han sig med en flicka som inte ansågs vara fin och förmögen nog för en Cecil, och han började skriva kunniga och omfattande essäer i biografiska och utrikespolitiska ämnen för den konservativa Quarterly Review. De bästa av dessa uppsatser, publicerade i två band, är ännu högst läsvärda genom sin skärpa, sin sarkasm och sina eleganta formuleringar. Då lord Derby bildade regering år 1866 blev Cecil minister för Indien; att han snart avgick av missnöje över Disraelis radikala rösträttsförslag minskade inte hans anseende. 1868 blev Robert Cecil, efter den äldre broderns och faderns död, markis av Salisbury; övergången från underhuset till överhuset passade hans förakt för retorik och propaganda.

Förhållandet mellan Salisbury och Disraeli var från början kyligt och blev aldrig intimt. Den strävt tillbakadragne unge aristokraten var misstrogen mot partichefens rutinerade älskvärdhet och respekterade mera motståndaren, moralisten Gladstone. Men de konservativa ledarna enades i det politiska arbetet. I Disraelis stora regering 1874—1880 blev Salisbury först minister för Indien och sedan utrikesminister. Berlinkongressen och »freden med ära» blev en triumf för dem båda. Efter Disraelis död 1881 var Salisbury högerns självskrivne ledare. Liberalernas splittring i den irländska frågan gjorde honom till den dominerande kraften i engelsk politik under årtionden. Mellan juni 1885 och juli 1902 var han i tre omgångar premiärminister och i regel också utrikesminister under sammanlagt nära fjorton år. Det var en glansperiod för England: med Irland tämjt genom undertryckning och milda reformer, en aktiv kolonialpolitik, imperiekonferenser och »splendid isolation». Salisburys klokhet blev ett ordspråk

i utrikesdepartementen. Efter Bismarcks fall var han den främste av Europas statsledare.

Nyckelbegreppen i Salisburys åskådning, liksom i all solid konservatism, var religionen och nationen. Det var här inte, som hos Disraeli och andra mera oroliga och djärva tänkare, fråga om nödhamnar för tvivlet eller nihilismen, utan om självfallet godtagna utgångspunkter för handlandet. Salisbury skrev i en av sina essäer att enligt erfarenheten »människor inte är moraliska utan ett motiv, och att ett motiv kan skapas blott genom religiös tro». Denna cyniskt-pragmatiska tanke var dock inte den dominerande. Salisbury var troende. I sin ungdom hade han läst en del teologi och funderat över dessa problem. Sedan trodde han i största allmänhet utan att fundera eller precisera; det gällde att undvika irriterande och farlig spekulation »över frågor som ligger långt utanför vår räckvidd». Denna tro, som var tillräckligt aktiv för att göra Salisbury till kyrkobesökare och nattvardsgäst, gav honom den behövliga inre säkerheten och en tillräcklig okänslighet mot det jordiska lidandet. Välgörenhet var bra, och även sociala förbättringar inom blygsamma gränser, men det väsentliga var ett religiöst och moraliskt liv, och det stod öppet för de fattiga likaväl som för de rika. Skillnaden mellan familjen Cecil i slotten och dess underhavande i stugorna var i grunden inte viktig. Denna ovärldslighet underlättades av att Salisbury visserligen levde i bekvämlighet och prakt, men saknade all smak för utsvävningar och ostentativ lyx. Det var intet skenheligt i hans förkunnelse om de sociala olikheternas likgiltighet.

Den nationella känslan, ännu mindre reflekterad, kompletterade detta perspektiv. Det engelska folket bildade för Salisbury en enhet, vars trygghet och framgång var politikens mål; från denna utgångspunkt, den för de traditionellt härskande naturliga, var skilda klasser och intressen inom folket oviktiga och nästan osynliga. Vid ett tillfälle liknade Salisbury staten vid ett aktiebolag, där var och en borde ha ett inflytande som svarade mot den ekonomiska ställningen, men denna tankegång var inte representativ för hans åskåd-

ning, som snarare bortsåg från än försvarade den politiska, sociala och ekonomiska hierarkin. Då han stod tveksam eller kritisk mot all demokratisering — ehuru han i efterhand helt godtog rösträttsreformerna, som för övrigt under hans tid syntes stärka konservatismen — var det därför att den erfarna, genom sin upphöjda ställning opartiska aristokratin tycktes honom kallad att leda nationen i tävlan och konflikter mellan nationerna. Det gällde att förvalta det bestående, alltså främst att föra en klok utrikespolitik. Reformer i det inre var snarast oundvikliga medel att bevara en balans som gav enhet och kraft utåt.

A L Kennedy betonar starkt i sin nyligen utgivna biografi att Salisbury genomförde en del sociala reformer, men han erkänner samtidigt det bristande intresset för dessa problem. I själva verket var Salisburys regeringstid relativt ofruktbar från inrikespolitisk synpunkt. Det lilla som gjordes, främst under den tredje ministären, var snarast Joseph Chamberlains verk. Utrikespolitik och kolonialpolitik stod helt i förgrunden. Det var ett skede av förhandlingar, intriger och i regel tämligen oblodiga koloniala aktioner; i första rummet gällde det att stycka Afrika. Bortåt 100 miljoner nya undersåtar tillfördes den brittiska kronan, ett rekord även i relation till den äldre Pitt. Erövringen av Sudan 1898 och boerkriget 1899 —1902 avslutade denna period av väldig expansion.

De stora vinsterna kan ge intrycket att Salisbury var inställd på erövringspolitik. Men så var knappast förhållandet. Trygghet och konsolidering var hans paroller, liksom den åldrande Bismarcks. Han avskydde sabelrassel, teatralisk patriotism och storslagna imperiedrömmar. Det var verkligen i detta fall tillfället som gjorde tjuven; i jakten efter kolonier hade England det bästa utgångsläget, och Salisbury kände sig gång efter annan tvungen att handla, om inte en annan stat — Frankrike, Ryssland eller Tyskland — skulle förskaffa sig positioner som kunde bli farliga för Englands säkerhet. För det drag av aggressiv nationalism och imperialism som framträdde kring sekelskiftet var män som Chamberlain och Cecil Rhodes främst ansvariga.

I essäer om de statsmän han främst beundrade, såsom Castlereagh och den yngre Pitt, ger Salisbury karaktäristiker som väl kan betraktas som självporträtt. Castlereagh, skriver han, var ingen teoretiker och ingen entusiast — entusiasm var för Salisbury, liksom för 1700-talets rationalister, liktydigt med en för förnuftigt folk främmande upphetsning. För Castlereagh var nationalitetsprincipen lika väl som den politiska organisationen likgiltiga; vad han främst strävade efter var »den fred, den ordning och den frihet från oro och rubbningar som allena kan ge mänsklighetens stora massa någon möjlighet att njuta sin torftiga andel av jordisk glädje». Castlereagh var, trots all begåvning och duglighet, oförmögen att framkalla sympati och intensiv tillgivenhet; hans inflytande dog med honom själv, och ingen politisk riktning har i honom sett inspiratören eller skolbildaren.

Inte minst dessa sista satser är tillämpliga på Salisbury. Delvis beror detta på att han, utom en allmän konservatism, knappast hade några politiska idéer. En förklaring ligger också däri att hans ovilja att framträda och hans längtan till ensamhet gjorde honom till ett slags grå eminens i sin egen regering. Under månader lämnade han inte Hatfield, regeringens sammanträden blev alltmer sällsynta, och premiärministern kände knappast igen sina kolleger — Bismarck på Friedrichsruhe och Salisbury på Hatfield var frivilligt isolerade statsmän. Men viktigast är kanske att Salisburys regim var det gamla aristokratiska Englands sista kraftyttring. Efter hans tid har socialreformismen slagit igenom inom alla partier, allianspolitiken har trätt i stället för »den lysande isoleringen», självstyrelse eller självständighet för dominions och kolonier har blivit målet, inte imperiets utbyggande.

Den okrönte konungens fall

James Joyce berättar i »Ett porträtt av författaren som ung» om ett våldsamt politiskt gräl över julkalkonen. Det gäller Parnell. Alla är ense om att Parnell störtades av prästerna men frågan är om prästerna hade rätt. »Ett förbannat präststyrt folk», skriker mr Dedalus, James Joyces far, om sina landsmän, retad till ursinne av en gudlig tant. Mr Casey är ännu mera förbittrad:

»Ingen Gud för Irland. Vi har haft för mycket Gud i Irland. Bort med Gud!»

Efter detta utbrott böjer han huvudet i händerna och gråter:

»Stackars Parnell. Min döde kung.»

Berättelsen måste vara från början av 1890-talet, några år efter Parnells död.

Den andre av Irlands mest berömda diktare, W B Yeats, ger i flera dikter samma version av Parnells fall. Det var »biskoparna och partiet» som krossade Parnell. Andra irländska hjältar hade mördats av främlingarna, av engelsmännen, och irländarna hade varit publiken inför en »målad scen». Parnell åter var offer för sina egna landsmän:

Men massans raseri,
hysterica passio, drog ner sitt byte.
Det var icke en roll på en målad scen
som vi uppträdde i
när vi tärde hans hjärta.
Och skulden bär enbart vi.

Yeats fortsätter denna dikt, »Parnell's Funeral», med att beskriva hur mycket lyckligare Irland skulle ha varit om en man som Parnell lett nationalitetsrörelsen till seger:

Om de Valera ätit Parnells hjärta
så skulle ingen sladdrig demagog
ha segrat, inget folkhat klyvt vårt land.

Dessa föreställningar hör till den legend om Parnell som varit en stor och egendomlig drivkraft i irländsk politik och litteratur. Bättre än någonsin förut har denna legend och dess blottor skildrats i ett arbete av den irländske diplomaten *Conor Cruise O'Brien: Parnell and His Party 1880—1890.* O'Brien har förut under pseudonymen Donat O'Donnell skrivit en redan ryktbar analys av modern katolsk litteratur, Maria Cross.

Charles Stewart Parnell tillhörde en förmögen protestantisk godsägarfamilj av engelskt ursprung — inflyttad till Irland på 1600-talet — men blev, liksom flera släktingar av äldre generationer, anhängare av den irländska majoritetens sak. 1875 invaldes han i underhuset och slöt sig till den grupp som krävde självstyrelse för Irland. Han fick snart en betydande ställning. Han var skicklig organisatör och taktiker, inte glänsande som talare, men genom patos, skärpa i formuleringen och överlägset förakt för motståndaren en utmärkt representant för en kämpande minoritet. Till hans tillgångar hörde att han som engelsk gentleman inte lät sig imponeras av engelsmän och engelska konventioner. Han hör till dem som kan åberopas för den tvivelaktiga sociologiska »lagen» att ett folks eller en grupps frihetsrörelse i regel leds av personer som står utanför och socialt över det folk eller den grupp det gäller. I det brittiska parlamentet satte han obstruktionen i system, i Irland verkade han för hårt motstånd mot de engelska godsägarna i form av vägran att betala oskäliga arrendeavgifter och bojkottåtgärder. Samtidigt förhandlade han i hemlighet med politiska motståndare om eftergifter till den irländska sakens fördel och sökte spela ut de båda stora engelska partierna mot varandra. Han ägde den hänsynslöshet i det taktiska som för en hederlig människa blir möjlig genom obetingad tro på att målet är stort och rättfärdigt.

Redan år 1880 blev Parnell den irländska parlamentsgruppens och därmed den irländska nationalismens ledare. Då han arresterades och under en tid hölls i fängelse enligt för Irland

rådande undantagslagar växte hans popularitet. Med kriserna 1885—1886 kom han att framstå som skiljedomare i engelsk politik. De irländska rösterna medförde ministären Gladstones fall på sommaren 1885. Vid höstvalen samma år blev det irländska partiet, 86 man starkt, tungan på vågen; de konservativa hade 250 och liberalerna 334 mandat. Gladstone, med sin stora förmåga att efter en ärlig inre kamp komma till den taktiskt lämpliga övertygelsen, beslöt att ta upp självstyrelse för Irland, och högerregeringen Salisbury störtades av liberaler och irländare i förening i början av år 1886. På grund av splittring inom det liberala partiet gick självstyrelseförslaget inte igenom, och vid nyvalen i juli 1886 vann de konservativa och deras liberala allierade majoritet. Det ansågs emellertid ytterst sannolikt att vid följande val Gladstones liberaler i samverkan med det irländska partiet skulle nå den maktställning som krävdes för den irländska självstyrelsens genomförande. Parnells parti dominerade helt Irland utom Ulster, och Parnells popularitet och makt var större än någonsin; man kallade honom »Irlands okrönte konung» och såg i honom statsledaren i det självstyrda Irland som snart skulle upprättas.

I detta läge, på höjden av sin bana, störtades Parnell. En av hans partikamrater, kapten O'Shea, begärde och erhöll skilsmässa från sin hustru på grund av äktenskapsbrott med Parnell. Det irländska partiet avsatte Parnell som partiledare, i Irland förlorade hans anhängare majoriteten. Lösningen av frågan om Irlands självstyrelse uppsköts, har det sagts, för trettio år. Efter en kort tids äktenskap med mrs O'Shea dog Parnell 1891. En ledare med samma auktoritet har Irland aldrig fått.

Det är uppenbart att Parnells och över huvud det irländska partiets politik under dessa år var oklar och mer eller mindre medvetet tvetydig. I Amerika, vars irländska immigranter till stor del finansierade nationaliströrelsen, förklarade Parnell att målet var att bryta sönder »den sista länk som binder Irland vid England»; i ett tal på Irland fällde han de ryktbara orden att »ingen människa har rätt att sätta en gräns för

en nations frammarsch». I England åter sade han sig betrakta självstyrelse av den försiktiga liberala modellen som en slutgiltig lösning, han förhandlade ingående med Gladstone och andra liberala ledare, och den irländska gruppen ansågs nära nog vara en flygel av det liberala partiet. Det är sant att de mera aggressiva uttalandena i regel var tidigare, och att viljan till kompromiss ständigt växte, och det är tänkbart att Parnell verkligen låtit sig nöja med en reform i Gladstones anda. Men tvetydigheten är dock hela tiden ofrånkomlig; Parnell och hans kolleger tenderade att vara revolutionärer på Irland och i Amerika och reformister i England.

Detta förhållande skulle, enligt Conor Cruise O'Briens kanske alltför sinnrika tolkning, ge nyckeln till mycket i Parnells hållning och uppträdande. Parnell blev alltmer isolerad, svåråtkomlig och undvikande. Ofta kände inte ens hans närmaste kolleger hans adress, och det fordrades en hel apparat för att ordna ett möte med honom. Han uppträdde ytterst sällan i underhuset de sista åren och reste mellan 1886 och 1890 aldrig till Irland. Samtidigt blev hans egenmäktighet allt större; typiskt är att han framtvang valet av O'Shea — som sannolikt länge känt till hustruns och Parnells förhållande — i Galway 1886, trots att O'Shea inte var partitrogen och i övrigt saknade alla påtagliga meriter. Men allt detta var politiskt förträffligt, anser O'Brien. »Systemets tvetydighet måste kristalliseras i personliga former», ledaren måste just på grund av det ambivalenta i den förda politiken »bli en mystisk och vördnadsbjudande figur», och till detta bidrog det hemlighetsfulla i hans väsen och hans liv. Han skulle vara »en romantisk hjälte», »ödets man». Det skrevs om honom i en nationalistisk tidning att »mr Parnells mystiska uppträdanden och försvinnanden bidrar till hans popularitet och till det intresse och allvar varmed man även i parlamentet iakttar vad han säger och gör».

Här kom mrs O'Shea väl till pass. Med all säkerhet var Parnell lidelsefullt förälskad i henne; hennes egen bok om förbindelsen ger intrycket av en stor kärlek. Men de ständiga resor, de hemliga möten, de lögner och undanflykter,

kort sagt den systematiska alibism som förhållandet — påbörjat redan 1880 eller 1881 — framkallade bidrog att bygga upp legenden om den oåtkomlige Parnell, djupsinnig, planerande och fjärran från dagens små stridsfrågor. Det olympiska hos Parnell var delvis en följd av att han höll sig undan med mrs O'Shea.

O'Brien tänker sig rent av — med stöd av några uttalanden av Parnells kolleger — att detta spel blev något av nöje och självändamål, att Parnell ibland var en »lysande komediant», som, för att bruka Oscar Wildes fras, sökte »leva upp till sitt blå Kinaporslin», perfektionera sin egen legend. Men när det 1890 blev fråga om hans ställning inom partiet försvarade han sig hett och hänsynslöst, och det fanns inte ett spår av spel i hans uppträdande. »Mot slutet handlade Parnell inte som den kylige och rationelle ledare han varit utan likt den romantiske hjälte som han hade blivit tvungen att föreställa. Detta var tragedin.»

En rad hypoteser och beskyllningar i fråga om orsakerna till Parnells störtande visas av O'Brien vara oriktiga. Gladstone krävde att Parnell skulle avgå efter skilsmässoskandalen och har anklagats för både önskan att bli av med Parnell och skenhelig moralism. I själva verket visade Gladstone och de liberala ledarna, som sedan många år hade reda på förbindelsen med mrs O'Shea, ingen moralisk indignation, och de hade gärna sett att Parnell, som de ansåg vara en pålitlig allierad, stannade som ledare. Reaktionen bland de frikyrkliga i England, ett fäste för det liberala partiet, var emellertid så stark att ett parlamentsval ansågs på förhand förlorat om Parnell stod kvar som nationalistchef. En annan sak är att Parnell under den långa debatten inom det irländska partiet om hans ställning genom utfall mot Gladstone gjorde framtida samverkan dem emellan otänkbar. Parnells anhängare har också påstått att de mera konservativa inom partiet samt det katolska prästerskapet på Irland framkallade hans fall. Även detta är helt oriktigt. Från irländskt håll begärdes Parnells avgång först av den extremt radikale Davitt,

och de irländska prästerna hade knappast något inflytande på saken. Först efter störtandet tog de upp en moralisk kampanj mot Parnell.

O'Briens utförliga redogörelse för partidebatten kring Parnell i det berömda utskottsrummet nr 15 i underhuset — scenen för hans dramatiska avsked — visar att några klara politiska, sociala eller religiösa skiljelinjer inte fanns mellan parnelliterna och den segrande majoriteten. Vad det gällde var grader av lojalitet mot ledaren; några höll med fanatism fast vid honom — trots de orimliga konsekvenserna — andra, särskilt ledarna av andra rangen, drevs av omsorg om partiet, och kanske också av irritation över Parnells egenmäktighet och överlägsenhet, att driva honom från ledarskapet.

Parnell och hans öde måste skapa legender, strider, ånger och förbittring. Ledaren, som fallit för sin kärlek, nationalisten, som krossats av den engelska liberalismen och de katolska prästerna, splittringen av det parti som eljest snart skulle ha fört den irländska saken till seger, brytningen mellan den friborne härskaren och den fördomsfulla massan, mellan patriotism och viktoriansk moral — här fanns teman för diskussioner, teorier och dikt. Var kanske den känslornas explosion som skedde 1890 en orsak till att Dublin blev ett av världslitteraturens centra, frågar O'Brien. Främst var det dock mannens egenartade storhet, det ensamma, stolta passionerade och föraktfulla, som blev legendernas fäste. O'Brien slutar sin bok med Yeats rader:

Och här är sista ordet:
en sådan man han var
att hos var man som sjunger
bor Parnells minne kvar.

Naturen, Darwin och politiken

»Naturen» — i dagligt tal är väl ordet oftast ett honnörsord. Det gäller att leva naturenligt, i överensstämmelse med naturen, att lära känna och sedan följa naturens lagar, att inte uppresa sig mot naturen. Vad som är mindre vanligt och samtidigt osympatiskt säger vi vara naturvidrigt eller stridande mot naturen. Men under ett samtal kan man iaktta hur lätt en och samma person glider över på den motsatta linjen. Det gäller att höja sig över naturen, att behärska sin egen natur, att göra naturen människan underdånig och att alltså begagna naturens krafter som redskap för mänsklig vilja. Delvis blir en ordstrid av detta slag möjlig, därför att begreppet natur — som redan de givna exemplen visar — kan användas i helt skilda betydelser, men det finns också en reell motsättning, skilda hållningar mot »naturen», även om ordet fattas på ett bestämt sätt.

De etiska och politiska idéernas historia kan till stor del skrivas — och har för vissa skeden skrivits — med naturbegreppet som centrum. För Thomas av Aquino var Guds och naturens lag en och samma sak; det naturliga gjordes i hans metafysik till det goda. För Hobbes var naturen det ohyggliga tillståndet av »allas krig mot alla», då »människan var en varg mot människan»; hellre ett samhälle vilket som helst än ett naturenligt tillstånd. Locke och den optimistiska naturrätten trodde sig kunna bygga upp samhället eller staten på naturligt givna lagar. Enligt en linje hos Rousseau, som skymtar i liberala, socialistiska, anarkistiska och syndikalistiska åskådningar, var samhällsbildningen syndafallet, och det gäller att förstöra staten eller göra den så svag som möjligt. För Adam Smith var likaså naturen en gudom, som med sin »osynliga hand» styrde allt till det bästa. Bland de stora framstegstänkarna fanns konstruktörer av olika typ,

men ett förhärskande drag var att samhället eller staten kunde, genast eller på ett visst senare utvecklingsstadium, skrotas ner eller försonas med naturen — och så skulle den nya människan komma, naturlig, fri och förnuftig.

Med darwinismen ändrade naturen karaktär. Perspektivet blev vidare än förut, det kom att omfatta alla levande varelser, och samtidigt blev det som man främst inlade i ordet natur mera konkret och bestämt. Naturen, det var en strid mellan skilda arter av levande väsen som pågått sedan världens begynnelse och som på varje stadium ledde till »the survival of the fittest», »den lämpligaste artens överlevande». Hur skulle man forma en politisk åskådning efter den insikten, eller hur skulle man passa in den insikten i sin politiska åskådning?

Darwin själv tycks inte ha tänkt mycket på saken. Han betecknade sig som liberal eller radikal, men stödde inte några politiska åsikter med sin vetenskapliga teori. I hans »Life and Letters» finns knappast ett ord av intresse från den synpunkten. Möjligen bör ett brev till en tysk vän noteras. Attentatet mot kejsar Vilhelm I år 1879 sattes av den konservativa tidningen Kreuz-Zeitung i samband med Darwins fördärvliga inflytande. Darwin skrev: »Vilken fånig idé som man har i Tyskland om sammanhanget mellan socialism och läran om utveckling genom naturligt urval.»

Tydligt är dock att darwinismen — utan grövre feltänkande än vanligt i sådana sammanhang — kunde begagnas av skilda politiska åskådningar. Särskilt i Tyskland, men även i England och på andra håll, blev Darwin åberopad av socialismen: om kampen för tillvaron skulle leda till seger för de bästa, måste alla starta med lika möjligheter. Men socialismens motståndare kunde också bruka Darwin. Urvalet var redan gjort inom nationerna, sade man; de bästa hade segrat, det var just de som hade det bäst. Rastroende nationalister och militarister kunde likaså — och även här gick tyskarna i spetsen — finna argument hos Darwin. Staterna, i likhet med arterna i naturen, skulle genom strid få fram de livs-

dugligaste folken, liksom de bästa arterna överlevde i naturens kamp; vissa rasers överlägsenhet hade redan utvecklingen uppenbarat. Härpå svarade i sin tur andra att krigen ledde till att de bästa inom nationerna dödades och att stora nationer kunde besegra små utan att vara dem kvalitativt överlägsna.

I det viktorianska England blev darwinismen främst ett vapen för gammalliberalismen. Henry Maine, en av tidens mest representativa politiska tänkare, talade om »det välgörande privata krig som tvingar en människa att försöka klättra upp på en annans skuldror». Herbert Spencer, än mera berömd och inflytelserik, försvarade 1884 i »Människan mot staten» laisser-faire-systemet mot den vid denna tid, under Gladstones andra regering, spirande nyliberalismen. Urvalet av de livsdugliga sker genom strid och tävlan. Om detta urval hindras genom att samhället tar hand om de svaga försämras släktet. Endast om de framgångsrika fritt fick njuta av sin framgång och därmed också gavs tillfälle att i största möjliga utsträckning fortplanta sig och om de misslyckade lämnades att gå under, var ett snabbt framsteg möjligt. Nu sökte man i stället »genom en parlamentslag upphäva en av naturen given lag».

»Nu då den välgörande verkan av de lämpligastes fortlevande har inskärpts hos de bildade så att de mer än förr kunde väntas tveka att motverka denna tendens — nu mer än någonsin förr i världens historia gör de allt vad de kan för att främja de olämpligastes fortlevande.»

Så långt och hårt som i denna förment naturvetenskapliga åskådning hade aldrig kritiken av socialpolitiska åtgärder förut drivits. Bentham och de båda Mill verkar, även bortsett från J S Mills halvt socialistiska period, moderna liberaler vid sidan av Spencer. Men spencerianska tankegångar skymtar ibland även i nutida debatt.

Bland svarsskrifterna är en av D Ritchie, då högt uppskattad, nu sällan nämnd, »Darwinism och politik» (1889). Ritchie påpekade att Darwin skrev om en strid mellan arter,

inte mellan människor i ett samhälle. Människorna har inte samma möjligheter vid starten, och detta är ytterligare ett skäl mot tillämpning av Darwins resonemang. Är det fråga om en »naturlag», kan den inte upphävas genom en »parlamentslag». Framför allt: med »survival of the fittest» menas inte att de bästa överlever. Det kan vara från vår synpunkt dåliga och i ett annat läge olämpliga egenskaper som gör att en art i ett visst skede förökas och överlever på andra arters bekostnad. Men även Ritchie, liksom de flesta politiska darwinister, fann i den nya läran stöd för ett slags traditionalism, för vördnad gentemot länge bestående företeelser och förhållanden. »Vi måste erkänna det fundamentalt rationella i alla institutioner och trosföreställningar som har varit förmögna att hålla sig uppe under längre tid... De måste ha varit värdefulla för det samhälle i vilka de varit förhärskande, annars skulle de enligt det naturliga urvalets princip aldrig ha kommit att förbli härskande», skriver han i sin bok om »Naturliga rättigheter». Här får Darwin alltså bli garant för en uppfattning som i andra former framförs hos Burke och Hegel.

Medan de flesta höll på att människorna skulle så att säga hjälpa naturens lag att segra, förklarade Thomas Huxley, Darwins vän och vapendragare, att de skulle strida mot denna lag. Det skedde i den berömda Romanesföreläsningen 1893. Ordet »fit» hade ingen etisk innebörd, betonade Huxley. Samhällsmänniskan, den moraliska människan, måste inte, som det påstods, använda kampen för tillvaron som norm. Tvärtom:

»Låt oss göra klart för oss, en gång för alla, att samhällets etiska framsteg grundas inte på imitation av den kosmiska processen, inte heller på att vi springer vår väg från den, utan på att vi bekämpar den... Jag vågar tro att den stora intellektuella skillnaden mellan äldre tider och vår egen tid ligger i den solida grundval vi nått för hoppet att en sådan strävan skall få ett visst mått av framgång.»

Det berodde på »förbiseende av dessa enkla tankar att vår tids fanatiska individualism söker tillämpa analogin med den

kosmiska naturen på samhället». Denna utmaning mot den omoraliska naturen erinrar om Hobbes, som motiverade staten, och till och med den absoluta monarkin, som värn mot det ohyggliga naturtillståndet. Andra utvecklingstänkare, som Krapotkin, kom till samma etiska konsekvenser som Huxley på en annan väg; »inbördes hjälp» sades lika mycket som »kamp för tillvaron» vara en naturlag för människorna.

Darwinismens verkningar på det allmänna moraliska och intellektuella klimatet under den mellan- och senviktorianska tiden spåras överallt i litteraturen. Hos några författare och handlingens män tycker man sig finna en kombination av föreställningar som är särskilt representativ eller idealtypisk. Tro på en lagbunden, obönhörlig utveckling, som hittills i stort sett också betytt framsteg: människan har formats. Tro på möjligheten för den medvetna människan att samtidigt anpassa sig efter och i någon mån korrigera den naturens lag som hittills varit på en gång okänd och suveränt härskande. En kritisk inställning till religionen, i varje fall till mera fixerade religiösa uppfattningar. Tro på att en eller flera arter (raser) bland människorna är mer högtstående än de andra tack vare ett försprång i utvecklingen och att den eller de raserna är kallade att leda världen. Darwinismen blir därmed en viktig beståndsdel i vad man kan kalla humanitär imperialism.

2.

Elie Halévy har i ett av sina berömda arbeten över engelsk historia betonat att framstegsläran i sin av darwinismen inspirerade utformning blev av stor betydelse för engelsk imperialism i slutet av 1800-talet. Särskilt nämner han en skrift av Benjamin Kidd, »Social Evolution», som utkom 1894 och gick i inte mindre än nitton upplagor. Dess tes var att de raser som genom »utvecklingen» blivit moraliskt överlägsna, anglosaxerna och i andra rummet tyskarna, måste behärska och civilisera Afrika och Asien. Skriften publicerades följande år på svenska under titeln »Den sociala utvecklingen». Den inleddes med ett långt förord av Viktor Rydberg om

»Den vita rasens framtid». Rydberg dog innan boken kom ut. Hans »inledande avhandling», heter det i ett med svart ram omgivet förlagsmeddelande, »skulle bli den sista som föreligger fullt färdig av hans hand». I Rydbergs artikel förklarades Kidds bok — numera glömd eller någon gång nämnd som typisk för tidens primitiva tänkande — tillhöra »bokvärldens aristokrati». Vad Rydberg själv skrev är både genom det moraliska allvaret och de intellektuella villfarelserna fortfarande av intresse.

En rad skönlitterära författare brukar också nämnas i sammanhanget, såsom Stevenson, Conrad, Henley, Swinburne och framför allt naturligtvis Kipling. De kan, ehuru varandra högst olika, ses som imperialismens förberedare och förkunnare. »Ett slags darwinistisk filosofi uttryckt i form av myter var grunden för en etisk lära, kysk, brutal, heroisk och naiv», skriver Halévy.

Den sannolikt förste och såvitt jag förstår djärvaste och mest originelle tänkaren i genren nämnes däremot inte av Halévy och förekommer över huvud nästan aldrig i idéhistoriska översikter. Det är Winwood Reade, vars bok »The Martyrdom of Man» kom 1872. Han fick visserligen äran att omedelbart i ett föredrag av Gladstone ställas vid sidan av David Strauss som kritiker av den kristna läran. Men sedan påträffas sällan hans namn. Beatrice Webb och H G Wells talar om honom med beundran. Nya upplagor av boken utgavs flera gånger, så 1910 och 1934. Att Reade var fritänkare betonas starkt då han omnämnes, och möjligen är detta orsaken till att hans idéer från början kom i skymundan; typiskt är att förordet till bokens senaste upplaga skrevs av »rationalisten» J. M. Robertson, som betygar att Reade trots sin ringa berömmelse har haft stort inflytande. Det är emellertid inte Reades ateism, utan hans darwinistiska framstegslära som främst gör honom idéhistoriskt intressant.

Det finns ingen biografi över Reade. Notisen i »Dictionary of National Biography» är demonstrativt knapp. Här

omtalas att Reade, född 1838, år 1862 avbröt sina Oxfordstudier för att resa till Afrika. Hans egentliga syfte var egendomligt, nämligen att rentvå gorillan från beskyllningarna för aggressivitet. Han lyckades också visa att gorillan i själva verket är ett räddhågat och beskedligt djur, som dödar människor endast då det anfalles. Reade företog sedan flera resor till Afrika, bl. a. som korrespondent för Times, och skrev böcker från resorna. Enligt en återgiven notis från Times vid Reades tidiga död 1875 ansåg hans ryktbare farbror, romanförfattaren Charles Reade, att brorsonen sannolikt skulle ha blivit en stor man om han fått leva och då skulle ha kommit ifrån »vissa betänkliga åsikter, som utsatte honom för befogat klander». Vilka åsikter det gällde förstår man av att huvudarbetet i »Dictionary» nämns blott med följande ord: »I denna bok gjorde författaren intet försök att dölja sin ateistiska uppfattning.»

Reades tankegång antyds av rubrikerna på de fyra huvudavdelningarna i hans bok: krig, religion, frihet, intellekt. Krigen och religionerna har varit ofrånkomliga stadier i människans utveckling. Nu har, för de raser som nått längst i tävlingen, frihetens tid kommit, och därmed blir intellektet eller förnuftet segerherre. Krig och religioner blir inom kort, sedan de mest framgångsrika raserna blivit ledande i världen, onödiga; människosläktet kommer att inrikta sig på kollektiva och rationella ansträngningar. Vad man kan kalla imperialism består dels i de — för närvarande — högre rasernas triumf och ledning, dels i mänsklighetens maktutveckling. På denna sistnämnda punkt framlägger Reade svindlande perspektiv.

I myllret av framstegsläror skiljer sig denna tydligast från de — i regel äldre — teorier som utgår från naturens, eller den mänskliga naturens, inneboende förträfflighet och tenderar att se den kända historien som en serie misstag eller bedrägerier. Condorcet och Thomas Paine, för att ta två exempel, ser i sina utopier snarast en återgång till naturen. Människorna har, sägs det rent av, blivit lurade av kungar, präster och andra makt- och penninglystna svindlare; om

människan får frihet att bruka sitt förnuft och rätt att handla därefter blir allting bra.

Så naivt tänker inte Reade. Han utgår från att de gamla onda tiderna måste genomgås på vägen till den goda framtiden. I detta hänseende liknar han de mera avancerade, i regel teleologiskt resonerande framstegstänkarna, såsom Hegel, Marx och Comte. Historien framstår som en bergsbestigning, historiefilosoferna som förare, vilka talar om hur långt man har kvar till bergets krön; varje stadium i den långa färden är ofrånkomligt. Det nya med Reade — eller rättare med den darwinistiska framstegstron — var att milstolparna på färden inte var skilda statssystem eller produktionsformer eller metafysiska föreställningar, utan stadier i en naturlig urvalsprocess av biologisk art. Att tankegången var suddig behöver knappast påpekas. Den mänskliga utvecklingen kan, från Reades egna utgångspunkter, inte likställas med det naturliga urval som Darwin talade om; människorna är biologiskt väsentligen desamma som för två eller tio tusen år sedan.

Det egenartade och eggande i Reades bok ligger dock huvudsakligen i detaljmotiveringen och i de stora utopiska perspektiven. Människan och de högst utvecklade människogrupperna, säger han, har kommit till genom att lagen om de lämpligastes fortlevande fritt fått verka. Genom att intelligensen, inte sådana egenskaper som snabbhet och styrka, segrat i kampen för tillvaron har emellertid ett nytt stadium med nya möjligheter nåtts. »Det finns inga gränser för förbättringen av intelligensen», och vid ett visst mått av intelligens kan människorna själva välja sin väg; de blir herrar över naturen och kan dirigera utvecklingen eller framsteget: »Vi lever mellan två världar; vi svingar oss upp i rymden; vi kryper på marken; vi har en skapares längtan och en fyrfotings instinkter. Det finns endast en förklaring på detta. Vi håller på att övergå från djuret till en högre form, och andra akten i jordens drama har börjat.»

I detta skede är krigen som urvalsmetod tills vidare fort-

farande behövliga, ehuru inte krig mellan de högst utvecklade folken. Imperialismen — namnet var ännu inte uppfunnet — är framstegets väg. »Det finns en osund politisk riktning som förklarar att alla länder tillhör invånarna och att det är ett brott att erövra dem.» Men eftersom de primitiva folken lever i okunnighet och slaveri måste de med makt föras upp på ett högre plan.

»Asiens erövring genom europeiska stater är därför i realiteten en frigörelse och det första steget till formande av en orientalisk nationalitet... Därför blir krig under lång tid nödvändiga för att förbereda frihet och framsteg i Östern.»

Ja, trots att det inte behövs för framsteget kommer sannolikt krig att utbryta även i Europa intill dess »vetenskapen finner en förstörande kraft som är så enkel i sin användning och så fruktansvärd i sin verkan att all skicklighet, allt mod blir utan mening och drabbningarna blir massakrer som mänskligheten känslor inte kan uthärda». Men i tredje akten blir freden universell och tryggad.

Detsamma gäller i fråga om religionen. Den har varit behövlig som sammanhållande och disciplinerande element och är det fortfarande såtillvida som den blir »av värde vid europeiserandet av barbariska nationer, som händelserna i sinom tid skall bringa under vårt välde». Då världen är europeiserad, civiliserad, har religionen fyllt sin roll i urvalsprocessen och dör bort.

På liknande sätt resonerar Reade om alla förhållanden av över- och underordning och förutsäger frihetens och jämlikhetens triumf. Relationerna mellan könen skildras i den viktorianska kyskhetens tecken. Vid en högre grad av utveckling börjar människorna känna »förakt för de njutningar som de har gemensamt med de lägsta grupperna inom mänskligheten och rent av med djuren». Denna »nya dygd» framträder särskilt bland kvinnorna, som under generationer fostrats till den av de härskande männen. »Men det är inte kvinnorna vi skall känna medlidande med: det är blott de som är fria, ty de har genom uppfostran bevarats för lastens tyranni.» Männen bör i sin genom den naturliga utveck-

lingen uppkomna ovilja mot köttsliga njutningar stödjas genom en sträng uppfostran, som gör kyskheten lika fast som hos kvinnorna.

Liksom nästan alla framstegstänkare av format utgår Reade alltså från att han lever i en övergångstid, då ett nytt, högre och samtidigt definitivt utvecklingsskede kan skönjas. Hans insats är att fastställa vart utvecklingen bär hän och att just därigenom ge människorna möjlighet att i viss grad genom fri verksamhet påskynda, anpassa sig efter och forma denna utveckling.

I tredje akten är allt fullkomnat; människans martyrskap är till ända. Genom en rad uppfinningar — nya drivkrafter, flyg — har välståndet blivit allmänt i en enad värld. Styrelse är knappast behövlig, »hela världen enas av samma känsla som besjälade den primitiva stammen och som kom alla dess medlemmar att tänka, känna och handla som en enhet». Sjukdomar utrotas, odödlighet uppfinnes. Den nya människan är kyskare än kvinnorna på Viktorias tid. »De kroppar som vi bär hör till de lägre djuren; våra själar har redan växt ifrån dem; vi ser redan på dem med förakt. En tid skall komma då vetenskapen skall förvandla dem genom metoder som vi inte kan tänka oss.» Jorden blir paradiset före syndafallet.

Därmed börjar den samlade mänsklighetens imperialism.

»Då jorden blir för liten skall mänskligheten söka sig ut i universum och korsa de lufttomma öknar som skiljer planet från planet och sol från sol. Jorden kommer att bli ett heligt land som besöks av pilgrimer från alla delar av universum. Slutligen blir människorna herrar över naturens krafter; de själva blir solsystemens arkitekter, världarnas byggmästare. Människan blir fullkomlig; hon blir skapare; hon blir alltså vad de okunniga dyrkar som Gud.»

3.

De stora brittiska imperiebyggarna och prokonsulerna var i regel politiker och ämbetsmän som behärskades av tidens

härskande idéer, men saknade varje tendens till ideologisk besatthet. Lorderna Cromer, Curzon, Milner, Selborne, Lugard hörde alla till denna utomordentligt skickliga men intellektuellt konventionella typ. Cromer, som vid läsning framstår som den mest betydande i gruppen, skrev ett arbete om »gammal och ny imperialism», där han ville visa att den engelska strävan att fostra besegrade och underlägsna folk till självstyrelse var en nyhet i världsväldenas historia. Med denna strävan följde ett försök att förverkliga två stridiga ideal, »den goda styrelsens ideal, som innebär upprätthållandet av hans, engelsmannens egen överhöghet, och självstyrelsens ideal, som innebär att han helt eller delvis avstår från sin maktställning». Så skrev alla; det var den officiella hållningen, från Salisbury, Chamberlain och Rosebery till tjänstemännen i Indien och de nyss erövrade besittningarna i Afrika. Men självstyrelsens ideal ansågs ligga så långt borta att det snarare smyckade än motiverade imperialismen. Målet var nästan lika drömlikt och avlägset som frihetens rike för den kommunistiska diktaturens teoretiker, och dilemmat blev därför ännu inte en inre konflikt.

Bland dessa Englands gentlemän fanns två främlingar, Cecil Rhodes och Harry Johnston. För dem var kolonialismen eller imperialismen en passion, grundad eller stärkt av den religiöst färgade övertygelsen att de förverkligade Guds eller naturens egna avsikter. Båda var inspirerade av Darwin och dennes lärjunge Winwood Reade. Båda var verksamma i den »nya», ännu till större delen inte koloniserade världsdelen Afrika och var därför mera erövrare än förvaltare. Rhodes skapade det brittiska Sydafrika, Johnston det brittiska Östafrika. De träffades första gången på en middag i London i maj 1889 — Rhodes var 36, Johnston 31 år — och var överlyckliga att möta en besläktad själ. Sedan värden antytt att de måste bryta upp fortsatte de samtalet hela natten på Rhodes hotellrum och åt frukost tillsammans i frack. Efter några år blev de ovänner, de var alltför självrådiga och argsinta. Till tvistefrågorna hörde vem som uppfunnit den stolta parollen om ett engelskt Afrikavälde »från Kap till Kairo».

Antagligen hade Johnston uppfinnarrätten till dessa ord, som ännu för fyrtio år sedan var en segrande lösen och nu verkar pinsamma och löjliga.

Cecil Rhodes som levde mellan 1853 och 1902 var son till en engelsk lantpräst och kom till Sydafrika vid sjutton års ålder för att få bot för sina dåliga lungor. Han deltog i diamantrushen i Kimberley, blev snart förmögen och småningom mångmiljonär i pund. Hänsynslös skicklighet vid sammanslagning av diamant- och guldgruvor gjorde honom till Sydafrikas ledande kapitalist. Han gav sig tid att avlägga examen i Oxford, där han påverkades av John Ruskins våldsamt imperialistiska förkunnelse: »England måste bilda kolonier så snabbt och inom så vidsträckta områden som möjligt.» Rhodes verkade både som finansiär, särskilt genom British South Africa Company, och som politiker — premiärminister i Kapkolonin 1890 — för utbredning av det engelska styret, och framför allt organiserade han erövringen av de väldiga områden som fick namnet Rhodesia. Efter det misslyckade försöket att i samförstånd med Joseph Chamberlain ockupera boerrepubliken Transvaal genom en privat armé, »Jamesons raid», tvangs Rhodes 1896 att avgå som premiärminister i Kap, men hans drömmar om ett brittiskt Sydafrika syntes vid hans död vara förverkligade med Englands seger i boerkriget.

Det är en egendomlig blandning av ungdomlighet och förfall över Rhodes. Sexuellt tycks han, som så många andra viktorianer, ha varit abnorm eller outvecklad. Ingen känsla för en kvinna, ingen erotisk erfarenhet skymtar i hans liv. Lungsoten botades, men en svår hjärtsjukdom pinade honom efter trettiårsåldern. Han kände, påstås det, varje pulsslag som en darrning i kroppen. Hans fetma och hans pussiga och fläckiga ansikte vittnade allt tydligare om dödens närhet. Han drack mycket, helst en blandning av champagne och porter; biograferna försäkrar dock att han inte var verkligt alkoholiserad, även om rapporter om samtal och uppträdande ofta ger intrycket av berusad exaltation. Han pratade oav-

Charles Darwin. Karikatyr i »Vanity Fair».

Thomas Henry Huxley. Karikatyr i »Vanity Fair».

Cecil John Rhodes.

Harry Johnston.

brutet, om att förtjäna pengar, om nya erövringar, om att England måste leda världen. I detta patos fanns det trots primitiviteten i tankar och uttrycksmedel något betvingande, och förmågan att överväldiga och behärska betygas av alla. Rhodes samlade kring sig en grupp likasinnade, som i tjugoårsåldern snarast verkade skojare och fantaster, men som snabbt blev kapitalister och politiker, betraktade med beundran i Londonsocieteten som imperiets pionjärer. Den främste av dem var dr Jameson, ledare av den beryktade raiden och senare Kaps premiärminister. »Doktorn» anses vara modellen för Kiplings hymn till manligheten i »If». Den kult av rena, starka och hårdföra män som var ett markant inslag i sekelskiftets romantik — med Kaisern och Theodore Roosevelt som överstepräster — hade i Rhodes och hans kamrater extrema anhängare; trettio år senare skulle den slå ut i nazismens vidrighet. Samtalet mellan Rhodes, som ofta liknades vid en romersk kejsare, och teutonernas kejsare, Vilhelm, i Berlin år 1899 bör ha varit en orgie i denna form av heroism.

Efter samtalet sade kejsaren till sin utrikesminister Bülow: »När Napoleon mötte Goethe i Erfurt sade han: 'Det var en man.' Jag kan säga detsamma om Rhodes: 'Jag har mött en man.' »

Vid tjugu års ålder läste Rhodes Reades »The Martyrdom of Man». Darwin blev hans Messias, Reade hans apostel, har man sagt. Mer än tjugu år senare förklarade Rhodes: »Den boken har gjort mig till vad jag är.» Den anglosaxiska rasen, helst i samverkan med germanerna eller tyskarna, var kallad att erövra och styra världen; naturens urval hade givit uppdraget, det gällde för Rhodes och andra medvetna att utföra det. I detta syfte borde »en hemlig förening bildas som så småningom slog under sig världens rikedom». Genom direkt kolonisering och bosättning av engelsmän skulle ytterligare följande områden civiliseras: hela Afrika, Palestina, Mesopotamien, Ostindien, Japans och Kinas kustland, Sydamerika. Vad som inte direkt koloniserades skulle behärskas. Då framtidens väldiga England slogs samman med USA —

varvid det gemensamma parlamentet omväxlande skulle samlas i London och Washington — hade världen fått en makt »som kunde göra krig omöjliga och främja mänsklighetens bästa intressen». I testamente efter testamente utvecklade Rhodes dessa planer, som för honom syntes lika uppnåeliga som trustbildningarna i Kimberley och Johannesburg; de stora stipendierna till studenter från samväldet, USA och Tyskland för studier i Oxford blev det praktiska resultatet.

Men liksom Reade ville Rhodes inte låta expansionen göra halt vid världens gränser. »Jag skulle vilja annektera planeterna om jag kunde. Jag tänker ofta på det.»

Harry Johnston född 1858, död 1927, kunde, liksom Rhodes, användas som bevis för den tvivelaktiga satsen att fysisk svaghet eggar till stora drömmar och bedrifter. Han var löjligt liten och hade ända upp i medelåldern ett gossaktigt utseende, men hans energi drev honom att uthärda strapatser och umbäranden. Till skillnad från Rhodes var han både nykter och »sedlig». Han retade sig alltid på vildarnas sexuella slarv, och att han gifte sig uppe i medelåldern kan inte anses bevisa någon okysk läggning. Denne man, som under skilda perioder på 1880- och 1890-talen koloniserade och organiserade stora delar av det brittiska Östafrika, var emellertid intellektuellt av en helt annan klass än den berömdare kollegan i Sydafrika. Mera av en tillfällighet blev han ämbetsman och imperiebyggare. Han hade en omfattande bildning och vida intressen och vann framgångar som tecknare, språkforskare, växtsamlare och politisk och litterär författare. Bland hans fyrtio böcker är åtskilliga romaner, skrivna under det kvartsekel då han på grund av skilda omständigheter levde som pensionär. Hans bästa roman, »Gay-Dombeys» — där han låtsas fortsätta Dickens släkthistoria i »Dombey & Son» — är översatt till svenska, med förord av Anders Österling och H G Wells. Det är ett stycke imperialistisk förkunnelse, men också en fängslande självbiografi och människoskildring med porträtt av Salisbury, Joseph Chamberlain och många andra.

Påverkan från Darwin och Reade är hos Johnston lika tydlig som hos Rhodes. Han var ateist, framhålles i den nyss utkomna biografin (av *Roland Oliver*), men »hur ologiskt det än må vara trodde han på utvecklingen som på en Gud, och på sig själv som dess hängivne och kanske enda verkligt intelligente tjänare». Och liksom lärofadern Reade såg han i religionen och främst i kristendomen en fostrande och disciplinerande makt, som de av naturen utvalda anglosaxarna borde använda — provisoriskt — vid civiliseringen av de primitiva folken. Inte heller för Johnston var världen tillräcklig som plats i solen. Han skriver i »Racial Problems» om »den gudomliga kallelse att erövra denna planet, och kanske mera än den, som tillkommer den underbara varelsen människan».

Hos Johnston framträder med särskild styrka relativistiska och humanitära drag. Han tror på vissa rasers överlägsenhet, men han tänker sig samtidigt en utveckling av de »lägre» raserna, som småningom skall leda till likställighet. I hans imperialism finns en vilja till framsteg och förbättringar, vars allvar man inte kan tvivla på. Slaveriet skall avskaffas, de primitiva folken skall frigöras från sina godtyckliga och grymma härskare, genom uppfostran och hjälp skall de höjas andligt och materiellt. I en under första världskriget utgiven bok, »The Black Man's Part in the War», betonar han den insats som negerfolken och andra »färgade» folk gjort på Englands sida under kriget och kräver ökade ansträngningar för dessa folks civiliserande. Den »holländska» inställningen till de infödda i Sydafrika fördömes. I »Gay-Dombeys» talar han om sin önskan att bli representant i parlamentet för 25 miljoner negrer — han sökte förgäves komma in i underhuset. Framför allt bör det fastslås att man hos Johnston och andra engelska imperialister nästan aldrig finner uttalanden eller antydningar som går ut på att förhärliga hårdhet och grymhet. I det hänseendet är skillnaden påtaglig mellan den anglosaxiska rasideologin och den herrefolksideologi som redan vid denna tid växte fram i Tyskland för att efter hand kulminera i nazismen.

Försångaren Kipling

Take up the White Man's burden —
Send forth the best ye breed —
Go bind your sons to exile
To serve your captives' need;
To wait in heavy harness
On fluttered folk and wild —
Your new-caught, sullen peoples,
Half devil and half child.

Rudyard Kipling — författaren till denna imperialismens rimmade programförklaring — liknar i mycket de antropologer som efter några års studier hos ett vilt folk tillbringar livet med att sortera, kommentera och publicera anteckningarna. De yttre äventyren i hans liv var begränsade: den store skildraren av stormar och strider reste alltid första klass ångbåt och befann sig blott ett par gånger under ett par timmar i närheten av skottväxling. De viktiga data i Kiplings liv är väl kända: den ohyggliga inackorderingstiden i England mellan 6 och 12 års ålder, lysande och knappt skildrad av Kipling själv, de hektiska journaliståren i Indien, världsberömmelsen genom ett par band dikter och noveller vid tjugufem år (1890); sedan kom, särskilt efter giftermålet 1892, den långa tiden av huslig idyll och lugnt arbete, avbruten av resor och flyttningar, som på grund av förmögenheten och prestigen lätt kunde inpassas i hemlivets milda och ombonade lycka. Någon andlig utveckling, med kriser av spänning och förtvivlan, fanns inte i detta liv. Draget av välartad, aktiv och utåtriktad ungdomlighet förblev härskande, den väldiga begåvningen och fantasin förblev stängd för alla mera oroande andliga äventyr.

Kipling blev tidigt, och lär fortfarande vara, en av världens

mest lästa författare. Vid hans död år 1936 hade hans engelske förläggare sålt hans prosaberättelser i sju miljoner exemplar. Motsvarande amerikanska upplaga var åtta miljoner. Medan publiken i huvudsak varit trogen, har kritikens uppskattning i hög grad skiftat. Världsberömmelsen ackompanjerades av kritikens lov, även om en och annan highbrow opponerade. Nobelpriset 1907 är blott ett av de många bevisen för den litterära positionen. Men redan vid tiden för det första världskriget började bilden av Kipling som »ett fall av hämmad utveckling» slå igenom. Hans imperialism, hans hatsånger, hans drag av ondsint boyscout färgade uppfattningen, och att beundra Kipling ansågs under ett par årtionden vara ett tecken på efterblivenhet och enfald. Nu tycks hans rykte vara i stigande. Några av de författare som under senare tid hört till auktoriteterna just bland highbrows har prisat Kipling. I ett brev till brodern William kallade Henry James Kipling »det mest fullständiga geni som jag någonsin mött» — han betonade dock att han skilde mellan geni och intelligens; Henry Adams talar efter en gemensam resa om sin beundran för Kiplings munterhet och kvickhet. För samtidens syn på Kipling är sannolikt det viktigaste att T S Eliot berömt hans dikter och försvarat hans idéer.

Idéhistoriskt framstår Kipling som den främste litteräre representanten, kanske den främste propagandisten över huvud, för den brittiska imperialismen, för strävan att bevara, konsolidera och utvidga imperiet. Till tiden sammanföll hans blomstringsperiod med den imperialistiska politikens seger — Jamesons raid 1896, diamantjubileet 1897, erövringen av Sudan 1898, boerkriget 1899, Chamberlain i England, Cecil Rhodes i Sydafrika, Roberts och Curzon i Indien. Hans mest berömda dikter — »The English Flag» med raderna »What should they know of England who only England know?», »Recessional», den här citerade »The White Man's Burden», »The Absentminded Beggar» — blev liksom berättelserna från Indien eggelser och symboler av omätlig betydelse för denna blandning av kallelsetro, nationalism och

exotism. Ehuru Kipling ofta stod kritisk till Amerika, kunde den engelska imperialismen i hans gestaltning smälta samman med den amerikanska till en anglosaxisk maktlära. Kriget mot Spanien och erövringen av Filippinerna betydde för vida kretsar i USA detsamma som Sudan- och boerkrigen för det tongivande England, och det är betecknande att sydafrikanen Cecil Rhodes, den mest engagerade av dem alla, drömde om ett gemensamt anglosaxiskt världsvälde.

Imperialismen har kritiserats på grunder som i våra dagar är alltför välkända för att behöva refereras. Imperialisterna har också föraktats såsom mänskligt underlägsna — inställda på det yttre och ytliga, känslokalla, aggressiva och maktlystna av inre tomhet. Det är lätt att förstå dessa anklagelser. Kipling, Rhodes, Theodore Roosevelt och deras medbröder ter sig ofta i tal och skrift som förvuxna tolvåringar. Kipling skrev förtjust om sitt gängs bedrifter i skolan och Roosevelt älskade att kalla sig själv d'Artagnan och de främsta ministrarna Athos, Porthos och Aramis. Det är något obehagligt över den muntra överlägsenhetskänslan, pratet om den fysiska duktigheten — både Roosevelt och Kipling var små karlar med svag syn, ivriga att härda och stärka sig —, manlighetskulten med dess kyska beskyddande av svaga kvinnor.

Romantisering av imperiet med dess avlägsna och främmande länder, av ämbetsmännen som förvaltade och soldaterna som försvarade och erövrade var väsentliga ting i den imperialistiska propagandan. De som ursäktar och försvarar har med all rätt betonat den självkritik och realism som förenades med romantiken. Kipling blottade vissa svagheter i det engelska styret i Indien, hans soldater är inte polerade hjältar, utan cyniska, supiga, flickjägare, ofta brutala. Men romantiken blir dock dominerande. Affärsintressena glöms bort, ämbetsmännen är redo att offra allt för de människor de skall tjäna genom att styra, soldaterna har trots allt ett ömt och hungrigt hjärta. Genom den ökade realismen blir blott romantiken en smula subtilare, förgyllningen en del av det förgyllda. Fred är naturligtvis bättre än krig — det

säger Kipling ofta — men hur festligt är inte kriget i alla fall! Det bör understrykas att generositet mot de besegrade framstod som självklar. Kipling hörde till dem som tidigt predikade försoning efter boerkriget.

En bra bild av dessa stämningar kan endast vinnas genom en analys, som såvitt jag vet aldrig gjorts. Som exempel på svårigheterna tar jag Kiplings dikt »Loot» (rov, byte). Här skildras i eggande rytmer hur det går till att pressa fram byte från infödingar. En av Kiplings biografer, Edward Shanks, finner dessa verser avskyvärda; »den som kommenterar Kipling rodnar då han söker komma med en förklaring». Eliot åter förklarar att Kipling självfallet inte försvarar plundring genom att låta en soldat besjunga dess behag. Enligt min mening måste dikten genom sin glada beskrivning av brottet bli ett slags ursäkt för det:

Now remember when you're 'acking
round a gilded Burma God
That 'is eyes is very often precious
stones;
An' if you treat a nigger to a dose
o' cleanin'-rod
'E 's like to show you everything 'e
owns.

Denna dikt påminner om de belåtna reflexionerna i pojkboken om den duktige Stalky och hans kamrater:

»Tänk Er bara Stalky släppt lös på sydsidan av Europa med tillräckligt många sikher och möjlighet till byte. Tänk på det ordentligt.»

Vad var målet för denna imperialism?

Vad Kipling förkunnade var ungefär detsamma som andra propagandister på 1890-talet; den kanske främste var Benjamin Kidd. Det gällde, främst för anglosaxarna, som representerade »en högre typ av social ordning», att enligt »ett civilisatoriskt förtroendeuppdrag» uppfostra de underlägsna fol-

ken; härför behövdes »humanitet, styrka, karaktärsfasthet och omedelbar pliktuppfyllelse utan tanke på storslagna och utopiska mål». Om Kipling sökt systematisera sin åskådning, hade det säkerligen skett i dylika formuleringar. Hans nyckelord var *lagen,* varmed menades ordning och hierarki; lagen och det tekniska framsteget var erövrarnas gåvor till de primitiva folken. Härskarna måste ha en stark känsla av ansvar för sin förvaltning; högmod, skryt och veklighet bannlystes; denna tankegång präglar »Recessional». Deras plikt var, liksom en gång romarnas, att civilisera, och civilisation betydde i första rummet ordning, sammanhållning mellan befallande och lydande; utanför denna ordning stod barbarerna (lesser breeds without the Law), till vilka Kipling vid skilda tillfällen synes ha räknat alla andra folk, även amerikanerna.

Inom denna imperialism kan två riktningar urskiljas, om man så vill en vänster- och en högerriktning. Vänsterriktningen, som även omfattade ledarna av Fabian Society i den tidens England, betonade att målet måste vara de underlägsna folkens utveckling till fullt likaberättigande, till nationell självständighet. Den riktningen har blivit den segrande, och de länder som nu blivit helt fria kan sägas utvecklade efter vänsterimperialisternas mönster. Högerimperialisterna bestred knappast denna målsättning, men den var för dem avlägsen intill overklighet; det centrala var ledningen, heraväldet, ordningen. Det är uppenbart att Kipling hörde till denna riktning och att hans uppfostringstanke smälter samman med erövrarens stolthet. Detta sammanhänger med hans inrikespolitiska hållning. Han var extrem tory, inte antidemokrat, men misstrogen och halvt föraktfull mot demokratin. Den sociala hierarkin och den starka traditionen var för honom l a g e n i England.

Byggde imperialismen hos Kipling på några rasföreställningar eller ansåg han den engelska eller anglosaxiska överlägsenheten vara tillfällig och miljöbestämd?

Engelsmän som skriver om Kipling fritar honom i stort sett från rasfördomar; de tycks inte ha klart för sig att dessa föreställningar för sextio år sedan var av en stark veten-

skaplig skola bevisade insikter. Som skäl för sin uppfattning kan de särskilt anföra att ordet »vit» av Kipling i anknytning till ett vanligt språkbruk inte användes bara om människor med vit hudfärg, utan också om svarta och gula, som förtjänade aktning. Vit skulle alltså egentligen ha betytt bara en bra människa; vi skulle stå inför samma ordlek som då Fichte sade att tyskarna var bra och samtidigt kallade alla bra människor för tyskar. Men det är tydligt att man med detta påpekande inte kommer ifrån tron på en korrelation mellan vithet och förträfflighet; man bara uttrycker saken mera komplicerat. Att Kipling var full av primitiva föreställningar om vissa rasers eller folks »natur» framgår klarast av de i förbigående fällda uttalandena i saken i självbiografin »Something of myself».

Fanns det någon likhet mellan Kiplings imperialism och fascismen eller nazismen?

Biograferna avvisar med indignation den tanken. Det är emellertid orimligt. Den engelska form av nationell extremism som Kipling representerar — med Carlyle, Ruskin och många andra som kolleger — har utan tvivel både beröringspunkter och förbindelselinjer med fascism och nazism. Detta hindrar inte att den brittiska och den amerikanska nationalismen varit ojämförligt mera human och tolerant och att Kipling helhjärtat avskydde sin tids diktatorer.

III

Skelettet i garderoben

Man kan läsa många historiska skildringar från det tidiga 1900-talets England utan att träffa på namnet Horatio Bottomley; han nämns exempelvis inte i Churchills eller Amerys memoarer. Och dock var Bottomley under åtskilliga år ryktbar som politiker och utgivare av en av landets största tidningar, en mera inflytelserik publicist än Northcliffe och Beaverbrook, en mera eftersökt talare än Churchill och Lloyd George. Den uppenbara och väsentliga orsaken till tystnaden är att Bottomley var en storsvindlare, vars karriär slutade med en dom på sju års straffarbete. Men obehaget inför Bottomleys figur och position ligger djupare. Han framstår som en dementi på allt som det är ordinärt och korrekt att säga om det engelska folket och det engelska samhället. »Sådant har inte kunnat hända här», det är den naturliga reaktionen inför berättelsen om denne lysande skojare, en Felix Krull i gigantiskt format, men inte utan ännu mera obehagliga likheter med Mussolini och Hitler. Först 1956 kom en biografi, intelligent och vederhäftig, om Bottomley, av *Julian Symons,* uppskattad för sina böcker om Dickens och Carlyle.

Horatio Bottomley föddes 1870 av en fattig skrädderiarbetare och hans hustru. Föräldrarna dog båda innan sonen var fem år gammal. Han fick sin torftiga uppfostran i en skola för föräldralösa barn. Någon klagan över en hård och glädjelös barndom finns emellertid inte i Bottomleys talrika uttalanden om sina livserfarenheter. Han tycks från början ha funnit sig någorlunda väl till rätta. Ett gott för att inte säga festligt humör hörde till de tillgångar som han till det sista lyckades behålla. Då föga eller intet var känt om hans härkomst, kunde han brodera på detta ämne liksom på alla

andra. Tidigt började han sprida ryktet att han var utomäktenskaplig son till den berömde fritänkaren och radikalen Charles Bradlaugh, och under sin välmakts dagar hade han alltid en statyett av den store mannen i sitt mottagningsrum. Efter skoltidens slut arbetade han några år som springpojke, bodbiträde och bokhållare. Vid tjugu års ålder gifte han sig med en jämnårig flicka, som senare förvarades på ett lantställe utanför London eller i Nizza och tycks ha levat i ovetenhet om makens bedrifter. Några år efter giftermålet började Bottomley på fullt allvar sitt arbete som yrkessvindlare och fortsatte därmed oförtrutet i fyrtio år.

Det första skedet, fram till början av 1900-talet, var bolagsskojets, en form av bedrägeri som tidens lösa lagstiftning på området gynnade. Med ett kort avbrott i form av konkurs 1893 levde Bottomley på att bilda bolag, vilkas tillgångar och verksamhet var helt eller nästan helt fiktiva. Aktieemission startade under väldig reklam. Priset på aktierna drevs i höjden genom en första hög utdelning, i regel 20 procent, sedan kom likvidation eller, vanligen, en rekonstruktion, som innebar avskrivning av en del av det gamla kapitalet och återstodens överförande till nya »företag». Många av de till flera tiotal uppgående bolagen gällde guldgruvor i Australien. Inte ett uns av guld blev emellertid framgrävt. Under tio år, 1893—1903, beräknas Bottomley ha bildat bolag med ett sammanlagt aktiekapital av 25 miljoner pund (450 miljoner kronor), och hans personliga vinst på affärerna anges till tre miljoner pund.

Bolagsbedrägerier var omkring sekelskiftet inte alltför ovanliga, men Bottomley intar en särställning genom att han förtjänade så kolossalt på rena luftaffärer. Vad han satte in i verksamheten var charm och övertalningsförmåga. Omedelbart bestickande var han inte — kort, med ett grovhugget ansikte, tjockare och bredare för varje år — men han betvingade genom älskvärdhet, skryt, vältalighet och snabbhet i repliken. Enskilda kapitalister, vilkas pengar han ville sätta i omlopp, möten av aktieägare, domare och jurymän, alla föll för honom; i de många rättegångar i vilka han var

svarande uppträdde han i regel som sin egen advokat, excellerande i lustigheter, förvillande inpass och moraliserande retorik. Bolagens bokföring sköttes så slarvigt att bevisning om bedrägeri var svår att åstadkomma. Aktieägarnas namn blev ofta inte ens antecknade, och då likviderna för köpta aktier började inflyta tog Bottomley dagligen grabbnävar av guld och sedlar utan en tanke på anteckning och redovisning.

Bottomleys livsföring har jämförts med Edvard VII:s. Kvinnor, spel och champagne var fritidsproblemets lösning. I London, landsorten och Paris underhöll han ett antal damer, gärna varietésångerskor. Ett kapplöpningsstall jämte höga vad representerade spelet. Mest framstående tycks han ha varit som champagnekonsument. Frukosten bestod ofta av rökt lax och champagne, varvid laxen stundom lämnades orörd, och inledningen till varje affär var förtärandet av ett par buteljer. Att Bottomley i årtionden kunde förena det ständiga supandet med ett ganska hårt arbete — svindlerier av detta format är inte någon sinekur — visar en oerhörd vitalitet. Det ivriga, festliga, generösa draget var den stora framgångens förutsättning. Det stall av vänner och väninnor som han omgav sig med tyckte verkligen om honom, och han var uppenbarligen mycket trevlig på ett lågt plan. Till den sexuella kapaciteten och den goda magen kom ett oöverträffligt robust samvete. Bottomley bedyrade ständigt att han var en hjärtegod, oskyldigt misstänkt och förföljd människa; rimligen måste han ha varit medveten om sina bedrägerier, men han hade den födde brottslingens förmåga att betrakta sig själv som i något slags djupare mening oförvitlig.

Året 1906 blev en milstolpe i engelsk historia och likaså i Bottomleys karriär. I viss mån hänger dessa fakta samman; vid det politiska jordskredet i januari 1906 invaldes Bottomley med väldig majoritet i underhuset som liberal representant för South Hackney i London. Samtidigt började han i stor stil sin journalistiska karriär med utgivningen av John Bull, som småningom nådde en upplaga av två miljoner. John

Bull var, även under denna pennypressens genombrottstid, något märkvärdigt i fråga om vulgaritet. Sentimentalitet och moralism, avslöjanden från massageinstitut och kapplöpningar, anklagelser för utsvävningar, perversitet och korruption, sensationer och groteska pristävlingar — varje nummer innehöll något som kunde förgylla okunniga massors kvällar med lystnad, spekulation, ilska och självbelåtenhet. Man hade artikelserier om »Den depraverade doktorn» och om »Smutsiga scener i Soho» (allitterationer var obligatoriska), och då och då spanade man upp en verklig skandal.

I parlamentet, där Bottomley fick plats också vid de båda valen 1910, men framför allt i John Bull, utvecklade han sitt politiska program. »Grundtankarna» var de sedan ett århundrade för politiska svindlare ordinära, nationalism och radikalism. John Bull, det var den verklige engelsmannen, hederlig och lättlurad, ett offer som skulle räddas från kontinentens snusk och dolska planer, men också från de många inhemska skojarna inom politik och finans. Det gällde att komma bort från partierna, med deras manövrer och intriger, och att upprätta en folklig, ärlig och effektiv styrelse, en »affärsmässig regering». John Bull trodde sig förnimma ett ständigt starkare rop från folket: »Giv oss en man!» Så här lät det i John Bull-föreningens sång, vid det första mötet sjungen i Albert Hall inför bland andra ett hundra parlamentsledamöter:

If you would to Parliament
Business men of grit be sent,
Join the John Bull League.
Men and women who despise
Party tactics, party lies,
Foolish, fake election cries,
Join the League.

Den politiska och publicistiska verksamheten hindrade inte Bottomley att ägna sig åt sin egentliga kallelse, förbrytarens. Genom John Bull drev han utpressning i skilda former:

Horatio Bottomley, i hög hatt, med stab.

Lady Astor.

den vanliga var att göra antydningar om tvivelaktiga transaktioner i stora affärsföretag och att inställa dessa angrepp då företagen »gjorde upp» med Bottomley själv eller införde jätteannonser i John Bull. Härtill kom, i något mindre skala än förut, bolagsbedrägerier och mera privata kupper mot enskilda personer. Av en enda rik och enfaldig man lyckades Bottomley genom falska förespeglingar och löften på några månader få fram 100.000 pund. Bottomleys personliga utgifter uppgick till 2.000—3.000 kronor om dagen. Att de »hederliga» inkomsterna genom John Bull inte var fullt tillräckliga är dock knappast förklaringen till de fortsatta svindlerierna; för Bottomley hade det blivit lika naturligt att mjölka en godtrogen publik som för en diktator att fullfölja framgångsrika erövringar.

Det andra skedet omfattade omkring tio år och slutade med en katastrof. Många av processerna, gällande bedrägeri, utpressning och ärekränkning, klarades genom Bottomleys egen skicklighet och hans lysande advokater, men i ett par fall gick det galet. I ett ärekränkningsmål, där Bottomley av motståndaradvokaten kallades »den mest slipade tjuven i riket», dömdes han till ett stort skadestånd; att han inte blev åtalad för bedrägeri synes i detta fall ha berott på att målsägaren mutades. Något senare, på våren 1912, blev Bottomley efter en process som för varje uppmärksam iakttagare klarlade hans skurkaktighet tvungen att gå i konkurs med skulder på 200.000 pund. Han hade genom knep och tillfälligheter undgått fängelset, men hans karriär syntes vara slut. Då han som följd av konkursen avgick ur underhuset förklarade visserligen konservatismens unga ljus F. E. Smith — sedan lordkansler — att »hans frånvaro förminskade fonden av glädje, intelligens och sunt förnuft», men han undveks av sina tidigare kolleger och av allt respektabelt folk.

Bottomley lät inte slå ned sig. Han betalade en del skulder och sålde några kapplöpningshästar — i huvudsak bevarades stallet av hästar, kvinnor och medbrottslingar. Några månader efter konkursen började genom John Bull en ny serie av bedrägerier, som var fullt i nivå med bolagsskojet. Två

år senare började världskriget, och Bottomley inträdde i sitt tredje och största skede som patriot, nationellt samvete, publicist, talare, politiker och storsvindlare.

Under åren före kriget ägnade han sig främst åt pristävlingar och lotterier, som genom John Bulls miljonupplaga blev väldiga framgångar. Dels organiserades tävlingar av olika slag genom tidningen, dels startades en serie vadhållningar eller lotterier för kapplöpningar av i England förbjudet slag (sweepstakes) genom företag i Schweiz. Förtjänsten, som sannolikt uppgick till miljoner pund, betingades inte bara därav att blott en del av de spellystnas pengar utbetalades i form av pris eller lotterivinster, utan främst av att dessa pris och vinster i regel gick till personer inom Bottomleys krets, vilka lämnade det mesta till chefen — allt stannade således inom familjen. Prisen kunde gå upp till 50.000 pund; omsättningen vid sweepstakes var så stor att nya postkontor måste inrättas för att klara trafiken. Bottomleys extravagans blev alltmera storartad. Han gjorde resor till kontinenten med stall av hästar, vänner och väninnor. Femtimmarsresan till Manchester brukade kosta 500 kronor i champagne, dricks pengar och telegram till kontoren och de allt flera och mera vidlyftigt distribuerade mätresserna.

Först med krigets utbrott blev emellertid den politiska svindeln möjlig och lönsam. Före krigsutbrottet och ännu ett par dagar efter det skrev John Bull att krisen inte angick England; »Åt helvete med Serbien» är den typiska rubriken på en ledande artikel. Men snart förstod Bottomley att även patriotism kunde bli affär. Han blev landets främste hetsare i detta krig, då hysterin och hatet var så mycket starkare i England än under det andra världskriget. Tyskarna (the Germhuns) i England borde, även om de blivit engelska medborgare, bära särskilda armbindlar som ett skammens tecken, de borde inte få vara utomhus efter mörkrets inbrott, deras barn skulle förbjudas att gå i skolor, och denna behandling borde fullföljas efter krigets slut.

»Om ni på en restaurang märker att ni serveras av en tysk kypare, så kasta soppan i hans otäcka ansikte, om ni sit-

ter bredvid en tysk bokhållare, så häll bläckhornet över hans smutsiga huvud.»

Alla tyska fångar borde skjutas, liksom arbetarpartiets mot kriget kritiska ledare. Genom metoder som dessa blev Bottomley på några månader en av Englands mest populära gestalter. En av de former för patriotism som var direkt lönande var att anklaga skilda affärsföretag för att ha tyska förbindelser eller tyska aktieägare. Under hand eller som betalning för annonser förtjänade Bottomley på denna utpressning.

Med popullariteten följde också andra vinster. Då Northcliffe i början av 1915 startade Sunday Pictorial erbjöds Bottomley att medarbeta, och under sex år skrev (eller signerade) han en artikel i veckan för ett arvode av 150 pund artikeln. Ett par mera tillfälliga framträdanden visade att han var en folktalare av rang, och inom kort blev han Englands mest anlitade rekrytvärvare med arvoden på 100—200 pund för varje anförande. Han besökte fronten som högkvarterets gäst, sändes av regeringen att lugna missnöjda arbetare och soldater.

»Jag har varit i helvetet — och från dess djup har jag sett himmelens glans. I djävulens brända och svartnade håla — har jag mött Gud», yttrade Bottomley efter ett av besöken på slagfälten.

Då Bottomley talade trängdes publiken mer än för att höra Asquith, Lloyd George eller Churchill.

Vad skrev han och vad sade han? Artiklarna skrevs ofta till större delen av någon annan, men vissa karaktäristiska vändningar satte Bottomley in; talen tycks han i huvudsak ha extemporerat. Att kalla hans vältalighet folklig är milt. Innehållet var rena dravlet, och det vinnande låg till stor del i tankarnas banalitet samt i överdrivna och ständigt optimistiska påståenden — han sade alltid att segern var nära förestående. Men i två avseenden var han ovanlig; hans skämt var grova och slagkraftiga, och hans moraliska idealism var oöverträfflig. Han slutade ofta talen med den ryktbara klämmen om fredsfursten:

»Om det brittiska imperiet beslutar att utkämpa denna strid i renhet, att se på den som något annat än ett vanligt krig, skall vi en dag förstå att kriget inte varit förgäves, att vi, världens utkorade ledare, skall färdas vidare på det mänskliga ödets och framstegets väg, vid vars slut vi skall se fredsfurstens tåliga gestalt, pekande på Betlehems stjärna, som leder oss till Gud.»

Intet öga kunde förbli torrt vid sådana ord; Bottomley hade ibland svårt att tala av rörelse, även om han före talet sagt att »i dag är det så mycket folk att jag släpper lös fredsfursten» (I will trot out the Prince tonight). Det djupa allvaret späddes med lustigheter av samma kvalitet. Då någon frågade om Bottomley själv tänkte ta tjänst brukade han svara:

»Gud give att jag kunde få glädjen att bära ett gevär och ta min plats vid sidan av de modiga pojkarna i löpgravarna. Men ni behöver bara se på mig för att förstå att jag lider av två krämpor. Min läkare kallar dem för anno domini och embonpoint. Det första betyder att jag föddes i förtid och det andra att mitt bröstmått kommit på fel ställe.»

Ytterligare en form av patriotisk verksamhet var försäljandet av krigsobligationer. Bottomley bedrev detta på sitt särskilda sätt: han bildade bolag som försålde andelar i dylika obligationer — i förening med lotteri — och fick genom denna metod in någon miljon pund. Som vanligt stoppade han inbetalningarna i fickan och skickade i bästa fall — hans slarv ökades ständigt — tillbaka värdelösa andelsbevis; även lotterivinsterna torde han ha behållit.

Av många ansågs det vara en skandal att en man som Bottomley, mera populär än någon minister, inte kom in i regeringen och inte ens erbjöds en betydelsefull officiell post. Säkert är att Bottomley var av denna åsikt. Hans tidning kritiserade vanstyret och beskedligheten mot tyskarna, den begärde med allt större energi en hederlig och affärsmässig regering, och då och då restes parollen »Det är Bottomley vi behöver». Möjligheten av att trösta, vinna och utnyttja Bot-

tomley lär också ha diskuterats inom regeringen under krigets sista år, men konkursen, de ständiga rättegångarna och de envisa ryktena om enorma försnillningar höll även de mindre nogräknade statsledarna tillbaka. Framstående personer, generaler, biskopar, advokater, publicister, samlades emellertid på Bottomleys möten och beundrade särskilt hans idealism och starka religiositet.

Vid valet i december 1918 ställde Bottomley självfallet upp, väl att märka inte som regeringskandidat, utan som »oberoende», hans lösen var »Bottomley, brains and business». Valet blev en triumf, 11.145 röster mot 2.820 för den liberale motståndaren. En ny aktivitet på hela svindelfronten följde segern. Nationalism och ett slags antisocialistisk radikalism drevs med skärpa: stora skadestånd, utestängande av utlänningar, generositet mot veteraner, låga skatter, »affärsmässiga principer i rikets styrelse». Försäljningen av luftlotter i segerobligationerna — som avlöst krigsobligationerna — gick bra. Ytterligare ett par tidningar inköptes. Av Bottomley stödda och under hans ledning stående »oberoende» kandidater segrade vid en rad fyllnadsval, och efter ett par år stod Bottomley i spetsen för ett parti på sju man i parlamentet. Bland dem var två generaler och en amiral. Bottomley inbjöds till Oxfordstudenternas berömda debattklubb och fick med flera hundra röster ett slags förtroendevotum för det nya partiet.

»Hela mitt liv har jag varit en ropande röst i öknen. Hela mitt liv har jag kämpat ensam, arbetat ensam, verkat för syften som andra övergivit som hopplösa», förklarade Bottomley.

Han lärde också studenterna att öppna champagnebuteljer med dörrar och beställde konjak och rökt lax — laxen åts inte — till frukosten. Oxfordynglingarnas hyllning var kanske kulmen i denna karriär.

Men ryktena tystnade inte och rättegångarna fortsatte. Folk började öppet säga att Bottomley var en skojare. År 1920 avstod han kontrollen över John Bull till det bolag i vilket hans gamle kompanjon J S Elias, sedan viscount

Southwood, var den drivande kraften, men kvarstod som chefredaktör mot en summa i ett för allt av 88.000 pund. Två år senare ombads han att sluta mot en ytterligare ersättning av 25.000 pund.

Det är överflödigt att närmare ingå på katastrofen. I maj 1922 började den avgörande processen mot Bottomley. Endast en liten del av bedrägerierna togs upp, men det var tillräckligt. Bottomley dömdes till sju års straffarbete. Hans lustigheter hjälpte inte, inte heller det patetiska försvaret av hedern som viktigare än livet:

My honour and my life are one.
Take honour from me, and my life is done.

Efter frigivningen ur fängelset år 1928 sökte Bottomley börja än en gång, med en diktbok, memoarer, en tidning och en del anspåkslösa ansatser till försnillning. Men han var nu 68 år gammal, och han dugde inte mycket till. Han dog år 1933. Hans sista bön gällde inte ljus, inte heller champagne, utan ett glas mjölk, ett exempel på att en döendes önskan inte alltid symboliserar hans livs längtan.

Både Edvard VII och sonen Georg V påstås ha varit mycket populära. Om Edvard sägs det att han representerade engelsmännens längtan till fest och äventyr, lyx, dansöser och champagne. Om Georg sägs det att han var den genomsnittlige engelsmannen, dygdig, familjekär, småilsken, med lust att samla frimärken, jaga fågel och dricka en svag whiskygrogg till middagen. Ibland blir de båda herrarna figurer i ett mera invecklat så kallat djuppsykologiskt schema; Georg är överjaget, Edvard det undermedvetna, Georg är engelsmannen på dagarna, Edvard engelsmannen på nätterna — den sovande och uppriktigt drömmande engelsmannen. Fatasier av samma typ har applicerats på Bottomley. Berodde inte hans popularitet på att han var den landsmannen, ja, den kanske vi alla vill vara — en glad skojare, med pengar, kvinnor och champagne till frukost, middag och kväll?

Tolkningarna är nog i enfaldigaste laget. Det fanns sannolikt en grupp som såg Bottomleys verkliga liv som idealet, som gladdes åt att en man lyckats genomföra »det goda livet». Men de flesta kände inte Bottomley, och det var därför de tyckte om honom. För dem var han inte »en oratorisk kokott», som han en gång kallade sig själv, utan en pliktmänniska, en idealist och en patriot, en begåvad Georg V. Det var inte för att bli svindlade som de skickade pengar till Bottomley, utan för att få höga räntor av en hederlig karl. De lyssnade andäktigt då han talade om fredsfursten och tyckte att han var litet styvare än Lloyd George i samma genre. Det var den perfekta oskulden, inte skojarna och knölarna, som drogs till den store bedragaren.

Bottomleys typ är, om inte alldeles vanlig, så dock alltför väl känd för att väcka förvåning eller djupare indignation. Med sin totala förljugenhet, sin skurkaktighet under förvissning om att vara god och oförvitlig innerst inne, är den ofta beskriven och analyserad, och det beror på skildrarens psykologiska doktrin hur han skall etiketteras och registreras. Från en mera ordinär synpunkt är kanske det mest intressanta med Bottomley hans oerhörda vitalitet och mångsidighet. Han nöjde sig inte med ekonomiska svindlerier, han siktade alltid till något högre. Hans politiska karriär, försvårad och fördunklad av mera primitiva bovstreck, var på kort tid så framgångsrik att parallellen med de verkligt segerrika skurkarna på kontinenten måste inställa sig. Han var född för tidigt, yttrade han en gång; vad kunde det inte ha blivit av honom om han haft tillfälle att med oförbrukade krafter i ett mera gynnsamt andligt klimat tävla med Mussolini och Hitler? Som det var blev han en illustration till satsen att historien är segrarnas historia. Våra efterkommande får plugga in 20- och 30-talets diktatorer, men Bottomley kommer inte in ens med en fotnot i historien.

Realisterna i Cliveden

Hur skall man översätta »The policy of appeasement»? Försoningspolitik är det vackra ordet, eftergiftspolitik det fula, avspänningspolitik något mitt emellan. Ordet lär i sin moderna mening ha använts första gången av Eden år 1935. Under de följande åren blev »appeasement» den officiella beteckningen på den politik som fördes mot Tyskland av Baldwin och framför allt Neville Chamberlain. I stort sett var ordet vackert eller åtminstone respektabelt fram till München 1938. Sedan blev det inom ständigt vidgade kretsar ett fult ord. Efter världskrigets utbrott har det under många år snarast varit rent smädligt, ett uttryck av förakt för den på en gång eftergivna och misslyckade politik som ansetts möjliggöra Hitlers framgångar och tillika göra krig oundvikligt. Churchills memoarer är anklagelseskriften framför andra. Företrädarnas medgivanden och eftergifter blev för honom »en katalog av kapitulationer», »en rad milstolpar på vägen mot katastrofen»; »appeasement», skriver han, »uppmuntrade blott i alla sina former diktatorernas aggressivitet och gav dem större makt hos sina egna folk».

Det saknas inte biografier och memoarer — ämnet har ännu föga behandlats av den professionella forskningen — som försvarar eller åtminstone söker förklara vad som gjordes och underläts för tjugu år sedan. Fieldings Chamberlainbiografi och Samuel Hoares memoarer hör till de viktigaste inläggen på den sidan. Kanske kan man i engelsk debatt finna en stegrad tendens till förståelse och förlåtelse under de senaste åren. Ett tecken därpå är det möjligt att finna i behandlingen av tidningen Times och dess redaktör Geoffrey Dawsons hållning. I den hittills senaste delen av Times' officiella historia, utkommen 1952, framträder en bestämd kritik av tidningens »tyskvänliga» inställning på 1930-talet,

och därmed förenas klander av Dawson. Nu har i en stor biografi, *Geoffrey Dawson and The Times, John Evelyn Wrench* försvarat Dawson: dels var han, påstås det, representant för en inom Englands ledande klass helt dominerande uppfattning, dels framstår denna uppfattning även i dag som den realistiska och rationella.

Geoffrey Dawson, född 1874 i en provinsiell medelklassfamilj, kom som stipendiat vid Eton tidigt in i förnäma och politiskt ledande kretsar. Han tycks från vaggan till graven ha förtjänat A i flit och uppförande. Hans konservativa och imperialistiska åskådning utformades tidigt och förblev sedan stabil, självfallen och föga reflekterad. Efter examen i Oxford och tjänstgöring i kolonialdepartementet blev han under boerkriget lord Milners privatsekreterare och medlem av dennes ryktbara »Kindergarten», en grupp av effektiva, puritanska, vagt religiösa idealister, som i det brittiska väldet såg gudsriket på jorden och i Milner en av Englands största män genom tiderna. Medlemmarna av denna krets, som sedermera höll samman, kom i skilda positioner att utöva ett inflytande på engelsk politik som man får hoppas att någon historiker en gång skall klarlägga.

Genom Milner blev Dawson redan 1905 redaktör för tidningen The Star i Johannesburg, då liksom nu en av Sydafrikas främsta engelska tidningar. Dawson arbetade för Milners politik: försoning mellan britter och boer, intim gemenskap mellan England och dess kolonier eller dominions. Med redaktörskapet för The Star förenades småningom posten som Times' korrespondent. Därmed förmedlades övergången till platsen som chef för Times; denna post tillträdde Dawson 1912. Det är från denna tid biografin blir av stort intresse. Genom att Dawson förde dagböcker, som flitigt och utförligt citeras, blir i själva verket Wrenchs bok lika mycket memoar som levnadsteckning.

Den första redaktörstiden blev jämförelsevis kort. Tidningens ägare var lord Northcliffe, och dennes maktlystnad, intrigmakeri och storhetsfantasier utvecklades alltmera i

riktning mot ren galenskap. Konflikten mellan chefredaktör och ägare blev, trots att Dawson vid några tillfällen visade rätt stor undfallenhet, efter hand oförsonlig. Dawson höll på sin rätt att leda tidningen, och inför Northcliffes alltmera pockande direktiv tog han i början av 1919 avsked. Sedan Northcliffe dött 1922 antog emellertid Dawson de nya ägarnas erbjudande att komma tillbaka med full politisk självständighet, och hans andra redaktörsperiod varade i över 18 år, från 1923 till 1941.

Dawson skrev i bästa Timesstil, lugnt, vänligt, balanserat, en smula ceremoniöst och högtidligt, då och då irriterande förnumstigt, stundom i formuleringar som genom precision och upphöjdhet förtjänar att kallas lysande. Han skrev emellertid inte mycket. Under den andra perioden var rekordet 38 ledare på ett år. Att han helt ledde tidningen står emellertid utom fråga. Vid konferenserna med ledarskribenterna angav han ämnen och hur de skulle behandlas. En av hans kolleger klagade i ett brev över att direktiven tenderade att övergå till diktamina och att medarbetarna därigenom berövades lusten och glädjen att skriva personligt. I granskning och förbättring av redan skrivna artiklar var Dawson enligt kamraternas utsagor en mästare. Gång på gång nämns i dagboken att han reviderat en »usel» ledare. Även i fråga om rubriksättning och redigering av viktigare nyheter och korrespondenser var Dawson livligt verksam. Han generade sig inte för att ändra eller stryka sådant som han fann politiskt olämpligt. Själv var han ständigt på jakt efter stora politiska nyheter — förändringar i regeringen, utnämningar, kommittébetänkanden, kabinettsbeslut. Att umgås med ministrar, höga ämbetsmän och diplomater var för honom en huvuduppgift. Han var mera en dinerande än en skrivande redaktör, men de ständiga luncherna och middagarna ingick i arbetet. Officiella tillställningar av olika slag besökte han träget i samma syfte. Ingenting var honom mera främmande än Northcliffes sats att tidningsmän bör undvika »sällskapande med de styrande». I motsats till före-

trädaren Delane, Times' redaktör mellan 1841 och 1877, som arbetade på liknande sätt men gärna behandlades som en brukbar underhuggare, var Dawson en likställd medlem av denna politiska, diplomatiska och — i någon mån — intellektuella societet.

Times' redaktörer har formulerat många skilda sentenser, användbara för tidningsledare av olika läggning och syn på uppgiften. Reeve skrev den berömda satsen att tidningsmännen — i motsats till statsmännen — som sin främsta plikt hade »att så långt möjligt upplysa nationernas samvete och att nedkalla världens vrede över vad som är falskt eller lågsinnat eller tyranniskt». Delane förklarade att det gällde »att för läsarna framlägga inte sådant som statsledningen önskar att de skall veta, utan sanningen så långt den kan klarläggas». Barnes skrev att en tidning »inte är ett organ genom vilket regeringen kan öva inflytande på folket, utan ett organ genom vilket folket kan få inflytande på regeringen». Ingen av dessa satser skulle ha passat Dawson riktigt bra. Kanske kunde han instämma i Buckles något dunkla ord att en chef för Times inte bör skriva från sin egen synpunkt, utan alltid fråga sig »vad bör Times, med sin historia och sina traditioner, säga i detta fall». För Dawson var tidningen snarast en del av Englands styrelse, ett organ för traditionen och därmed för konservatismen, men också ett organ för England och därmed för den engelska regeringen gentemot världen.

Vad innebär, litet närmare bestämt, detta? Att Times var intimt lierad med de konservativa kretsarna, men samtidigt sökte bedöma läget från fall till fall och exempelvis gentemot labourregeringar var vänligt avvaktande, med önskan att påverka men också att medla och förklara. Att statsintresset ställdes helt i förgrunden, att publicisten skulle skriva som en politiker, med tanke på vad som just nu skall göras. Det sunda förnuftet och det goda omdömet blir det framför allt eftersträvansvärda, vilket alltid innebär ett tänkande på kort sikt, en ovilja mot passioner, stora förändringar, avlägsna syften. Det viktiga blir att sanda, kratta

och ordna huset, inte att upprörас över vad som händer på andra sidan viken eller att grubbla över hur faror som är fjärran skall övervinnas.

I denna anda arbetade Dawson med utomordentlig skicklighet och framgång. Han var en osynlig medlem av alla engelska regeringar från Lloyd George till Neville Chamberlain. Redskap för en viss regering var han aldrig. Hans självständighet och hans oberoende står utom tvivel. Det stora inflytande han hade synes han ha utövat lika mycket genom personliga samtal med politikerna, främst premiärministrarna, som genom tidningen (ehuru chefskapet för en stor tidning säkert var grunden för detta personliga inflytande). Den lösning som nåddes förkunnades i många fall samtidigt från regeringsbänken och Times. Gentemot utlandet framstod Times — i stort sett med rätta — som språkrör för regeringen. Då förre utrikesministern lord Halifax i förordet till Wrenchs bok förnekar detta, kan man endast dra slutsatsen att han inte läst boken.

I många frågor intog Dawson en hållning som åtminstone hittills vunnit eftervärldens gillande, alltså ansetts riktig av ett flertal bland de få personer som funderat på saken. Han arbetade, för att ta några exempel, på att arbetarpartiet skulle få bilda regering 1924, för vidgad självstyrelse för Indien i början av 30-talet, för Hoare—Laval-planens förkastande 1935. I detaljfrågor har hans klokhet och vidsyn ofta prisats. Att han var övertygad demokrat och ogillade — ordet avsky passar honom inte — diktaturerna bestrids av ingen. Men han framstår som en av eftergiftspolitikens — låt oss stanna vid det hävdvunna ordet — mest systematiska och energiska förkämpar.

Denna hållning framträder först och främst i oavlåtligt försvar för regeringarna Baldwins och Chamberlains tyska politik; det var Times som på sommaren 1938 gav de första antydningarna om Tjeckoslovakiens styckande, och det var i Times som Münchenavtalet mest tveklöst berömdes. Till försvaret av den förda politiken kommer tendensen att över-

släta, förklara och förminska nazismens brott. Dawson skrev i ett brev den 23 maj 1937 att »jag gör mitt yttersta, kväll efter kväll, för att hålla borta ur tidningen allt sådant som kan irritera deras (tyskarnas) ömtåliga känslor»; han rensade rent av ut faktiska uppgifter för att inte reta den tyska statsledningen, Times' kommentarer till händelserna inom detta område är ofta barocka. Ledaren efter Hitlers massmord 30 juni 1934 är beryktad:

»Hitler söker, vad man än må säga om hans metoder, ärligt att omvandla revolutionär hets till en moderat och konstruktiv insats och att hos de nationalsocialistiska tjänstemännen framkalla en hög standard av pliktuppfyllelse.»

Senare anslogs en hårdare ton inför juniavrättningarna, men avståndstagandet förblev förbluffande milt. En helt dagsaktuell prägel har några menlösa ord i en annan ledare:

»I strävandet efter samarbete är det inte behövligt att uttrycka vare sig tillit eller misstro i fråga om Tysklands ärlighet . . .»

Av dagboksanteckningarna framgår att Dawson privat lika väl som offentligt ständigt verkade i samma förmildrande anda.

Geoffrey Dawsons dagbok, är ett av de dokument i vilka man får en vida klarare föreställning om den engelska eftergiftspolitikens bakgrund än i ministeriella biografier och memoarer — kanske helt enkelt därför att ministrarna var mera tvungna att rationalisera och motivera och att de så ofta talade och skrev med tanke på eftervärlden. Ett annat aktstycke av jämförlig betydelse är *Thomas Jones A Diary with Letters*. Jones, född 1870, var ämbetsman och administratör i skilda stiftelser; han var under 20- och 30-talen vän och rådgivare till en rad ledande ministrar, främst Lloyd George, Bonar Law, MacDonald och Baldwin, och umgicks ständigt i den krets av politiker, diplomater och societetsmänniskor som hade till yrke eller till huvudsakligt tidsfördriv att resonera om statens affärer.

Jones kan lika litet som Dawson misstänkas för att ha

sympatiserat med diktaturernas våldshandlingar, despoti och aggressioner. Han var religiös idealist, övertygad demokrat; politiskt synes han ha svävat mellan de tre engelska partierna. Med sina mera begränsade medel, samtal och brev, arbetade han emellertid för »försoning» med Hitlers Tyskland lika ivrigt som Dawson. Han sökte gång på gång ordna ett möte mellan Hitler och Baldwin; liksom alla skildrare betonar han att det var nästan omöjligt att förmå Baldwin till ett allvarligt samtal i politiska frågor. Han besökte Hitler vid två tillfällen, den ena gången tillsammans med Lloyd George, som nästan föll i gråt inför Hitlers smicker och talade om vilken fin och anspråkslös man Hitler var. Jones träffade ofta Ribbentrop under dennes tid som ambassadör i London och lyssnade andäktigt till försäkringarna om att Hitler »är mycket lik Baldwin», »den mest konservative av alla konservativa». Kärnan i Jones' verksamhet under åren före München framgår av orden:

»Jag fortsätter oavlåtligt att predika mot en politik som innebär ostracism av Tyskland, hur oberäkneliga Hitler och hans kamrater än är.»

En samlingspunkt för Dawson, Jones och politisk societet över huvud var Cliveden House, det slott där lord och lady Astor residerade. »Konversationen i detta hem är», skrev Jones i ett brev, »ständigt om politik, morgon, middag och kväll. Vi bildar och störtar regeringar, diskuterar namn för den och den posten.» I centrum satt lady Astor, efter allt att döma en av dessa på en gång kvittrande och målmedvetna damer som män faller för och kvinnor längtar att förgifta. Denna dygdiga lady flirtade med Gud, Stalin och Hitler, och nu var det Hitlers tur. Samtalen i detta rika och förnäma hus beskrivs alltid som djupsinniga och spirituella, men ännu tycks inte ett vettigt ord ha blivit rapporterat därifrån. Säkert är att i denna vrå för trötta statsmän (med 200 rum) serverades den atmosfär av trevnad, trygghet och overklighet, som kunde inspirera beslut i eskapismens och den slöa optimismens tecken.

Både vid denna tid och senare har motiv för eftergiftspolitiken anförts, som, om också stundom motsägande och tvivelaktiga, i väsentliga punkter sannerligen inte saknar tyngd. England var för svagt och den engelska opinionen för pacifistisk för att en fast hållning i tid skulle ha varit möjlig. Frankrikes och framför allt USA:s hjälp kunde inte påräknas; i USA var isolationismen ännu helt förhärskande. Inte heller var dominions — främst Kanada, Australien och Sydafrika — redo att stödja England i ett krig under skedet 1935—1938. Det var, före den tjeckoslovakiska kuppen på våren 1939, omöjligt att veta, säger man, om inte Hitler skulle slå sig till ro med de redan vunna vinsterna. Enligt den idealtypiska motiveringen kom kriget just då det borde komma: England hade hunnit att någorlunda rusta upp, Hitlers falskhet och erövringsplaner hade insetts av alla, det engelska folket och dess avläggare i dominions var äntligen eniga — allt detta har man Baldwins och Chamberlains försiktiga politik att tacka för. Andra motiv framhävs också, med gillande eller kritik. Många ledande engelsmän hade en känsla av skuld inför Versaillesfreden. Till en viss grad framstod eftergifterna för Hitler som en gottgörelse av denna fred. Uppenbart är också att det i England fanns en tendens att, utan sympati för nazismen som sådan, i det starka och nationella Tyskland se ett bålverk mot kommunismen.

Dessa skäl, eller några av dem, påverkade säkert de personer som jag här presenterat som typiska företrädare för eftergiftspolitiken. Imperialisten Dawson, exempelvis, var rädd för att samväldets enhet skulle brytas genom en mera fast politik, han kände samvetskval över Versaillesfreden, han fruktade kommunismen vida mer än nazismen.

Men dessa rationella motiv är något annat än de tänkesätt och stämningar som gör Dawsons och Jones anteckningar och brev till ideologiska uttryck för eftergiftspolitiken. Dessa män och många andra i samma krets är förtjänta av så gott som alla mera ordinära och konventionella honnörsord. De var humana, hederliga, sannfärdiga, arbetsamma, rättrådiga, lojala, samvetsömma, dygdiga; religio-

sitet, idealism, patriotism, liberalism i ordets vidare mening var den självfallna grundvalen för all deras verksamhet. Men ändå var de inte bara anhängare av eftergiftspolitiken, hela deras inställning till nazismen var halvhjärtad. De ogillade förvisso tyranniet, koncentrationslägren, judeförföljelserna, men de var inte fyllda av harm och förbittring. De beklagade lidandet men blev inte förtvivlade eller kamplystna. De konstaterade Hitlers lögner och löftesbrott, men hoppades ändå på en avspänning. Det är ljumheten, bristen på starka reaktioner som framför allt behöver förklaras — i England lika väl som på andra håll.

Till en del ligger förklaringen säkert i okunnighet, kanske avsiktlig, men i det stora hela robust och naturlig. Man kände de viktigare händelserna, inte detaljerna och inte sinnelaget bakom brotten. Läsning av skrifter i aktuella ämnen tycks ha varit denna krets främmande. Åsikterna utformades under samtal med andra lika ovetande. I alla dessa anteckningar har jag inte funnit ett ord om att någon läst Hitlers »Min kamp» eller »Den gula fläcken» eller andra för kännedom om nazismen avgörande aktstycken. Att knappast någon av de skrivande eller omnämnda personerna kunde tyska bidrog i sin mån till att man lärde sig så litet om saken. Då och då omtalas att en flykting berättat hemska historier, men man undvek att fördjupa sig i dem, ibland avvisades de som judisk eller kommunistisk hatpropaganda. Resenärer kunde berätta att allt var lugnt och trivsamt i Tyskland; notiserna om tåg som gick efter tidtabellen saknas inte i rapporterna från diktaturstaterna. Det var vanligt att tala om att tyskarna ville ha det som det var; miljonerna kuschade och pinade glömdes bort. Ofta påpekades det att Hitler, Göring, Ribbentrop och andra vid sammanträffanden visade sig vara älskvärda och angenäma, i vissa fall att de rent av talade engelska. En massmördare, utklädd till statschef eller diplomat, blev enligt gammal god sed automatiskt en gentleman. Den numera ryktbare historikern Toynbee förklarade sig efter ett samtal med Hitler vara övertygad om dennes

»ärliga vilja att bevara freden i Europa». Jones bad honom genast anteckna denna uppgift och sända kopior till Baldwin och Eden; det gällde att få Baldwin att lita på Hitler, »tiden är inne för det enkla och direkta Lincolngreppet». Det var män med god vilja som tänkte så.

Och dock får denna goda vilja inte överskattas. Det är något stelnat, uniformerat, opersonligt över idealismen, moralen och dygden i denna grupp. Man gick till kyrkan och bad sina böner, man var perfekt i pliktuppfyllelse och presterade ibland en självuppoffring, man ville förbättra det sociala läget, man hatade förnekelse, grymhet och libertinage. Men känslorna var torra och frusna, knappast mer än invanda ord och gester. Dessa professionellt intellektuella och andliga tycks aldrig ha fört ett samtal om de ting de ansåg sig representera, de talade om kabinettsposter, utnämningar och lagförslag, middagar och jakter. Under abdikationskrisen 1936 blev det verkligen liv i sumpen. Baldwin arbetade ivrigt flera dagar i sträck, Dawson skrev ledare efter ledare, Clivedenkretsen pratade och skrev med en glöd som krossandet av kontinentens frihet inte kunde väcka.

Times' chef, Dawson, Jones och deras vänner var inte bara idealister. De var lika stolta över att vara realister, att inte vara svärmare och fanatiker. Som så ofta innebar realismen att man stannade vid det konkreta, närliggande, oväsentliga; verkligheten hade smält ned till dagens plikter, händelser och skvaller. Det var något smått opassande över stora perspektiv, stora lidanden, stora passioner. Gud var chef för kyrkan, kärleken något romantiskt som hände i ungdomen, döden en finare begravning. Från denna synpunkt kan dessa dagböcker te sig begränsade och dumma som en jaktjournal. Stollarna i Hyde Park, som talar om solguden, allkärleken och Nirvana, kan tyckas närmare verkligheten än brasgruppen i Cliveden.

IV

Nådens fångar

Om Amerikas mest berömda presidenter under senare tid, Wilson och Roosevelt, handlar två 1956 utkomna arbeten, båda delar av väldiga standardverk. Princetonprofessorn *Arthur S Link,* känd genom sin utomordentliga undersökning av Wilsons verksamhet före presidenturen, har i *Wilson, The New Freedom* skildrat den första delen av presidenttiden, från mars 1913 till hösten 1914. Harvardprofessorn *Arthur M Schlesinger Junior,* känd för sitt banbrytande arbete om Andrew Jackson, har utgivit första delen av sitt sedan många år förberedda verk om »The Age of Roosevelt». Titeln är *The Crisis of the Old Order* och ger dels en översikt av amerikansk historia 1919—1933, dels en framställning av Roosevelts bana före presidenturen.

Det är här fråga om böcker av stort värde. Grundlig forskning på alla områden: politisk och allmän litteratur, press, outgivna memoarer och brevsamlingar. Kraft och klarhet i analys och stil: Link är mera konventionell och stram, Schlesinger mera dramatisk och subjektiv. Ett engagemang i uppgiften, mänsklig gripenhet och vetenskaplig iver, som särskilt i Schlesingers bok kommer sidorna att glöda. I vårt land finns det inga, i Västeuropa möjligen några få biografier över politiker från senare tid som förtjänar att nämnas till jämförelse.

»Detta är inte en triumfens dag; det är en invigningens dag», förklarade Wilson i slutet av sitt installationstal den 4 mars 1913. »Detta är en dag av nationell helgelse», var Roosevelts första ord i installationstalet tjugu år senare. Det är ingen tillfällighet att de använde samma uttryckssätt — även om Roosevelt kanske sade »consecration» för att inte

plagiera Wilsons »dedication». De var båda människor med en kallelse — människor som hade anlag för denna föreställning och för vilka den småningom blivit förtrogen och självfallen. De var representanter för folket och för folkets outtalade och omedvetna behov och önskningar. De representerade rättfärdigheten i världen, mot kapitalister och mot socialistiska uppviglare, mot nationalistiska och kommunistiska diktatorer, mot det onda, var det än fanns och vem som än tjänstgjorde som dess mask. De hade alltid rätt, uppenbart rätt, och deras motståndare var snarare skurkar än vilseledda. De var i förbund med en högre makt, och deras kampanjer och krig var korståg i dess tjänst. Därför kan man säga att de i eminent grad hörde till den grupp av politiker, av handlande människor som Joyce Cary kallat nådens fångar.

Detta kan betecknas som religion, och även i mera egentlig och enkel mening var de stora amerikanska statsmännen religiösa. Wilson var, skriver Link, »medborgare i en annan, osynlig värld, andens värld, i vilken en allsmäktig Gud styr i rättvisa och kärlek». Han delade den kalvinistiska tron att »Gud brukar människor för sina egna mål» och denna tro »gav honom en visshet om bestämmelse och en känsla av intim förbindelse med högre makter». Roosevelt »gjorde sitt bästa inför Guds ansikte», skriver Schlesinger. Men ingenting tyder på att de tänkte på religiösa frågor, att de oroade sig över trons svårigheter och paradoxer, att de tvekade mellan uppgivelsens och maktens väg, att Gud var mera än ett gott samvete och trygghet. Roosevelt sade en gång till hustrun Eleanor då talet fördes på religiösa frågor:

»Jag tror det är likaså gott att man inte tänker för mycket på sådana där saker.»

Wilson var inte mera vetgirig.

Religionen förenades inte bara med moralism, utan med en viss moral. En del handlingar, mera direkt ohederlighet, mera uppenbara löftessvek, brott och sexuella förvillelser var dem sannolikt båda främmande. Tron på demokrati, den enskildes frihet, en mellanstatlig rättsordning, kan möjligen

också inräknas i moralen. Men det var moralismen, känslan av att företräda något högre, att alltid ha rätt, som var det avgörande och särpräglade. För den taktik som innebar undandöljanden och opportunistiska byten av åsikter i sekundära frågor — och för män i Guds tjänst kan de flesta frågor bli sekundära — halvsanningar och mera subtila bedrägerier var varken Wilson eller Roosevelt främmande. Det onda måste slås ned, motståndaren måste slås ned, dessa så lätt hoprörda grundsatser var dock viktigare än något annat. Sätt en inkompetent och tarvlig person på posten om det är nödvändigt för att jag skall få igenom mitt lagförslag; offra ett litet land om det behövs för att NF — eller FN — skall födas; sådana tankar var naturliga för nådens fångar, rättare sagt de behövde inte ens tänka ut dem för att begå det lilla förräderi som krävdes. Därför kallades de för hycklare av folk som inte förstod hur fast de var knutna vid Guds stridsvagn.

De stora presidenterna blev ofta i elak mening kallade intellektuella. Det fordras en mycket låg irritationströskel inför det ordet för att begagna det i sådant sammanhang. Wilson var professor och därför från början misstänkt. Men nästan alla hans skrifter är kompilerade handböcker. Det enda minnesvärda han skrev var, vid 29 års ålder, »Congressional Government», där han hävdade tesen att USA:s president borde inta ungefär samma ställning som Englands premiärminister. Sedan blev han föreläsare av amerikansk typ och direktör, eller, som det förkortat heter, rektor för Princetonuniversitetet. Han blev okunnig i sitt eget ämne, för att inte tala om andra. »Jag har inte läst en allvarlig bok på fjorton år», yttrade han år 1916 till en reporter, och ingenting tyder på att han missminde sig. För ekonomisk, politisk och social teori var han sedan årtionden helt främmande. Filosofi hade han aldrig haft någon aning om. Som yngre läste han några av de klassiker som hör till allmänbildningen, men »han hade aldrig läst mycket ens av dessa få författare» och »han var helt okunnig om mycket i värl-

dens stora litteratur». Om konst och musik visste han ingenting. Han tänkte »intuitivt», inte logiskt, stod inte ut med ett resonemang. Han läste äventyrsböcker och förtröstade på Gud.

Med nästan samma formuleringar beskrivs Franklin Roosevelt av Schlesinger. Roosevelt tänkte »ofta lättjefullt och ytligt», hans »intellektuella processer hade alltid varit mera intuitiva än logiska». Han trodde sig älska historia, men vad han »i själva verket tyckte om var böcker om resor och äventyr». Romaner eller poesi läste Roosevelt inte, han hörde inte på musik. Tavlor bedömde han efter synpunkten vilket ämne de behandlade och om de var »rena». I fråga om teorier och analyser var han än mer än Wilson beroende av sina rådgivare.

Vad var det märkliga med dessa två män, av alla erkända som två av Amerikas största statsmän? Deras handlingar, deras öde? Ja, naturligtvis är detta väsentligt. De kom som de missnöjdas, som demokraternas, ledare till makten i svåra kriser, då massorna längtade efter kraft och reformer. De utförde, med hjälp av klarare intelligenser och med kongressens stöd, mycket av vad man väntade. Sedan kom tragiken. De hade valts som fredens och samförståndets män, som internationalister framför andra, de omvaldes i den bevarade fredens tecken, trots att världen stod i brand. Sedan blev de Amerikas, nära nog världens krigsledare i de största av alla krig. Det var först under kriget som deras drömmar om väldig produktionsstegring och allmänt välstånd förverkligades. Så kom segern och uppgörelsen, de stora utopierna om *en organiserad värld,* och de misslyckanden och svek som krävdes för utopiernas bevarande: Versailles för Wilson, Jalta för Roosevelt.

Wilson fick uppleva blamagen och bitterheten. Roosevelt dog, som Lincoln, innan segern var fläckad.

Deras intelligens, deras förmåga att snabbt fatta det praktiska och konkreta, deras abnormt goda minne, deras arbetskraft, deras iver intill förstörelsens och sprängningens gräns

är också centrala i bilden. Likaså den naivitet om vilken många talar, glädjen i det vardagliga, friskheten i själva vilan, härmningen av andra, de lustiga historierna, det tröstande ordinära — »han är ju som en vanlig människa».

Men nåden är det avgörande. Man kan finna denna egocentriska idealism, denna kraft att spinna kokonger av guldtråd kring alla ambitioner, alla mål, löjlig, pinsam eller ohygglig. Den bottnade dock i en passion, en våldsam längtan till godhet och fulländning, även om, som Schlesinger skriver om Roosevelt, det kanske fanns tomhet och kyla därbakom. Den gav många nationer i världen impulser och förhoppningar som hör till det som behärskar vår tid.

Av fastare och bättre virke är inte profeterna.

2.

Då Woodrow Wilson segrade vid 1912 års val hade hans parti, det demokratiska, med undantag för Grover Clevelands två presidenturer stått utanför makten i över femtio år; under sexton år i följd hade republikanerna haft ledningen. Demokraterna var i första rummet ett regionalt parti, Söderns parti, med bevarandet av de vitas välde i de gamla slavstaterna som huvudmål och med försök att vädja till missnöjet i norr och väster — till de fattiga arbetarna och de fattiga bönderna — som taktisk metod att sporadiskt erövra en majoritet i unionen. 1912 års val betecknade en kris, som nu, efteråt, kan ses som ett vägskäl i amerikansk historia. Republikanerna splittrades i två riktningar. Partinamnet bevarades av Howard Tafts konservativa falang, medan Theodore Roosevelt, som krävde större unionsmakt och starkare statsingripande över huvud, ledde det nybildade progressistiska partiet. Demokraternas seger betingades, med all sannolikhet, av motståndarnas splittring. Den betingades också av att Wilson genom att tillhöra vänsterflygeln inom sitt parti kunde konkurrera med Roosevelt samtidigt som han var tillräckligt moderat för att kvarhålla de konservativa demokraterna. Hans ytterst vaga ideologi, som efter titeln på en sam-

ling av hans kampanjtal har kallats »den nya friheten» (The New Freedom), avsåg att reformera för att återställa.

I själva den allmänna attityden var Theodore Roosevelt — med »den nya nationalismen» och »den ärliga given» som lösen — och Wilson i huvudsak ense, och bakom dem stod reformvänner i och utanför partierna, kanske mest representativt företrädda av de då inflytelserika och briljant redigerade tidskrifterna The Nation och The New Republic. Den amerikanska demokratin höll på att ersättas av ett fåtalsvälde, en osynlig styrelse av storfinans och konservativa eller korrumperade politiker — det var en huvudtanke. Den fria konkurrensen höll på att försvinna genom trusterna och monopolen, själva den amerikanska liberalismen var i fara — det var den andra linjen. I fråga om medlen att återställa styrelsen till folket var man någorlunda ense; kongressens och statslegislaturernas makt skulle begränsas, och samtidigt skulle deras renhet och ders representativitet garanteras, å ena sidan genom att presidenten och guvernörerna blev folktribuner, å andra sidan genom en ny demokratiseringsaktion, vars lösenord var direkta primärval, initiativ och referendum. Men medan Theodore Roosevelt ville stärka staten och unionen och genom en aktiv politik konservera landets resurser, i någon mån dirigera den ekonomiska utvecklingen, driva fram socialpolitiska reformer, ville Wilson genom att stävja storfinansen och kartellerna återföra Amerika till den gamla goda tiden, med fri konkurrens och självständiga, helst inte alltför stora företag. Det var den besegrade progressisten som företrädde framtidslinjen. Wilsons nyliberalism — med det paradoxala målet att nå gammalliberalism genom statsingripande — blev ett mellanspel.

Då Wilson kom till Vita huset var han ännu osäker om vad han skulle göra. Reformprogrammet utarbetades i samråd med experter i och utanför kongressen. Det kom att omfatta främst två lagar, en som avsevärt sänkte tullarna, en som omorganiserade bankväsendet och gav de unionella organen större inflytande över penningpolitiken. I båda fallen gällde det att komma åt monopolismen. Till nyheterna hör-

de också en unionell inkomstskatt och en del andra beskattningsreformer, som för de radikala tedde sig överdrivet måttliga och — efter den vanliga litanian om konfiskation och förstörelse av all företagsamhet — snart godtogs av de konservativa. Därmed var, efter omkring ett och ett halvt år, Wilsons reformprogram realiserat, och redan på hösten 1914 kunde presidenten förklara att samhället bragts i ordning och att de som inte var nöjda var kverulanter och agitatorer: »Den konstruktiva lagstiftning som folkopinionen begärt sedan två årtionden ... har nu genomförts», skrev han den 14 oktober.

För sådana reformer som tjugu år senare kom på dagordningen hade Wilson intet intresse. Till stor del kunde han avvisa dem under hänvisning till den doktrin om delstaternas oförytterliga rättigheter som ännu hörde till det demokratiska partiets heliga grundsatser. Om unionellt ingripande vid arbetslöshet, om unionell planering, om unionell drift av järnvägar och vattenkraft kunde i princip inte vara tal, annat än under den korta krigsperioden. Sociala reformer i unionell regi var, trots växande tryck från radikala grupper, presidenten främmande. I rasfrågan var presidenten snarast sydstatsman av traditionell typ. Han hade som barn och ung man bott i Södern och hade där släkt- och vänskapsförbindelser. Segregationen inom den unionella förvaltningen drevs vidare under Wilsons tid, och negrer utestängdes från alla poster utom de mest underordnade. I detta hänseende liknade Wilson en annan av tidens stora profeter, general Smuts. Båda talade passionerat om friheten i världen och skärpte förtrycket av den »lägre rasen» i sitt hemland.

Franklin Roosevelt blev genom sin familjetradition demokrat — ett underligt öde för en förmögen godsägare och jurist i staten New York. Men han beundrade från pojkåren sin släkting och vän Theodore Roosevelt och drömde om att göra samma karriär. Till stor del gjorde han det också: medlem av legislaturen i Albany, biträdande sjöminister, guvernör i staten New York, president i USA. Det var inte

bara en yttre likhet. Franklin Roosevelt var än mindre än Wilson teoretiker och ideolog. Han hade inte ens den allmänna tendensen till gammalliberalism, till laissez-faire. Att komma fram, att vara med, att handla, att förbättra blev efter studieåren i Harvard och en tråkig advokatpraktik i New York hans livsluft. Som Wilsons biträdande sjöminister fick han vid några och trettio år smaka på handlingen och makten. Sedan kom sjukdomen och åren av lidande och självdisciplin under övervinnande av polions värsta följder. Han utvecklades mycket under den tiden i allvar och medkänsla, säger somliga, andra förnekar sjukdomens betydelse för hans karaktär. Då han vid 46 års ålder blev guvernör i New York — samtidigt som Hoover blev president — siktade han på presidentposten.

Chansen kom med den stora krisen. Efter tolv år av republikanskt styre valdes ånyo en demokratisk president, denna gång inte bara i missnöjets, utan i skräckens och katastrofens tecken. 12 miljoner var arbetslösa, nationalinkomsten hade på tre år sjunkit till hälften, demonstrationer och kollektiv vägran att lyda myndigheterna varslade om revolutionära aktioner, fascistiska och kommunistiska strömningar växte. Just före installeringen av den nye presidenten stängde bankerna i stat efter stat.

Det finns inga tecken på att Roosevelt var förtvivlad eller förfärad inför krisen. Han synes ha tagit saken lättare, ha haft mera tillförsikt än den besegrade Hoover, som stod sammanbrottet nära. Något mera bestämt program hade han inte. Under krisåren hade han sagt många stridiga saker om vad som borde göras. »En kameleont på skotskt kläde», sade Hoover inför medtävlarens valtal. Men Roosevelt var klar över att det var nödvändigt att handla, att statschefen och unionen måste handla. »Den nya given», som han med en fras ur en annan politikers tal kallade sitt program, blev mera lik »den nya nationalismen» än »den nya friheten». Det gällde inte längre att bruka staten blott för att återställa den enskildes frihet. Staten fick, så långt samhällsnyttan ansågs kräva det, ansvaret och makten. »De hundra dagarna» efter

ämbetstillträdet medförde en improviserad lagstiftning utan motstycke i amerikansk historia.

Allt det inför vilket tidigare presidenter och till och med Wilson skyggat drogs nu in i unionens maktsfär. Kollektiv produktion — med Tennessee Valley som monument; planering genom prisreglering, offentliga arbeten, understöd åt enskilda företag, lagring för framtiden; socialpolitik i union och delstater; reglering av fackföreningarnas ställning. Rasfrågan angreps i en kombination av idealism, ekonomiskt intresse och röstfiske. Det demokratiska partiet blev ett radikalt reformparti, vars väljare i norr och väster i det efterblivna och rasstolta Södern snarast såg ett annex som man kunde ha råd att förlora. Partiets gamla doktriner om statsmaktens begränsning och om delstaternas självständighet mot unionen slopades. Amerika blev en modern välfärdsstat med åsikter och institutioner som ändrades mera under ett årtionde än tidigare på ett halvsekel.

Men de två presidenterna har ändå mycket gemensamt. De krävde båda statsingripanden i frihetens och demokratins intresse; den svaghet hos statsmakten, i union och delstater, som var naturlig för republikanerna Taft, Harding, Coolidge och Hoover, var för dem ett svek mot folkstyrelsen. Med detta syfte verkade de för en stark exekutiv, för ökad makt åt sig själva. De blev folktribuner mer än kanske någon annan president, ledare av kongressens arbete, ledare även av utrikes- och militärpolitik. Deras metoder var i mycket desamma. Här var Wilson föregångare och Roosevelt den fulländande lärjungen.

3.

Mellan slutet av 1880-talet och det första världskriget ligger den politiska romanens gyllene tid i USA. Temat är nästan genomgående detsamma: alliansen mellan affärsmän och politiker, odugligheten och korruptionen i det offentliga livet, demokratins undergrävande genom folkets likgiltighet och de rikas och mäktigas osynliga styrelse. Före-

gångare var Mark Twain, Howells och Henry Adams — den sistnämnde uttryckte i »Demokrati» sitt förakt för amerikansk vulgaritet och dollardyrkan innan han, liksom tidigare Henry James, definitivt flydde till Europas finess, traditionalism och komplikation. Sedan kom floden av indignationsromaner i början av 1900-talet, Frank Norris, Dreiser, Upton Sinclair, Booth Tarkington, Winston Churchill. Någon gång tog man saken överlägset och med humor, ibland drevs man över till utopin — Howells »Bellamy» — det hände att de skurkaktiga styresmännen blev något av övermänniskor som hos Dreiser, men vad som dominerade var föraktet och ursinnet. Ofta är förebilderna tydliga: Southern Pacific Railway Company, som Norris skildrade i »The Octopus», kapitalisten Yerkes i Chicago, som blev »finansmannen» och »titanen» i Dreisers romaner. Litteraturen förberedde, liksom de små misslyckade partibildningarna och den radikala pressen, den omvälvning som skulle börja med Theodore Roosevelt och Woodrow Wilson och fullbordas under Franklin Roosevelt.

De flesta av dessa namn har gått till litteraturhistorien, några av dem som stora och numera respekterade författare. Men den mest direkt inflytelserika har, såvitt jag kunnat finna, inte fått plats i detta blygsamma Pantheon. Överste Edward House, en förmögen, politiskt intresserad privatman från Texas, är känd och omskriven som Wilsons vän och rådgivare, men nämns i regel inte ens i politiska arbeten som romanförfattare. Och dock anses hans år 1912 anonymt utgivna roman »Philip Dru, Administrator, the Story of Tomorrow 1920—1935», ha hört till Wilsons och Franklin Roosevelts mest uppskattade och använda intellektuella bagage. Bryan och Lane, Wilsons utrikes- och inrikesministrar, talade om det inflytande boken hade på presidenten: »Allt vad boken förutsäger kommer till stånd... Presidenten kommer alltid till slut fram till Philip Dru» (»The Intimate Papers of Colonel House»). Roosevelt lär ha talat om romanen som sin »politiska bibel», och House hörde, såsom framgår av Roosevelts brev, även till denne presidents nära rådgiva-

re intill sin död 1938. Det förtjänar tilläggas att många vid bokens publicering gissade på Theodore Roosevelt som författare och att boken nu är ytterst svår att få, därför att, påstås det, familjen House inköper exemplaren — på grund av att man skäms för inflytandet på Franklin Roosevelt.

Philip Dru är, då romanen börjar 1920, en farmarpojke som just gått ut vid militärakademin i West Point. Han är också intellektuellt och moraliskt en övermänniska. Då han räddar en kurskamrats syster, Gloria, på en ökenvandring får han en ögonsjukdom och tar avsked. Han blir berömd genom att han vinner regeringens pris för det bästa militära arbetet under fem år. Vid samma tid inser han att samhället är ruttet och måste i grunden reformeras för att frihet och demokrati skall återställas. Han blir än mera ryktbar genom tidskriftsartiklar i detta ämne. Då en liga av storkapitalister genom korruption och brutala manövrer gör sin hejduk till president och denna ligas uppträdande och planer avslöjas framträder Dru som folkets man i tal och skrift. Ett nyval till kongressen förfalskas av regeringen genom tvång och våld. Uppror utbryter, Dru blir de upproriskas general och besegrar i en väldig drabbning regeringens trupper. Han finner det sin plikt att bli diktator.

»Under nattens långa vakor, i ensamheten i mitt tält, har jag tänkt ut en plan för den styrelse, som jag, med Guds hjälp, skall skänka åt det amerikanska folket. Mitt liv är helgat åt vår sak, och hur avskyvärt jag än finner det att åtaga mig den högsta makten, ser jag ingen annan utväg, och jag skulle svika min kallelse om jag inte fyllde min plikt.»

Under sju år är Dru diktator. Hans styrelse är vis och human men tål naturligtvis ingen obefogad opposition, och oppositionen befinnes vara obefogad. Amerika blir perfekt, rikt, friskt och moraliskt. Dru blir god vän även med storkapitalisternas ledare, som visar sig vara en mycket hygglig man, och förmår denne att testamentera sina 200 miljoner dollar till klubbar för ogifta kvinnor. Dessa skall uppfostras till dygd genom »läsning av intressanta berättelser, som var

för sig ger en moralisk lektion» och genom »informella samtal med husmodern, som skall ge dem en föreställning om de avgrunder som omger dem». I slutet av sjuårsperioden uppstår emellertid internationella svårigheter, och Mellanamerika visar sig odugligt både i demokratins skötsel och i betalningen av amerikanska lån. Dru ordnar därför en uppdelning av världen, besegrar Mellanamerika och lägger sig därjämte på fredlig väg till med Kanada och de europeiska kolonierna i Västindien. De efterblivna staterna skall skötas exemplariskt och uppfostras till självstyrelse.

»Men i framtiden», proklamerar Dru, »är vår flagga er flagga, och ni står direkt under Förenta staternas beskydd... Det är vår avsikt att vidta de mest drastiska åtgärder mot revolutionärer, banditer och andra fredsstörare.»

Då allt detta är ordnat drar sig Dru tillbaka. Samtidigt friar han till Gloria, som han älskat i tysthet sedan femton år. »Lyckliga Gloria! Lycklige Philip!» En jakt ligger i San Franciscos hamn, redo att föra dem »ut i det okända». »Vart skall de resa? Skall de komma tillbaka?» Det får läsaren inte veta, men han har sina misstankar. Philip och Gloria hade under någon tid lärt sig »slavernas språk» — varför fick Gloria inte veta, ty tiden för denna insikt var ännu inte mogen — och allt talar för att de reste till det efterblivna Ryssland för att där sprida de välsignelser vilka den Nya världen redan i så rikt mått fått åtnjuta.

Hur pekoralistisk romanen är blir kanske inte tillräckligt tydligt genom mitt korta referat. Det är nästan otroligt att boken skrevs av en man på några och femtio år som stod på tröskeln av sin karriär som inspiratör av det moderna Amerikas främsta presidenter. Allt vad Dru, den onaturligt begåvade Dru, säger är deklamation av det förskräckligaste slag, en blandning av religiositet — med inslag av christian science — pryd moralism, radikalism och nationalism. Det är typiskt för tiden att allt anses ha gått galet just under de senaste årtiondena: kristendomen, som förr var bra, »har blivit en nästan alltigenom självisk religion som så gott som

Woodrow Wilson.

Franklin D. Roosevelt.

uteslutande sysslar med förbättringar (!) av livet efter döden»; »den vansinniga kampen om rikedom» började för en eller två generationer sedan. Det är också typiskt att en perfekt samhällsordning tänkes utformad på några år; människorna kommer till och med att under denna tid bli osjälviska, »mänsklighetens nyare och högre glädje eller lycka». Själva stilen är sensationellt dålig genom sina språkfel och sina grötiga floskler.

Men att boken är skriven med äkta patos finns inget tvivel om. Avskyn mot utsugningen, medkänslan med fattigdomen, önskan att skapa en bättre värld är i all sin otymplighet uppenbar. Socialism förklaras visserligen vara omöjlig; den skulle — trots den förespådda osjälviskheten — innebära att »vi aldrig kunde få fram den största möjliga ansträngningen, ty det skulle inte bli lönt att göra mer än andra»; folket skulle gå tillbaka i stället för att »ständigt stiga högre i det ivriga begäret att överträffa och att skörda den rika belöning som framgången ger». Rikedomen skall alltså bli kvar, även om de rika — liksom i Carnegies något tidigare böcker — kommer att förstå att den är farlig och därför testamenterar sina pengar inte till barnen, utan till dygdig välgörenhet. Men kapitalismens makt skall begränsas och kontrolleras, och alla skall få det bra.

Houses reformkrav gäller det mesta, från bankväsen till begravningar, från rösträtt till skulptur. Det är en samling förvirrade och ofta motsägande förslag, men i huvudsak omfattar programmet vad Wilson och Roosevelt senare utförde eller sökte utföra. En verkställande makt av samma art som i England; rätt till arbete för alla; lägre tullar; en banklagstiftning som ger unionen större kontroll; ålderdoms- och sjukförsäkring samt understöd åt eventuella arbetslösa; statlig skiljedom i arbetstvister; progressiv inkomstskatt; rösträtt för kvinnor; skärpt kontroll över truster och storföretag; avskaffande av domstolarnas lagprövningsrätt och reformering av domstols- och advokatväsendet; revokation av legislaturledamöter och mycket annat. Många av dessa reformer låg i tiden, men i varje fall kan man inte i något par-

tiprogram och såvitt jag vet inte i någon politikers deklarationer finna så mycket av vad som kom att genomföras under de närmaste årtiondena som i romanen om Philip Dru — Wilsons mexikanska politik och den moraliska förkunnelse som ackompanjerade den påminner nästan komiskt om Philip Dru.

Att mera ingående visa i vad mån House påverkade de båda stora presidenterna är naturligtvis omöjligt; längre än till de allmänna uttalanden som förut citerats torde det vara svårt att komma. I biografier och historiska översikter berörs sällan »Philip Dru». Houses biograf Smith tycks inte ha haft reda på bokens existens. Jag har intrycket att parallellen mellan Dru och statsledarna anses en smula genant. Men det kan inte betvivlas att Wilson och Roosevelt, med sin smak för enkla, sedligt rena äventyrsböcker och sin kallelse att reformera världen, i förtjusning läste om »Philip Dru» och i hans anda spekulerade om de moderata reformer som skulle skapa en ny värld.

4.

Woodrow Wilson och Franklin Roosevelt kom till makten som representanter för ett parti som, normalt i minoritet, på grund av en politisk och ekonomisk krissituation lyckades vinna en stor majoritet. Detta innebar tillika att deras ställning uppbars av en bred, diffus och orolig opinion, som krävde ledning, handling och symboler för nationens kraft att bemästra alla svårigheter. I det ena fallet gällde det, enligt denna opinions bild av läget, att slå ned den osynliga styrelsen av kapitalister och med dem samverkande politiker, i det andra att klara den för varje dag mera katastrofala ekonomiska krisen. Man ville förtrösta på en stor man, en stor ledare, man var redo att följa denne man och att i framgångar och förbättringar se hans förtjänst. Allt detta gällde Roosevelt mer än Wilson; Roosevelts regim ter sig som en förstoring, en fulländning av Wilsons. Men hos båda stats-

männen fanns de egenskaper som kunde tillfredsställa kraven och drömmarna: tron på den egna kallelsen, makt- och ärelystnad, vaga och vackra tankar, smidighet och böjlighet i metoder och målsättningar, en ovanlig förmåga att upphöja och förgylla vad som gjordes och vad som skedde.

Sedan Thomas Jefferson, vars demokratiska parti höll på svag unionsmakt och svag presidentmakt, hade ingen av USA:s statschefer personligen föredragit sina budskap för kongressen. Efter 112 år tog Wilson upp den ursprungliga metoden, i vilken vissa demokrater fortfarande såg »en billig och snobbig imitation av engelsk kunglighet». Därigenom kom presidenten att framträda som ledare och initiativtagare. Det högtidliga uppläsandet inför de samlade kamrarna blev för folket liksom för kongressen uttryck för en ny ordning. Budskapens form och innehåll anpassades efter det nya sättet för framförande. Allmänna, vältaliga översikter förenades med praktiska förslag. Presidenten framstod som en folktribun genom att han under hänvisning till läget och folkets vilja uppmanade kongressen att handla. De republikanska presidenterna mellan Wilson och Roosevelt framförde mera sällan sina budskap på detta sätt, men Roosevelt återgick till de muntliga budskapen och formade dem i kanske än högre grad än Wilson till storstilade exposéer och passionerade vädjanden. Budskapen kompletterades av talrika uppträdanden vid fester, ceremonier och organisationsmöten. Presidenten fick en publicitet, ojämförligt större än någon annan politikers.

Lika karaktäristisk är de båda presidenternas hållning till pressen. Wilson införde regelbundna och offentliga presskonferenser med rätt för de närvarande pressmännen att ställa frågor. Greppet var utan tvivel skickligt från publicitets- och popularitetssynpunkt, men i tillämpningen var Wilson inte alltid framgångsrik. Hans fallenhet för det doceranде och högtidliga irriterade, och han förlorade ibland humöret inför närgångna frågor. De följande republikanska presidenterna höll också presskonferenser, men de blev alltmer

tråkiga och sällsynta. Roosevelt förnyade metoden. Medan Hoover under fyra år hållit 66 presskonferenser höll Roosevelt konferenser två gånger i veckan, sammanlagt 998 under något mer än tolv år. Och härtill kom att Roosevelt excellerade i dessa affärer som krävde snabb uppfattning, replikkonst och glädje i själva spelet. Roosevelt kunde, skriver John Gunther, på en kort stund med otrolig snabbhet växla från den ena posen till den andra: »förvåning, nyfikenhet, låtsad oro, verkligt intresse, bekymmer, retorisk pausering, sympati, beslutsamhet, lekfullhet, värdighet och överväldigande charm». Man skojade och skrattade, men på ett ögonblick kunde Roosevelt övergå från gycklande skämtsamhet till ansvarstyngt allvar.

Framgång på presskonferenserna innebar naturligtvis inte understöd av pressen. De flesta tidningar stod till höger om Wilson och Roosevelt och angrep dem båda, särskilt Roosevelt. Men åtminstone för Roosevelt innebar presskonferenserna en lysande reklam.

Roosevelt hade en möjlighet som Wilson saknade: radion. Hans tal gick över alla de stora radionäten. Den största succé han vann som publicitetsman var sannolikt brasaftnarna, som började redan några dagar efter ämbetstillträdet. Presidenten, som verkligen ofta satt vid en brasa, pratade lätt och naturligt, växlande mellan lustighet, sentimentalitet och förkunnelse i stor stil. Enligt en del omdömen kunde han ibland verka tillgjort folklig, men i regel var det tydligt att han i någorlunda rimlig omfattning menade vad han sade och att han själv var road och ivrig. Hans enorma vitalitet livade upp åhörarna även då han inte hade något nytt eller viktigt att komma med.

Allt detta bidrog att ge folktribunerna möjlighet att leda, delvis genom att det gav illusion av ledning. I själva verket lyssnade båda presidenterna ivrigt på opinionen, var rädda för att förlora kontakten med den, var angelägna att känna sig burna av den. Särskilt gäller detta Roosevelt. Denne hade också genom opinionsundersökningarna en helt annan möjlighet än Wilson att följa med vad folk tänkte. James

Burns, som skrivit den kanske bästa fullständiga biografin över Roosevelt (»Roosevelt: The Lion and the Fox»), berättar hur ängsligt presidenten följde opinionsmätningarna och anpassade sitt uppträdande efter dem. Tendensen kritiserades av Churchill kort före Pearl Harbor:

»Ingenting är farligare i krigstid än att leva i Gallupundersökningens atmosfär, att alltid mäta pulsen och ta temperaturen... Det finns bara en plikt, en säker kurs, och det är att söka det rätta och att inte frukta att säga vad man tror är det rätta.»

Presidenterna valde sina ministrar i traditionell ordning: personer från skilda stater och fraktioner med position inom partiet — i Roosevelts fall även ett par förutvarande republikaner —, några skickliga administratörer, en eller annan personligt närstående. Wilson har beskrivits som medlare inom kabinettet, och Roosevelt synes, enligt kollegernas vittnesbörd, ha uppträtt på samma sätt. Att presidenten var den främste som politisk ledare och att han i sista hand skulle bestämma stod emellertid klart för alla, i motsats till vad fallet varit under många andra presidenter. Kabinettsmedlemmar som kunde tänkas bli rivaler — såsom Garner och Farley under Roosevelt — blev skickligt och elegant undanskjutna. I utrikespolitiken var Wilson och Roosevelt reellt ledande i helt annan grad än exempelvis Harding, Coolidge, Hoover och, såvitt man nu kan bedöma, Eisenhower. Karaktäristiskt för de stora presidenterna var att de i stor omfattning förde förhandlingar av diplomatisk art genom förtroliga rådgivare utanför kabinettet och utrikesförvaltningen: främst överste House under Wilson och Harry Hopkins under Roosevelt. Över huvud spelade vänner och rådgivare vid sidan av den »officiella familjen» en stor roll. Ingen medlem av Roosevelts hjärntrust kom in i regeringen, men med all säkerhet var dessa personer, åtminstone under de första åren, politiskt långt mera inflytelserika än ministrarna.

Att leda kongressen, eller i varje fall det demokratiska partiet i kongressen, var såväl för Wilson som för Roosevelt

en huvuduppgift. Wilsons tes i unga år att den amerikanske presidenten borde ha samma position som en engelsk premiärminister togs upp, mindre programmatiskt men lika bestämt av Roosevelt. Lagförslag kunde visserligen inte formellt framläggas av regeringen, men i realiteten, genom budskap, underhandsinitiativ och förhandlingar med kongressledarna, var det möjligt för presidenten och kabinettet att utöva eller åtminstone söka utöva ledningen.

De betydande framgångar de båda presidenterna vann i detta hänseende berodde på skilda omständigheter och metoder. Ställningen som folktribuner medförde stora möjligheter för påtryckning. Att bli kritiserad av presidenten eller inte få hans stöd vid en ny kandidatur var för kongressledamöterna en betydande risk. Vetorätten, eller hotet att begagna vetorätten, var ett annat medel att tämja kongressen. Presidentens makt att tillsätta ämbeten, patronaget, var den mest brukade formen att framtvinga eftergifter. Genom en serie lagar hade visserligen ett stort antal ämbeten i realiteten förts utom presidentens maktsfär. De var »klassificerade», vilket innebär att utnämning och befordran sker efter meriter. Men det stora flertalet höga ämbeten, bland annat alla diplomatiska poster, kunde presidenten förfoga över. Och genom olika åtgärder ökade presidenterna antalet »politiska» ämbeten. Wilson förvandlade genom ändringar i förut gällande bestämmelser 37.000 postmästartjänster från meritplatser till politiska platser; Roosevelt fick genom socialbyråkratins väldiga utvidgning efter några månader mer än 100.000 nya tjänster att förfoga över. Med skicklighet och hänsynslöshet utnyttjades dessa källor till makt. Den traditionella rätten för kongressrepresentanterna att förfoga över en del av patronaget gjordes beroende av representanternas följsamhet. Välsinnade senatorer belönades med befogenhet att utdela tjänster, de motspänstiga hotades med förlust av allt patronage och eventuellt med patronagets överförande på en politisk rival.

Denna maktutövning underlättades genom ett förhållande som ofta förbises i litteraturen, men understrykes i Links

Wilsonbiografi. Demokraternas seger innebar ett partiet besatte en rad osäkra mandat i Norden och Västern, medan de säkra mandaten i Södern relativt sett minskade i antal. Just de representanter som satt osäkert var emellertid mest beroende av den presidentiella välviljan; fick de ett betydande patronage inom sin stat eller sitt distrikt, blev deras position starkare och deras utsikt till omval större. Sydstatssenatorerna, som ofta var småkungar inom sina stater, var det inte så lätt att betvinga.

Då Roosevelt på våren 1934 ville göra sin vän och rådgivare Rex Tugwell ur hjärntrusten till biträdande jordbruksminister reste en senator från Syd-Carolina motstånd mot utnämningens bekräftande av senaten. För att ge med sig krävde senatorn att en av hans politiska hejdukar — tidigare fälld för dråp — skulle få ett högt unionellt polisämbete. Roosevelt gick in på affären och meddelade den, som vanligt skämtsamt och överdrivet, till Tugwell; »Jag hoppas du aldrig får veta mer om saken, men i dag har jag bytt ut dig mot ett par mördare.» Historien är karaktäristisk. Presidenterna fick i sina politiska affärer gå med på åtgärder, som de med fog ansåg oriktiga och till och med orättfärdiga, för att vinna större mål. Transaktioner som skulle ha väckt skandal om de blivit kända ackompanjerade ofta de stora politiska aktionerna.

Över huvud dominerade inte presidenterna kongressen i så hög grad som utåt — särskilt på grund av publiciteten kring statschefen — syntes vara fallet. Lagförslagen utarbetades och omformades under ständiga förhandlingar mellan presidenten, ministrarna, rådgivarna utanför kabinettet och kongressledarna. I många fall fick presidenten hedern utan att han varit den drivande kraften; under Roosevelts första månader, »de hundra dagarna», var kongressen i själva verket mera inriktad på radikala reformer än presidenten. I andra fall böjde sig presidenten och gick med på en kompromiss. I åter andra fall misslyckades presidenten totalt, även gentemot sitt eget parti. Det finns flera exempel härpå, men det mest kända är Roosevelts fiasko i fråga om domstolsreform

under andra presidentperioden. En engelsk premiärministers ledande ställning fick trots allt inte presidenterna.

»Jag har sympati för president Roosevelt», yttrade Hitler några månader efter bådas maktövertagande, »därför att han marscherar rakt fram mot sitt mål över kongressen, intressegrupperna och den motsträviga byråkratin.» Så såg det ut för många. Det var vanligt att tala om Roosevelt liksom om Wilson som nära nog en diktator. Det var en stor felsyn. De båda presidenternas makt var betydande, men framför allt var de symboler för ett skede av inre reformer och väldiga utrikespolitiska aktioner. Till stor del berodde detta på deras oöverträffliga förmåga att formulera, att idealisera.

»Skulle Trentons medborgare rösta om ett förslag till ny stadsstyrelse? Det innebar att de ägde ett tillfälle att visa världen om amerikanerna hade förmåga av upplyst självstyrelse! Skulle det amerikanska folket gå in i ett världskrig? Det innebar att det ägde privilegiet att ge sitt blod och sina pengar för att göra världen trygg för demokratin och utbreda rättfärdighetens välde över jorden!»

Samma romantiska moralism präglade Roosevelts förkunnelse från orden om »nationell helgelse» och »det enda vi har att frukta är fruktan själv» i installationstalet.

Denna idealisering — uttryck för en famlande och skiftande men äkta idealism — blev i sig själv en världshistorisk insats.

Indiska ledare I

Han är så mänsklig, det har i demokratins, utjämningens och massläsandets tidsålder blivit det högsta berömmet av alla. Det är inte oriktigt att skriva »han»; kvinnorna är fortfarande samhällsvarelser i mindre grad än männen, och att de är mänskliga ter sig därför mera naturligt än berömvärt. Lovprisandet av det mänskliga är en reaktion mot det uppstyltade, konstlade, uniformerade och värdiga, mot den gamla traditionen att en person skall uppträda som personifikation av ett yrke, en social ställning eller en idé.

För politikerna, som måste vara populära eller ge sig av, har denna kult av det mänskliga sin särskilda betydelse. Franklin Roosevelt vid braskvällarna, Eisenhower i sin hederliga och lätt inskränkta moralism, den vresige och dundrande Churchill — hos dem alla är det draget av mänsklighet som inger den djupa sympatin hos många. Det osårbara, perfekta, med ämbetet sammansmälta är faran som måste undvikas. Chaplin, som kanske i detta stycke varit vår tids störste lärare, har visat hur nödvändigt det är med en doft av det tillkämpade, osäkra och till och med tvivelaktiga. Även i sin mest förgrovade form, såsom hos de ryska diktatorerna, har draget av mänsklighet sitt behag, det må yttra sig i fylleri, klunsighet eller narrspel. I allt högre grad finner vi bland världens ledande män en professionell mänsklighet, en ansträngd tävlan i det okonventionella, otvungna och direkta.

I denna tävlan har Nehru, efter allt att döma på grund av naturlig fallenhet och kanske också medveten träning, haft den ojämförligt största framgången. Premiärminister Nehru har andra och lysande meriter. Han har, vid sidan av Gandhi, mer än någon annan förkroppsligat en stor nations vilja till ett självständigt liv. Han har visat sin hängivenhet för sa-

ken genom strid och uppoffringar; mer än tio år av sitt liv har han tillbragt i fängelse. Och dock är hans omedelbarhet, hans intima folklighet det mest utmärkande och särpräglade. Han kan tala om sin ånger över förhållandet till hustrun under de första åren, om sin tillgivenhet för fadern och Gandhi och om sina konflikter med dem, om sin kritik av engelsmännen och sin tacksamhetsskuld till dem så att varje åhörare — det må vara en enda eller trettio tusen — är övertygad om att han känner vad han säger och i det ögonblick han talar måste säga det. Det har hävdats, och det ligger mycket i det, att Nehru vänder sig från, avstår från den extrema andlighet som många ansett vara Indiens ära och andra dess fördärv. Han vill inte, för sig eller sitt folk, ett försjunkande i meditation eller grubbel, han vill arbete, välstånd, aktivitet efter västerländskt mönster. Men andligheten finns kvar, inte bara i den något bisarra formen av yogi och övningar i stillhet, utan som en djup källa som alla anar bakom gesterna, talen och taktiken.

Det är klart att även en sådan gåva kan bli nött. Också förmågan av omedelbarhet, av stark känsla, blir rutinerad då den ofta och länge mobiliseras. Det ödmjuka sökandet, den uppriktiga viljan att bekänna och tala sanning får ett stänk av högfärd vid så flitigt begagnande — annars vore enfalden eller helgonet där. Vi har hört berättelserna om hur Nehrus »mänsklighet» kan gå till gränsen av det taktlösa och diktatoriska; han begär att få promenera i stället för att åka i lyxbil, han skjutsar undan dignitärerna för att få tala med eleverna vid en folkhögskola. Det verkar konster i konstlöshetens genre, och dock känner vi oss övertygade om att Nehru *ville* promenera, att han *ville* tala med skolflickorna, att han inte bara spelade. Men till divan har han tydligen inte långt kvar.

Nehru är indisk nationalist. Han tror sig vinna framgång för sitt land genom att odla den tredje ståndpunkten, genom att inte ta en ställning, trots att alla måste förstå att han står Västern och demokratierna närmast. Han har som indisk nationalist kränkt de grundsatser om nationell

självbestämningsrätt på vilka hans eget välde vilar, i konflikten om Kashmir och i sin vägran att fördöma Rysslands krossande av Ungern. Men ingen kan bestrida att denne nationalist som statsledare i stort sett valt den långa och svåra vägen i sin kamp för Indien. Han har inte hetsat mot yttre fiender eller motståndare under försummande av den inre politiken, av folkets utbildning och fortkomst. Han har tvärtom ständigt sett framsteget som en utveckling av den egna nationens förmåga, välfärd och kultur.

Nehru är en av världspolitikens mest omstridda personer — om hans utomordentliga auktoritet i Indien finns intet tvivel. Varje samtal, med anhängare eller motståndare, bekräftar det intrycket. Han säges vara en god människa, en karaktäristik som hos oss och i många andra länder verkar en smula ovidkommande och löjlig i fråga om en politiker, men som i Indien är naturlig och väsentlig, liksom »en hederlig karl» i USA. Såsom ledare av ett av världens största riken har han lyckats bevara mycket av den världsliga prestige som följer med misslyckade ansträngningar, förföljelse och lidanden. Han framstår som en Gandhi eller Kristus, segrande i denna världen. Ty segern är ostridig. Hans »tredje ståndpunkt», som vi kan finna famlande och undvikande, möter i Indien ingen opposition eller kritik. Den godtas lika totalt som i Schweiz den neutrala politiken. Hans inrikespolitik har likaledes vunnit ett överväldigande starkt stöd, även om framgångarna ackompanjerats av de små minoritetspartiernas anklagelser för saktfärdighet och opportunism.

Det är ännu blott tio år sedan Indien vann full självständighet. Nehru och kongresspartiets ledande krets hade givit ungdomen och medelåldern åt striden för oberoende; de flesta av dem är nu män mellan sextio och sjuttifem år. Något utformat program för hur den eftertraktade friheten skulle begagnas hade de inte; det stora målet hade skymt bort motsättningarna. Men den stora, paradoxala principen för handlandet var, schematiskt sett, att reformera Indien efter nuti-

da västerländska ideal. Det är väl nu klart för de flesta att den brittiska kolonialpolitikens svaghet inte i första rummet var hårdhet och exploatering, ehuru det var främst på dessa punkter som beskyllningarna sattes in. Svagheten låg snarare i att man av respekt för bestående ordning och åldriga traditioner, liksom av tröghet och likgiltighet, inte handlade, inte reformerade. Denna bekvämlighetspolitik blev automatiskt en konservativ politik. Det var därför till stor del de nya, mera obundna och auktoritativa makthavarna som det tillkom att förverkliga engelska grundsatser. Demokrati och politisk frihet, furstestaternas avskaffande, de oberörbaras upprättelse, kvinnornas likställighet, utbildning åt alla, jämnare jordfördelning, hårdare beskattning av de förmögna, socialpolitik, industrialisering, socialisering i viss omfattning — allt detta är krav som den indiska eliten importerat från det moderna och radikala England, ofta direkt genom studier i London, Oxford och Cambridge. Vilket naturligtvis inte hindrar att man här, som på andra håll, söker framställa det nya som en återgång till gamla, inhemska och vördnadsvärda idéer.

Moderniseringen, önskan att småningom och nödtorftigt ta igen Västerns väldiga försprång, materiellt och ideologiskt, är som indisk målsättning för närvarande knappast allvarligt hotad. Varken kommunismen, som tror sig kunna göra det materiella framsteget snabbare genom en kolossal operation i diktaturens och statstvångets regi, eller reaktionen, som spelar ut religion, sedvanor och hävdvunna föreställningar mot elitens framstegstanke, är aktuellt oroande problem. Det är snarare metoderna och tidsschemat striderna gäller. Och här har Nehru och hans helt dominerande parti hittills fört en politik som gjort att de utan svårighet kunnat behålla ledningen. Det kan möjligen med fog sägas att de lyckats bevara sin överväldigande majoritet genom att uppta krav från vänsteroppositionen — såsom jordreformen och socialiseringen av försäkringsväsendet, och nu senast den allmänna socialiseringsplanen — men det är regeringen som fört kraven igenom och får äran av reformerna.

Vi förs in i Nehrus mottagningsrum på utrikesdepartementet i New Delhi med ett minimum av byråkratiska formaliteter; ingen tjänsteman är närvarande under intervjun. Nehru var som vanligt klädd i kongresspartiets kostym, med långrock och frälsningsarmékrage. De röda rosorna på skrivbordet och i knapphålet sticker av mot den mörka hyn och den asketiska dräkten. Samtal med personer i Nehrus ställning brukar ju inte vara sakligt givande — särskilt då man får publicera vad vederbörande säger — och jag är mera intresserad av hur Nehru ser ut och hur han talar än av innehållet i hans svar.

Det mesta jag såg i Indien var bara en upprepning av vad jag läst eller sett på film: motsättningen mellan palats och slum, den brokiga trängseln på gatorna, ropen och färgerna, templen, som liknar överarbetade krokaner, det stelnade eländet i Punjabs byar. Vad som var nytt för mig var de många spröda, fina och vackra ansiktena, som kom nästan alla västerlänningar att verka grova, tunga och alltför aktiva. Nehru har ett sådant ansikte. Då jag sökte efter svenskar att jämföra honom med kom jag inte på någon annan än biskop Einar Billing, som jag såg på ett par debatter i Uppsala för länge sedan. I uttryck och sätt fanns hos Nehru nästan intet av det spända, aggressivt energiska, ivriga och ändå litet osäkra som vi förknippar med handlingens män; han måste tänka på helt andra ting än politik och ärenden några timmar om dagen. Jag hade hört talas om hans högmod och självbelåtenhet — och fick det under resan än mera — och trodde mig i hans självbiografi ha spårat förhävelse bakom falsk blygsamhet; men det personliga intrycket var ett annat. Om en inre strid här utkämpats, syntes den vara slutförd med det godas seger; medvetenheten om makt, intelligens och till och med godhet fanns i detta ansikte, men var överspunnen av mildhet, vemod och stillhet.

— Jag hoppas att ni inte ber mig om lösningar på världsproblemen, börjar Nehru. Nej, förvisso inte; Nehru har redan otaliga gånger formulerat de satser om fred och förståelse och avspänning med vilka politikerna måste uttrycka

sin goda vilja. Min strävan är att ställa frågor något vid sidan om den internationella allmänningen, inte i tro på att få höra något nytt eller originellt, utan för att få en uppfattning om Nehrus sätt att resonera. Svaren är från den synpunkten — inte genom sitt sakliga innehåll — upplysande. Nehru svarar snabbt, kort och formellt klart, men samtidigt intelligent undvikande, för att inte säga undflyende. Trots att han inte säger något väsentligt eller riskabelt, pratar han inte, som så många politiker vid dylika tillfällen, alltigenom lösligheter eller plattheter; han ger ofta en viss udd och precision även åt det banala, och ibland kommer han helt ifrån att svara genom välformulerade motfrågor. Jag tänker aldrig: Är denne man så dum att han verkligen tror vad han säger, eller tror han mig vara så dum att han anser det rimligt att svara på det sättet — reflexioner som jag ofta haft anledning att göra vid samtal med politiker.

Några exempel på frågor och svar, ungefärligt återgivna.

— Kongresspartiet är allenahärskande; är detta enpartisystem inte farligt för demokratin?

Ja, vad vill ni vi skall göra? Vi hindrar inga partier att uppträda och tävla med oss. Vi kan väl inte föra en oskicklig politik för att framkalla en stark opposition. I framtiden kanske en ny partimotsättning, mera lik den som är vanlig i andra demokratier, kommer till stånd i Indien. Vi kan inte göra mer än ge frihet åt alla.

— Indien kallas ibland av ledande män inom kongresspartiet för en socialistisk stat. Är det riktigt?

Nej, det uttrycket ger inte en bild av hur det är, utan hur vi vill att det skall bli.

— Vad menar ni då med socialism, hur mycket skall ni socialisera, är inte allmän socialisering farlig för demokratin?

Låt mig i stället fråga om inte en utveckling mot större jämlikhet är nödvändig för demokratins existens. Hur mycket som skall socialiseras vet jag inte, det blir en fråga från fall till fall. Därför kan jag inte definiera socialism annat än som innebärande den relativa jämlikhet som demokratin kräver.

— Vann inte kommunismen i Indien, som ni bekämpar, terräng genom det storartade mottagandet av de ryska ledarna 1956?

Jag tror inte att vårt mottagande av dem eller deras egen propaganda är av någon betydelse för den saken. Det indiska folket kommer att döma oss och våra inhemska kommunistiska motståndare efter gärningarna, inte efter vad som förekom vid Chrustjevs och Bulganins besök.

— Det talas om Asien; är inte det talet lika löst som talet om Europa?

Jo, om det är slarvigt att använda Europa annat än som ett geografiskt begrepp, är det ännu slarvigare att på det sättet tala om Asien. Här är ju avstånden, olikheterna, skiljaktigheterna i syften om möjligt ännu större. Det enda som är gemensamt för många av de asiatiska folken är att vi har ungefär samma stora och trängande problem att lösa och har frigjort oss från främmande förtryck.

Indiska ledare II

På kvällen samma dag jag träffat Nehru får jag av en tillfällighet ett samtal med en av hans främsta motståndare, Archanya Kripalani. För ett årtionde sedan hörde Kripalani till kongresspartiets ledande män, och då Nehru bildade regering var han partiets ordförande, en befattning som, likt ordförandeskapet i Englands labour, inte medför ledarskap i partiet. En konflikt med Nehru om regeringens sammansättning lär ha bidragit till att föra över Kripalani till socialistpartiet, och under några år var han chef för detta parti; sedan dess har han halvt om halvt lämnat politiken, även om han sitter kvar i parlamentet, och han har nyligen vägrat att återinträda som socialistisk ledare. »Har ni en bild av er statsminister i tidningarna varje dag?» frågade han, en antydan om att han anser Nehru svag för reklam och publicitet; då jag nämner att kungen från fotografisynpunkt är Sveriges Nehru ler han belåtet.

Men det är inte som politiker jag tänkt presentera Kripalani. Jag träffar honom på en middag med europeiska och indiska gäster. Han sticker av genom sin klädsel: den gamla indiska togan, inte västerländsk dräkt eller kongresspartiets uniform. Han sticker inte av, han överväldigar genom sitt utseende, sitt ansiktsuttryck, sitt sätt att uppträda och tala: Jag har förut skrivit om de många goda och förnäma ansikten som skymtar och möter i Indien. Kripalani fulländar typen. Han verkar muntert och spirituellt helgon. De fina och regelbundna dragen skiftar från allvar, melankoli och asketism till en nästan flamsig humor, från visdom till barnaglädje. Han tycks vara genomreflekterad och djupt medveten, men bär denna börda utan besvär, utan att märka den. Den okonstlade godheten härskar så suveränt att »kvickheten och dess gemenhet» — för att bruka Nashs ord —

reduceras till arrangemang, till sällskapslek. Han kan till och med vara elak — som då det gäller Nehru — utan att bilden störs; man förstår att elakheten, skämtet och hela historien är så mycket på ytan.

Kripalani hörde till Gandhis närmaste lärjungar, och samtalet börjar med att någon beskyller Gandhi för att inte tillräckligt ha tänkt på det timliga, på välståndet och ekonomin. Det är fel, förklarar Kripalani, Gandhi hade alltid klart för sig att de flesta måste ha en anständig bärgning för att bli goda människor, Gandhi var alltså socialist. Men naturligtvis var för Gandhi allting medel till godheten, det materiella var bara en etapp på vägen.

Det låter ungefär som Wigforss. Men då jag frågar Kripalani om vad han menar med godhet börjar skillnaden markeras. Godheten är en viss moral, personlig och social, att vara snäll mot andra, att älska sin nästa som sig själv. Men främst är den något mer, ett tillstånd av stillhet, fördragsamhet, kärlek, i vilket medkänsla och reformvilja finner plats, men där de förlorar all bitterhet och vrede. Det är inte fråga om något religiöst eller mystiskt, försäkrar Kripalani; ordet helgon skall vi inte använda, det låter så krystat.

Men hur klarar man — jag menar ni — att vara god utan att känna sig god, hur kan man vara ödmjuk utan förhävelse? Ja, det frågar de som inte kan konsten, svarar Kripalani, de goda människorna känner så väl sitt eget elände att de aldrig ser sig som överlägsna andra. Men även att förakta sig själv blir ju en metod att göra moralisk karriär, blir repliken; tänk på Dostojevskijs eller Bernanos' akrobatik, och hur Tolstoj skildrar sig själv i fader Sergius. Kripalani skrattar: de där herrarna var för angelägna, för bråkiga, de gav sig in på en strävan som de inte hade naturliga anlag för. Att bli god är inte en teknik, utan en kallelse, och då kommer ödmjukheten som ett brev på posten. Finns det då inga européer som passar er definition? Nej, jag tror knappast det. Under medeltiden tycks ni ha haft några goda människor i Europa, men sedan dess har det inga fun-

nits, efter vad jag vet; de vilkas böcker jag läst verkar för ansträngda och ivriga, att bli god är för dem en invecklad sportprestation. Ni förstår att här i Indien är vi vana att från barndomen se och tala med goda, om ni så vill heliga män. I min by fanns det en av dem, som alla beundrade. Det har blivit självklart för oss att söka likna dem, och en och annan med goda anlag lyckas, och så hålls traditionen uppe.

De frågor som berördes i detta samtal hör till de eviga följeslagarna, och något nytt sade förvisso inte Kripalani. Men jag tror mig aldrig förr i tal eller skrift ha mött en person som lyckats så väl och som så elegant, lätt och oskuldsfullt markerat sin framgång.

V

De sex hundrades ritt

Krimkriget 1854—1856 är det mest eländiga av alla större krig sedan Napoleon. Andra krig under 1800-talet kunde i regel betraktas som medel att förverkliga tidens stora idé, nationalitetsprincipen; självständiga stater bildades på Balkan, Tyskland och Italien enades. Men varför skulle England, Frankrike och Sardinien skicka arméer till Svarta havet för att hjälpa Turkiet mot Ryssland? Redan under kriget betecknade en bred opinion i det fria England aktionen som meningslös. Efteråt har denna bild av konflikten blivit den dominerande. Och själva kriget var lika eländigt: soldaterna dog övervägande på grund av sjukdom, svält och köld, fältslagen avgjordes genom en tävlan i oduglighet. Likväl blev detta krig för samtid och eftervärld rikt på glans och myter, det blev det pittoreska kriget framför andra. Florence Nightingale med sin lampa bland de sårade i lasaretten, Mac Mahon stormande Malakov, de uttröttade truppernas paraddisciplin i de stora anfallen, den lätta brigadens dödsritt vid Balaklava.

Man vågar väl påstå att både realismen och romantiken kring detta krig till stor del är pressens förtjänst, eller fel. För första gången följdes ett krig av en stor och fri press — i England. Krigskorrespondenten, personifierad i Times' William Howard Russel, fick för första gången den ställning av skildrare och kontrollant som han bevarade ett halvsekel framåt. Även krigsdeltagarna skrev till tidningarna, kritiserande, berömmande, överdrivande. Det var pressens förtjänst att eländet avslöjades, att odugliga generaler och föråldrade metoder brännmärktes. Myndigheterna sökte ofta dölja och översläta — naturligtvis i »landets och den brittiska arméns» intresse — men de kunde inte tysta tidningarna. Det var också pressen som gav relief och publicitet åt modet och uppoffringarna, som gjorde händelserna till sensationer.

Florence Nightingale och den enkle soldaten blev på detta sätt hjältar i England och i världen; jingoismen och Kiplings dikter förbereddes. Efter kriget kom reformer — sjukvård, stabsarbete, bättre utbildning, anständigare behandling av de meniga — men också en våg av dyrkan av heroismen på slagfältet.

Den yllekofta, den cardigan som vi sätter på oss en sval sommarkväll påminner om händelser och propaganda för hundra år sedan. Då generalen lord Cardigan den 13 januari 1855 kom till Dover från Krim hade han till sin överraskning blivit en hjälte. Han mottog adresser och svärd, blev generalinspektör för kavalleriet. Då han steg av vid en järnvägsstation spelade man »See the conquering hero comes». Drottningen och prinsgemålen bjöd honom till Windsor på två dagar. Framför allt, han hade nått en av de mest varaktiga formerna av odödlighet, han hade givit namnet åt ett plagg. Tusentals Cardigankoftor hade redan sålts, det var lord Cardigan som lanserat koftan i höstkylan på Krim. Vem var Cardigan? En knöl, en dumbom och en odugling — men han hade ridit i spetsen vid Balaklava.

Mrs *Cecil Woodham-Smith* har i *The Reason Why* koncentrerat en skildring av engelskt militärliv före och under inbördeskriget till detta ryktbara anfall. Nästan halva utrymmet ägnas åt biografier över de båda militärer vilkas namn främst är förknippade med Balaklava: grevarna Lucan och Cardigan. De var rika aristokrater, eleganta, ståtliga, högfärdiga. Hos Lucan finns drag av intelligens och självständighet. Som godsägare på Irland var han hård intill omänsklighet, men han sökte genom omläggning av jordbruksarbetet åstadkomma förbättringar på lång sikt. Cardigan ter sig nästan alltigenom osympatisk: exercisfanatiker, oförskämd mot underordnade, kverulant, rå kvinnojägare, exceptionellt obegåvad. Lucan och Cardigan avskydde på goda skäl varandra, och deras tvungna samarbete under Krimkriget var en serie tvister.

Vid denna tid — ända till Cardwells reform 1871 — köptes officersfullmakter i den engelska armén. Systemet försvarades ännu år 1856 av lord Palmerston som en liberal garanti: »Det var endast då armén saknade förbindelse med den grupp som genom egendom hade ett intresse i landet och då den leddes av militära äventyrare utan principer som den blev farlig för folkets frihet.» Kort sagt: systemet behövdes för att stäcka napoleonska tendenser. Av fullmaktsköpen följde att de höga posterna i regel var reserverade för rika ädlingar; en överstefullmakt kostade 35.000—40.000 pund. En officer kunde vara borta under åratal från sin tjänst — med halv avlöning — och ändå köpa sig upp till en högre rang. Utom i Indien, där man hade ständiga småkrig, var drillen och putsen det allt uppslukande intresset. Att hitta på nya och praktfulla uniformer hörde till regementschefernas hobbies. Det elfte husarregementet, där Cardigan var sekundchef — titulärchef var prinsen-gemålen — red till döden vid Balaklava i en fantastisk utstyrsel av körsbärsrött, blått, guld, pälsverk och plymer. De officerare som sett krigstjänst under senare tid, alltså varit förlagda i Indien, föraktades av generalerna, de betraktades inte som riktiga gentlemen, ty folk med pengar undvek sådana kommenderingar.

Den engelska armé på omkring 25.000 man som landsattes på Krim hösten 1854 var präglad av dessa traditioner. Överbefälhavaren, lord Raglan, hade varit med i Spanien under Wellington fyrtio år tidigare. Han kallade av gammal vana gärna fienderna-ryssarna »fransmännen», vilket irriterade de franska bundsförvanterna. Kavallerichefen lord Lucan hade inte tjänstgjort på aderton år och kunde inte de nya kommandoorden. Under de i förnämitet och enfald stelnade generalerna — 55—65 år gamla — stod av dressyr idiotiserade soldater, av vilka många tjänstgjort redan vid Waterloo. Disciplin och mod var de positiva egenskaperna. Man uppträdde i fältslagen som på paraderna. Den enda rädslan var för blamager och brott mot reglerna. Med denna

perfektion i det själlösa och precisa är det förlåtligt att baljerna kan ses som vykort och de stridande och stupade som tennsoldater.

I slutet av september började belägringen av Sevastopol. Genom hamnen Balaklava några kilometer utanför staden fick de allierade undsättning och förnödenheter; deras flottor behärskade Svarta havet. Vid Balaklava anföll ryssarna den 25 oktober 1854, och denna dag ägde det berömda ryttarianfallet rum.

Det finns inte skäl att ingå på den i otaliga böcker, utredningar och domstolsförhör dryftade frågan vem som bar skulden till anfallet. Lord Raglans order var oklar, kapten Nolan, som överbragte ordern, gav sannolikt felaktiga uppgifter, lord Lucan, som närmast beordrade anfallet, visade dåligt omdöme. Ingen tvekan finns om att aktionen var huvudlös. Det engelska kavalleriet befalldes att angripa en rysk ställning, försvarad av 12 kanoner och överlägsna kavalleriförband. Denna ställning låg vid slutet av en dal. Dalens sidor var besatta av ryskt infanteri och artilleri, sammanlagt 44 kanoner. Det gällde alltså att rida genom dalgången — två kilometer lång, över en kilometer bred — under beskjutning från tre sidor. Den lätta brigaden, som ensam gjorde anfallet, bestod av 700 man — inte 600, som traditionellt brukar uppges — kanske en tiondel av den ryska styrka som stod på sidorna och framför. En mera uppenbar och fulländad dödsfälla är knappast tänkbar.

Den lätta brigaden ordnades på tre linjer. Lord Cardigan placerade sig främst, två hästlängder framför adjutanterna, fem hästlängder framför den första linjen. Han kommenderade framåt marsch, och de sju hundra satte sig i rörelse, först i trav, sedan i galopp.

Cardigan vände aldrig på huvudet under ritten, han såg inte att brigaden höll på att försvinna under kanonsalvorna; en kavallerifficer fick inte se sig om under en chock, ty det kunde tyda på osäkerhet. Inte heller gav Cardigan någon ytterligare order; blott en gång, då i den vilda jakten framåt

en underordnad red upp vid hans sida, gav han en åthutning för denna insubordination. Efter slaget frågade man Cardigan vad han tänkt på under ritten. Han hade hela tiden irriterat sig över att kapten Nolan uppträtt oreglementariskt, nästan ohövligt. Genom en fantastisk lyckträff red Cardigan de två kilometerna oskadd. Plötsligt var han inne bland de ryska kanoner som skulle erövras. Han bar visserligen värjan dragen, men slogs inte — det var inte, sade han senare, »en generals skyldighet att slåss med fienden som en menig» — och efter några sekunder hade han ridit genom batteriet och befann sig ensam framför det ryska kavalleriet. Han ansåg nu chocken genomförd och vände ensam tillbaka samma väg, i trav eller skritt för att inte göra ett ovärdigt intryck. Vid återkomsten, oskadd så när som på ett lätt sår, var han starkt upphetsad. Han längtade efter att äntligen få ge kapten Nolan en uppsträckning, men Nolan var död. Efter en mönstring av de överlevande i brigaden ansåg Cardigan dagens arbete avslutat, begav sig till sin jakt — ensam bland officerarna sov han inte i tält, utan i egen jakt i hamnen — badade, åt en god middag med champagne och njöt en förträfflig sömn. Man påminns om Sandels, löjtnant Zidén och Sven Dufva, men Cardigan kunde Runebergs fantasi inte ha producerat.

Hela lätta brigadens anfall skedde i samma stil. De ryska batterierna sköt från tre håll, män och hästar stupade, först en och en, sedan i klungor. Brigaden red vidare under rytanden från officerarna att sluta leden, så att det inte uppstod reglementsstridiga luckor. De hästar som förlorat sina ryttare uppträdde lika korrekt som människorna. De sökte av gammal vana löpa nära en annan häst och förstärkte så den glesa linje som nådde fram till de ryska kanonerna. Ett fåtal ryttare blev tillfångatagna. Då den ryske generalen kastade fram att de måste ha varit fulla för att göra ett sådant anfall svarade de indignerat och sanningsenligt att de inte fått sin romranson sedan föregående dag. Andra ryttare vek, sedan de slagit ihjäl kanonernas betjäningsmanskap, i god ordning för övermakten och red tillbaka samma väg de

kommit. Hela anfallet tog tjugu minuter. Av de 700 återvände 195. Den första linjens män var nästan alla döda.

Anfallet var en skandal, det är man ense om. Men bakom kritiken blänker tanken att anfallet hör till de mest lyckade i brittisk historia. Det har blivit något av vad Runeberg varit för Finland — vilket ingen diktare varit för England. Generation efter generation läser om Balaklava: värre kan det inte bli, så kan vi också vara. Tennysons dikt om »The Charge of the Light Brigade» möter i antologierna:

»Lätta brigaden, fram!» —
Tvekan man ej förnam.
Fast man ett fel begått,
tid ej att undra.
Lyda är krigarns lott,
kämpa och falla blott,
hur och när, lika gott!
Ned uti dödens dal
rida sex hundra.

Ditt är då ärans blad,
modiga hjälterad!
Alla beundra.
Hell dig, du tappra rad,
hell dig, lätta brigad,
hell er, sex hundra!

Övers.: *Hjalmar Edgren*

Det indiska upproret

Enligt traditionen börjar berättelsen om det indiska upproret 1857 med ett samtal mellan en sepoy, en indisk soldat i den brittiska armén, och en indisk arbetare vid rustningsfabriken Dum Dum nära Kalkutta. Soldaten var som många av sina kolleger av hög kast, bramin, medan arbetaren tillhörde det lägsta skiktet utanför kasterna, de oberörbara. Ändå bad arbetaren att få en klunk vatten ur soldatens kalebass. Det var, skriver en av upprorets senaste skildrare, general Hilton, som om en smutsig luffare bett en förnäm och pedantisk europé att få låna tandborsten. Svaret blev en grov tillrättavisning. Men arbetarens replik var hårdare.

»Du och din kast!» sade han. »Snart får ni patroner som är insmorda med fett från svin och kor, och då är det slut med er högfärd.»

Därmed började ryktet om att det nya Enfieldgevärets patroner var orena — genom svinfettet för muhammedaner, genom oxfettet för hinduer — att gå runt i de hundratals garnisoner som var värnet för Englands, det engelska bolagets, välde i Indien. Det stora militäruppproret var under förberedelse.

Det stora engelska bolaget East Indian Company, det mäktigaste i världen, förlitade sig på sina indiska legoknektar. Huvudsakligen var det med sepoys som Indien, bit för bit, furstendöme efter furstendöme, efter Clives seger vid Passey 1757 erövrats eller bragts till underkastelse. Sepoys var nästan lika duktiga som de engelska soldaterna, de hade visat sig vara nära nog lika trogna, och de var ofantligt mycket billigare. I alla böcker är uppgifterna om storleken av den engelska armén och om proportionen mellan britter och sepoys olika, men vi kan utgå ifrån att vid upprorets början de brittiska soldaternas antal var 35.000—50.000, de indis-

ka soldaternas 260.000—310.000, i ett land med över 200 miljoner människor.

Då ryktet om de orena patronerna spred sig i norra Indien, uppstod oro bland sepoys, och under vårmånaderna 1857 förekom fall av olydnad, som bestraffades med stor stränghet. Ett regemente upplöstes. De engelska myndigheterna sökte tillbakavisa ryktet, som utan tvivel innehöll en kärna av sanning, eller påstå att de orena kulorna skulle avskaffas, vilket också var sant. Men denna motpropaganda var illa skött och bidrog snarast att öka misstron. Många sepoys trodde att engelsmännen ville göra dem till kristna genom att göra dem omöjliga som muhammedaner eller hinduer. Sepoys stod inför ett dilemma: var de trogna mot engelsmännen riskerade de att anses religiöst otrogna och att förkastas av sina indiska jämlikar, sina släktingar och familjer, var de olydiga mot sina engelska officerare riskerade de bestraffning och fattigdom. För engelsmännen förelåg redan vid denna tid och än mer under den egentliga upprorstiden ett annat dilemma. Skulle de lita eller låtsas lita på sepoys, som var splittrade i sin uppfattning och sin lojalitet, eller skulle de avväpna och upplösa regementen som kunde tänkas göra myteri och därmed kanske framkalla den fruktade konflikten? Sir John Lawrence, guvernör (chief commissioner) i det nyligen erövrade Punjab, klarlade i ett brev denna svårighet:

»Varje steg vi tar för vår egen trygghet är ett slag mot den trogne sepoyn. Han vet det, och å sin sida tar han ytterligare ett steg, och så fortsätter det tills vi upplöser eller slår ned dem eller de gör myteri och dödar sina officerare.»

Det egentliga upproret började i Meerut den 10 maj 1857. I samband med en bestraffning — som alltid ohyggligt hård — av några tredskande sepoys gjorde den indiska garnisonen uppror och mördade officerare och andra engelsmän. Meerut stannade emellertid i brittisk hand. De upproriska gav sig omedelbart av till Delhi, en gång säte för de mogulska kejsarna, endast sju mil från Meerut. Delhi, med en halv miljon invånare, intogs utan svårighet då den indiska garnisonen över-

gick till de upproriska, och den fåtaliga engelska militären och den till några hundra personer uppgående engelska befolkningen blev till större delen mördad. Den skröplige åldring som instängd i sitt palats på engelsk pension representerade Moguldynastin utropades till kejsare av Indien. Under de följande dagarna och månaderna spred sig upproret, huvudsakligen genom militära myterier, till en stor del av norra Indien. Lucknow, huvudstad med en befolkning av 300.000 i Oudh, som så sent som år 1856 annekterats, blev till större delen besatt av sepoys. En liten engelsk garnison försvarade hårdnackat ett begränsat område i staden. En ättling av Oudhs kungahus insattes här som lydfurste under kejsaren i Delhi. i Oudh fick upprorsrörelsen större anslutning än någon annanstans, och tiotusentals jordbrukare enrollerades i armén. I det likaså nyligen annekterade Jhansi tvang sepoys änkefurstinnan, ranin av Jhansi, att ta styret, och denna unga kvinna, som från början utan tvivel var lojal mot England, blev en av upprorets få ledande och glansfulla gestalter. Under mord, brand och plundring förintades det engelska styret inom ett område som i det hela torde ha omfattat omkring 200.000 kvadratkilometer, något mindre än halva Sverige och bortåt en tjugondel av Indien. Detta område hörde till de rika och relativt högtstående. Sannolikt uppgick den befolkning som under någon tid var under de upproriskas styre till 25—30 miljoner.

Till Cawnpore (indiska Khanpur) är legenden om upproret, om modet, troheten, sveket och grymheterna, koncentrerad. Då myteriet utbröt i början av juni drog sig den engelska garnisonen och befolkningen jämte många trogna sepoys, tillbaka till ett litet område i staden, där de under brist på mat, vatten och ammunition värjde sig mot en ofantlig övermakt. Då Nana sahib, som i egenskap av ättling till de avsatta marattfurstarna tagit ledningen av de upproriska, lovade fritt avtåg kapitulerade likväl engelsmännen den 25 juni. Nana sahib höll inte sitt löfte. Enligt en tydligen på förhand uppgjord plan mördades de avtågande engelsmännen, åtskilliga hundra till antalet. En del av kvinnorna och

barnen skonades, men då engelsk undsättning närmade sig i mitten av juli blev även de mördade. 200 styckade lik kastades ned i en brunn och påträffades av engelsmännen vid intåget den 17 juli. »Kom ihåg Cawnpore!» blev britternas lösen då de under den följande tiden stormade indiska fästen och med eller utan rättegång hängde tusentals upproriska eller misstänkta. Cawnpore blev, skriver en engelsk historiker, en av de bestämmande faktorerna i förhållandet mellan England och Indien.

Den ojämförligt största delen av det engelska väldet förblev oberört av upproret: alla kustområden, Punjab, Sydindien, det mesta av Centralindien. Även inom de områden som nåddes av upprorsrörelsen var befolkningen i regel tveksam eller likgiltig, redo att böja sig för den segrande. Endast en tredjedel eller en fjärdedel av sepoys revolterade. De engelska arméer som slog ned upproret bestod till större delen av indier. Furstarna var England trogna och deltog i flera fall på engelsk sida i kampen. Den nära nog självständige härskaren över Nepal sände stora truppstyrkor till engelsmännens hjälp. Någon upprorsregering, värd detta namn, blev aldrig organiserad, och någon systematisk aktion för erövring av nya områden kom aldrig till stånd; motsättningarna mellan hinduer och muhammedaner försvårade handlandet. Även inom de av upprorsmännen behärskade trakterna kunde enskilda engelsmän finna skydd och bistånd, vilket visade befolkningens splittring.

Engelsmännen övergick snabbt till offensiven. Trupper kom från England, från Burma, från de lojala provinserna. Av särskild betydelse blev att Punjab, som erövrats endast åtta år tidigare, kunde användas som bas och rekryteringsområde. Sepoys i denna provins avväpnades, och nya soldater anställdes. De drevs ofta av hat mot de delar av Indien från vilka förut indiska soldater under brittisk ledning erövrat deras hemland. Sikherna från Punjab och gurkhas från Nepal vann under denna tid det rykte för stridbarhet och hårdhet som de sedan skulle bekräfta inom skilda delar av im-

periet och i Europa under de båda världskrigen. Men på båda sidorna slogs man tappert och grymt.

De avgörande händelserna kom snabbt. Från Punjab i väster och det lägre Bengalen i öster marscherade engelska arméer. Trupper från Punjab kunde redan den 8 juni börja belägringen av Delhi; den 20 september stormades staden. Lucknow undsattes den 25 september, men blev ånyo belägrat och ånyo intaget den 17 november; därefter utrymdes Lucknow för att definitivt återtas i mars 1858. Under den skickliga och försiktiga ledningen av veteranen från Napoleonkrigen och Krimkriget sir Colin Campbell, upphöjd till lord Clyde, fortsatte upprorets undertryckande. Först på sommaren 1858 kan kriget anses vara praktiskt taget avslutat. Engelsmännen segrade i nästan alla större strider på grund av överlägsen ledning och bättre vapen, inte minst Enfieldgevären. I november 1858 överfördes Ostindiska kompaniets välde till den engelska kronan, och sexton år senare blev den engelska drottningen kejsarinna av Indien.

Den nu givna översikten har varit nödvändig som bakgrund för de frågor jag främst avser att diskutera. Varför uppstod upproret? Var det planerat eller spontant? Var det nationellt eller religiöst bestämt? Hur uppträdde indier och engelsmän? Kan man, som så ofta skedde i England på den tiden, tala om en kamp mellan hedniskt barbari och kristen humanism? Vilka har återverkningarna varit? Och framför allt: vilka föreställningar har man under skilda skeden gjort sig i England och Indien om dessa ting?

Debatten började redan under kriget, i parlamentet, i pressen och i pamfletter. Från början av 1858 har vi skildringar av en av världens främsta journalister, Times' korrespondent William Howard Russell, vars anteckningar, »My Indian mutiny diary», utkommit i bokform i en ny upplaga, hundra år efter upproret. Den svenske målaren Egron Lundgren beskriver från ungefär samma tid Indien och kriget i bild och har också publicerat »En målares anteckningar». Redan år 1859 kom den första boken med vetenskaplig ambi-

tion, Chambers »The history of the Indian revolt». Sedan flödar skrifterna fram till vår tid. De ger åtskilligt av frågans historiografi, än mera fängslande än frågan själv.

Inom England har olika riktningar framträtt, och därjämte kan man schematiskt urskilja en engelsk och en indisk syn på problemet. Men i dessa dagar tycks motsättningarna vara på väg att försvinna. Skillnaden är inte stor mellan det bästa som under senare tid skrivits i England och den magistrala undersökning som Surendra Nath Sen i maj 1957 utgav på uppdrag av den indiska regeringen, »Eighteen Fifty-Seven». Att historikerna blivit någorlunda eniga beror väl, får vi hoppas, i någon mån på att fördomsfri forskning leder till samma hållbara resultat. Men enighetens bakgrund är dock den återvunna freden mellan nationerna. Det är Indiens frigörelse 1947 som gör att år 1957 händelserna av år 1857 kan ses med lugn, klarhet och tolerans.

2.

Då lord Dalhousie på våren 1856 lämnade Indien efter sju år som generalguvernör avgav han en utförlig rapport om landets utveckling och tillstånd. Han fann att läget i det stora hela var gott. Många reformer av betydelse och värde hade under de gångna åren genomförts, stora områden hade införlivats med Kompaniets välde. Sepoys hade länge haft det bra, noterade Dalhousie:

»Den infödde indiske soldatens ställning har sedan lång tid varit sådan att knappast något i hans villkor kräver en förbättring.» Naturligtvis var konflikter vid gränsen och lokala utbrott mot det engelska styret inom landet tänkbara. Men sådana ting »kan inte betraktas som störningar av den allmänna freden i Indien, lika litet som de slagsmål vilka dagligen kommer före i Londons polisdomstolar betraktas som tecken på ett inbördeskrig i England. Jag tror därför att jag utan förmätenhet kan påstå att jag lämnar det indiska riket i yttre och inre fred.»

James Thomas Cardigan.

Nana sahib, upprorsledare i Cawnpore.

Denna bild kan ha förskönats av önsketänkande och självhävdelse. Men ingenting tyder på att någon utbredd oro för stämningarna i Indien vid denna tid fanns bland Englands militärer och tjänstemän. Upproret kom som en överraskning, och ryktet om de med ox- och svinfett insmorda patronerna ansågs i allmänhet vara dess egentliga orsak. Snart började man emellertid att diskutera bakgrunden, de djupare orsakerna, och många sökte bevisa att ryktet om patronerna endast var den gnista som kom krutdurken att explodera. Upproret infördes på övligt sätt som ett ofrånkomligt led i en historisk process.

Detta sökande efter mera väsentliga motiv var självfallet riktigt och givande. Men vid läsningen av skrifterna i ämnet får jag ofta intrycket att frågan om patronerna avfärdas som mindre viktig helt enkelt därför att skribenterna finner ett uppror av detta skäl orimligt. Det finns en förklarlig tendens inom religiösa grupper att i andra sådana gruppers trosföreställningar se rena galenskapen som inte kan tas riktigt allvarligt. För engelsmännen har muhammedanernas tro på svinets orenhet och hinduernas tro på kornas helighet tett sig lika vettlös som de kristnas tro att vin och bröd under vissa betingelser förvandlas till blod och kött ter sig för andra religioner. Man har inte kunnat förstå att sådana föreställningar verkligen bestämt handlandet, och därför har andra motiv skjutits i förgrunden. Men en indisk författare som Sen — vilken visserligen också laborerar med andra orsakssammanhang — gör klart att patronfrågan *kan* ha varit avgörande. Att handskas med dessa patroner var en dödssynd, som medförde fredlöshet i den jordiska tillvaron och evig förtappelse. Sepoys gjorde sig inte till, de var drivna av ångest då de bad de engelska officerarna om besked i patronfrågan. De svek hellre, och från deras synpunkt alldeles förnuftigt, engelsmännen än de svek sin religion.

Forskandet efter »djupare» orsaker till upproret har dragit fram många fakta och förhållanden som är av intresse och som k a n ha medverkat till upproret. Men intrycket blir inte sällan att forskarna drar fram allt som kan ha framkal-

lat missnöje utan att det kan bevisas eller ens göras troligt att vad som framhävs verkligen framkallat ett spritt missnöje, och än mindre att det varit ett bidragande motiv till upproret. Detta sammanhänger med det för hela historieskrivningen om upproret väsentliga att indiska källor är ytterligt sällsynta. De upproriska, och indierna vid denna tid över huvud, producerade inte många aktstycken, och de aktstycken som fanns har säkerligen till stor del på ett tidigt stadium förstörts. Engelska källor har därför varit forskningens grundval, det är vad engelsmän skrivit som man bygger på. Den indiske historikern Sen utgår, även han, nästan genomgående från engelska dokument, statspapper, memoarer och brev.

En engelsk författare kallar upproret »en rent militär affär», en annan »ett religiöst krig», en tredje »ett uppror av reaktionära intressen mot en regim som sökte att reformera gamla institutioner». Dessa karaktäristiker har e t t gemensamt: man tar avstånd från tanken att här förelegat ett nationellt indiskt uppror mot det engelska styret.

Den »militära» tolkningen torde under lång tid ha varit den förhärskande. Det var vanligt att tala om »sepoymyteriet» och att på detta sätt hävda det begränsade och speciella i vad som skett. Det har betonats att sepoys av skilda anledningar var missnöjda och misstrogna gentemot det engelska styret. Indier kunde inte avancera mer än till löjtnanter eller kaptener, och deras ställning gällde i dessa fall blott gentemot indier; en engelsk sergeant var överordnad en indisk officer. Lönerna var för sepoys vida lägre än för de engelska soldaterna. Nya reglementen om uniform och frisyr väckte irritation. Indiska regementen hade i strid mot praxis och avtal sänts till områden utanför landet, även — vilket för hinduerna var en styggelse — »över vattnet» till Burma. Engelska motgångar i skilda krig — Persien, Afganistan — hade förstört tron på britternas oövervinnelighet. Detta är några av de förhållanden som påstås ha förberett upproret.

En rad religiösa orsaker har antagits, i vissa fall brast engelsmännen i respekt för av religionen helgade beteende-

mönster, både i fråga om muhammedaner och hinduer. Kristna missionärer var vid denna tid mera verksamma än förut, och även en del fanatiska officerare sökte omvända sina soldater till kristendomen. Många indier såg i olika reformer och åtgärder, såsom införandet av de nya gevären, försök att bana vägen för den främmande läran — utan tvivel med orätt.

Ostindiska kompaniet följde i stort sett den grundsats som anses ha varit betecknande för engelsk kolonialpolitik, nämligen att så litet som möjligt ingripa i de behärskade folkens vanor och förhållanden. Men under inflytande av de utilistiska och liberala strömningar som i detta skede vann makt i England genomfördes dock ett antal reformer som, hur självfallna de än var från engelsk synpunkt, för indierna framstod som brott mot helgade traditioner. Hit hörde vissa föga långtgående jordreformer i liberal riktning; hit hörde också försöken att trygga allas likställighet inför lagen och förbudet mot seden att bränna änkor, liksom den lag som tillät änkor att gifta om sig. Missnöje väcktes också genom den politik enligt vilken indiska furstendömen överfördes till direkt engelskt styre då den döde fursten saknade köttsliga arvingar — varigenom systemet med adoption upphävdes — eller då styrelsen var speciellt oduglig. I kungariket Oudh, som av den sistnämnda orsaken annekterades 1856, var visserligen enligt såväl indiska som engelska författare vanstyret och slöseriet skandalösa, men likväl reagerade en stor del av befolkningen mot annexionen.

I vad mån dessa och andra åtgärder varit drivkrafter i upprorsrörelsen är knappast möjligt att utreda. Säkert är att den engelska litteraturen under senare år alltmer betonat att även en känsla av samhörighet och sammanhållning indier emellan, en spirande nationalkänsla, haft betydelse. Indien som helhet, som enhet, var, säger man, inte något begrepp för mer än kanske ett fåtal intellektuella, men inom några regioner, främst Oudh, framträdde ett slags lokal nationalism. Och härtill kom att engelsmännens styre framkallade ovilja därför att det innebar en privilegierad ställning för de vita och mer eller mindre öppet utgick från den vita rasens

överlägsenhet. Indierna fick inte annat än lägre tjänster med låg betalning, de umgicks inte på jämställd fot med de vita, en reell segregation var genomförd på hotell, i klubbar, på järnvägar. Några iakttagelser av Times' korrespondent Russell tecknar situationen med skärpa — och kanske med överdrift.

»Min hudfärg är mitt pass — en garanti för min rang. I Indien tillhör jag utan vidare den styrande klassen — jag är en aristokrat på grund av min börd — en lord, en varelse som äger särskilda företräden och står över statens ordinära lagar.» »Vid intet tillfälle går en vänlig blick till den vite mannens vagn. Ack, detta ögonens språk. Vem kan tvivla på dess innebörd, vem kan undgå att tolka det? Det är genom detta allena som jag har lärt mig att vår ras inte alltid ens är fruktad och att den är illa sedd av alla.»

Den indiska historieskrivningen tycks ha utvecklat sig i motsatt riktning, från teorier om ett nationellt uppror till ett vidare och oklarare perspektiv. För några årtionden sedan, under självständighetskampen, förklarades i en rad av den engelska regeringen förbjudna böcker att upproret varit »ett krig för oberoende», »ett befrielsekrig». Då Nehru under andra världskriget skrev sin bok »Discovery of India» framförde han en mindre extrem tolkning. I kapitlet om upproret förmärks ett vacklande mellan en nationell och en mera kritisk linje. Upproret var, skriver Nehru, »väsentligen ett feodalt utbrott, lett av feodala chefer och deras anhängare och understött av en utbredd främlingsfientlighet». »Den nationella känsla som kunde ha knutit Indiens folk samman fanns inte. Nationalism av modern typ hörde framtiden till.» Men samtidigt är framställningen präglad av sympati för upproret som en potentiellt nationell rörelse, och de indiska furstar som hjälpte engelsmännen kallas quislingar, en påtaglig anakronism.

Den nuvarande undervisningsministern A K Azad har skrivit ett förord till Sens på regeringens uppdrag till hundraårsminnet utgivna arbete om upproret. Azad hävdar, synes

det, starkare än Sen förekomsten av en nationell känsla vid denna tid, men han betonar att religiösa motiv var av stor betydelse och att de ledande gestalterna i regel bestämdes av rent personliga intressen. Att muhammedaner och hinduer kunde samverka visar, enligt Azad, att klyftan mellan dessa grupper då inte var så djup som den senare blivit; det är engelsmännen som efter upproret uppammat den religiösa motsättningen. Denna framställning, som i anslutning till indisk uppfattning vill skjuta skulden för uppdelningen i Pakistan och Indien på England, är utan tvivel alltför schematisk. Sen klarlägger att konflikter mellan muhammedaner och hinduer spelade en stor roll under upproret, och för övrigt var ju flertalet inom de båda religionsgrupperna likgiltiga eller engagerade på engelsk sida.

Sen framhåller att överallt endast en minoritet tagit aktiv del i ett uppror och att majoriteten förblivit passiv: då en klar majoritet sympatiserar med upprorets syften kan upproret likväl kallas nationellt. Men denna situation förelåg inte i Indien. »Utanför Oudh och Shahabad finns intet bevis för den allmänna sympati som skulle ha givit myteriet värdigheten av ett nationellt krig.» I det följande förklarar Sen att »vad som började som en strid för religionen slutade som ett krig för oberoende, ty det är intet tvivel om att rebellerna önskade bli av med den främmande styrelsen och återupprätta den gamla ordningen». Någon känsla för politisk eller personlig frihet fanns inte bakom upproret. Tvärtom: »myteriets ledare skulle ha vridit klockan tillbaka, de skulle ha likviderat de nya reformerna och ha återvänt till den gamla goda tiden, då en vanlig medborgare inte kunde vänta samma behandling av lagen som en adelsman, då statarna var beroende av godsägarnas godtycke och då stöld bestraffades med stympning. Kort sagt, de eftersträvade en kontrarevolution.»

Så när som på en och annan formulering är indiern Sens syn på upproret densamma som de moderna engelska historikernas, exempelvis J M Whites i den korta sammanfattningen i »History Today», publicerad samtidigt som Sens stora arbete.

I äldre arbeten påstås ofta med bestämdhet att upproret var förberett, att myterierna utbröt ungefär samtidigt därför att en gemensam plan förelåg. Till bevisningen har hört att vissa kakor (chapatis) skulle ha sänts kring på våren 1857 som en signal för upproret. Det har också påstått att utländska agenter — ryssar, perser, afganer — i samförstånd med Nana sahib och andra indiska dignitärer skulle ha lett planeringen av myterierna.

Sens undersökning gör rent hus med dessa hypoteser. De mystiska kakorna kan inte ha haft med saken att göra; i den mån de sändes kring tolkades de på annat sätt, som varningar mot sjukdom eller som medel att framkalla sjukdom. De utländska agenterna är likaledes en mystifikation. Allt talar för att myterierna kom spontant, även om självfallet ryktet om myterier och regementsupplösningar framkallade nya myterier. Detta förhållande talar för uppfattningen att frågan om patronerna varit en avgörande faktor.

3.

De indiska grymheterna, berättelserna om dessa grymheter var för opinionen i England sannolikt mera ödesdigra än andra drag i det stora upproret. I tidningarna, i skildringar med anspråk på fördomsfrihet, i romaner som lästes inom alla samhällsklasser, blev de upproriska djävlar, som brände, plundrade, våldtog, torterade och mördade. Sådana är indierna, dessa bruna asiatiska hedningar — det var den tanke som tvingades på läsaren, en blandning av hat och förakt mot en annan ras och andra religioner. Upproret blev ett bevis på Englands rätt att styra, på den vita rasens överlägsenhet. De brittiska ledarna blev korsriddare och hjältar, legender vävdes kring de döda generalerna, John Nicholson, erövraren av Delhi, Henry Lawrence, som stupade i Lucknow, Henry Havelock, som återvann Cawnpore. Under senare tid har det blivit vanligt att betona våldsdåden på båda sidorna, men fortfarande framträder tendensen att ställa den indiska grymheten i kontrast till det brittiska modet.

Utom debatt står att de upproriska i många fall begick massmord, att de dödade kvinnor och barn, att de pinade sina offer. Men i allt högre grad har en mera nyanserad och mindre hätsk bild av vad som hände blivit bestämmande. De värsta grymheterna utfördes, har det sagts, inte av sepoys eller deras ledare, utan av slödder och brottslingar, som profiterade av förvirringen och laglösheten. Uppgifterna om våldtäkt, som verkade speciellt upphetsande, visades vara obestyrkta eller felaktiga. Indierna lär nästan aldrig ha begått sexuellt övervåld mot engelska kvinnor.

Att Cawnpores garnison dödades trots löfte om fritt avtåg är ostridigt. Men redan i en rad böcker som kom ut ett eller ett par årtionden efter upproret klarlades att varken Nana sahib eller sepoys var ansvariga för nedslaktandet av de två hundra kvinnor och barn vilkas lik påträffades i en brunn. Tvärtom hade sepoys vägrat, då en av Nana sahibs underlydande utan dennes vetskap beordrat mordet, och detta hade utförts av några professionella slaktare. »Det är både simpelt och oriktigt att anklaga ett folk för denna grymma gärning», skriver Forrest i sin väldokumenterade undersökning av år 1904, och här betonas också att de vita kvinnorna före mordet inte »utsatts för kränkning eller vanheder». Förbittringen över Cawnpore stegrades särskilt genom att i det palats där morden begicks man på väggarna ansåg sig ha funnit förtvivlade hälsningar från de mördade kvinnorna. Sedermera uppdagades att dessa skrivits av de soldater som först inträngde i palatset. Cawnpore är därför inte på samma sätt som tidigare ett bevis på indisk grymhet och trolöshet.

Redan under kriget kom rapporter till England om att även engelsmännen var skyldiga till grymhet, eller åtminstone till en alltför hård bestraffning av de upproriska. Särskilt Timeskorrespondenten Russell återkom ofta till dessa ting. Hans kollega Egron Lundgren sökte däremot att glömma »blodiga historier» och har knappast något att berätta härom i sina anteckningar. Russell berättar om hur massor av indier hängdes på blotta misstanken att ha deltagit i upp-

roret, hur engelska ämbetsmän och godsägare som frivilliga med glädje hjälpte till vid avrättningar, hur man roade sig med att hänga människor »konstnärligt» i skilda grupper och ställningar. Hans och andras vittnesbörd visar att vid stormningen av ett fäste eller ett hus alla motståndare dödades, att soldaterna i vissa fall torterade sina fångar och brände dem levande, att engelska officerare kunde slå sina indiska tjänare till blods för obetydliga förseelser. Då längre fram rapporter och order från upproret samlades och öppet publicerades gav de ett intryck av skräckvälde under återerövringstiden.

England var mitt i den viktorianska tidsåldern. Inte bara civilisationen, utan också religionen var på modet. De segrande generalerna var ofta djupt religiösa, och de var hårda i Guds namn. Då Punjabs guvernör John Lawrence undertryckt ett myteriförsök i Peshawar i juni 1857 funderade han på om han skulle döda alla de 120 fångarna: »Jag tror inte att vi i Den allsmäktiges ögon skulle vara berättigade att göra det.» Endast ett fyrtital borde avrättas, de som hade dålig karaktär, aktivt deltagit i myteriet eller var respektlösa mot sina officerare: »Om de inte räcker, tar jag också de äldre soldaterna. Alla dessa skall skjutas eller blåsas från kanonmynningar, vilket som faller sig lämpligast.»

Vid samma tid skrev en upprorisk maharadja efter Cawnporemassakern att »tack vare Den allsmäktige har vi sänt dessa gulhyade till helvetet». Den varmt troende Nicholson ansåg det »upprörande» att endast hänga dem som mördat kvinnor och barn. De borde »flås levande, steglas eller brännas». General James Neill hängde så mycket folk att hans officerare påminde om att nödig arbetskraft måste bevaras. I Cawnpore bestämde han att fångarna före avrättningen skulle slicka upp blodet i likbrunnen. Även Neill bönföll mellan domarna om förmåga att handla rättvist. Att avrätta alla som påträffades med vapen i hand var under återerövringen självklart; frågan var hur långt man skulle gå då det gällde misstänkta och medlöpare. Hängningarna och blåsningarna från kanonmynningarna kombinerades i många fall med en

behandling som enligt den avrättades religion ledde till hans eviga fördömelse. Muhammedaner insyddes i svinskinn och insmordes med svinfett.

I denna religiöst-puritanska atmosfär var övergrepp mot kvinnor ett brott som knappast kunde nämnas och som framkallade en fasa och ett hat utan motstycke. Det var sådana känslor som kom den hygglige kapten Roberts — sedan fältmarskalk, baron av Kandahar och earl av Pretoria — att skriva till sin syster att han med glädje skulle gå igenom alla lidanden för att få »h ä m n d på dessa grymma mördare». Då det engelska parlamentet i december 1857 diskuterade upproret förklarade premiärministern lord Derby, som förordade relativ mildhet:

»För varje man som tas med vapen i hand bör ett rättmätigt straff utmätas, och detta straff är döden. För de missfoster som begått onämnbara och för tanken ofattliga övergrepp (unmentionable and unimaginable atrocities) mot kvinnor är döden ett alltför milt straff. De bör dömas till ett tyngre straff, till kroppslig bestraffning och till det mest förnedrande slaveri.»

Enligt Cambridge History hade den härskande moralismen betydelse i upproret även på ett annat sätt: officerarna hade inte längre förbindelse med indiska kvinnor och var därför okunniga om vad folk tänkte.

Grymheterna förklaras i viss mån av att, särskilt i England, strafflagstiftningen över huvud var, eller i varje fall intill de senaste årtiondenas reformer varit, ytterligt hård, med dödsstraff även för många andra brott än mord. En annan förklaring, som gäller både indier och engelsmän, är att rykten om andra partens missgärningar drev till ständigt nya ohyggligheter. Före Cawnporemassakern hade indierna hört om general Neills framfart i Allahabad; engelsmännen trodde fullt och fast på alla uppgifter om indiska illdåd. Men vad engelsmännens uppträdande angår hade säkerligen känslan av att en överlägsen ras blivit förorättad stor betydelse.

»I själva verket var det speciellt förhatliga i Cawnporemassakern detta, att dådet begicks av en underkuvad ras —

av svarta män som vågade gjuta sina herrars blod», skriver Russell.

Vilka följder hade upproret? På några konkreta punkter är bestämda påståenden möjliga. Ostindiska kompaniets styre överfördes på den brittiska kronan. Antalet engelska soldater i Indien ökades. De indiska trupperna uppdelades mera systematiskt på muhammedanska och hinduiska regementen. De »krigiska» folken, sikher och gurkhas, fick en särställning i rekryteringen. Artilleriet blev rent engelskt; sepoys tilläts inte att tjänstgöra vid denna avgörande vapengren. En del reformer i förvaltningen var direkt betingade av upproret.

När det gäller de stora följderna på lång sikt är däremot knappast mer än osäkra spekulationer möjliga, liksom vid debatten om de »djupare» orsakerna till upproret. Det har sagts att engelsmännen styrktes i sin tro på att det var rättfärdigt och nödvändigt att hålla denna »opålitliga ras» under sitt styre och att upproret alltså stimulerade den doktrinära imperialism som på 1870- och 1880-talen vräkte undan de tidigare tendenserna att se kolonierna som en börda eller som föremål för uppfostran till självstyrelse. Överlägsenhetskänslan mot indierna och särskilt mot hinduerna växte i England, har det påstått. Klichétänkandet om indisk oförmåga och indisk lömskhet blev mera förhärskande än förut, och en historiker har rent av påstått att Forsters berömda karaktäristiker i »A Passage to India» kan härledas från 1857 års erfarenheter och föreställningar. Men det har också påstått att fruktan för ett nytt och större sepoymyteri hörde till de motiv som blev bestämmande för britternas handlande och i sin mån bidrog till den värdiga reträtten år 1947.

I sitt förord till Sens undersökning skriver den indiske undervisningsministern att Englands taktik att söndra och härska blev mera markerad efter upproret, och han tycks anse att uppdelningen i Indien och Pakistan är en följd av denna taktik och alltså indirekt av upproret. Det har också antagits att tanken på ett väpnat uppror diskrediterades i Indien genom myteriets misslyckande och att de nya metoderna att vinna

självstyrelse genom passivt motstånd alltså indirekt skulle kunna föras tillbaka till 1857. Om dessa och många andra försök att konstruera orsakssammanhang gäller att de kan innehålla något väsentligt, men att riktigheten eller oriktigheten i generalisationer av denna storleksordning inte kan bevisas. En allmän uppfattning i Indien — till skillnad kanske från Pakistan — torde vara den som 1957 framhävdes i »The Hindu Weekly Review»: upproret bidrog att framkalla den nationalkänsla som några årtionden senare kom till uttryck i kongresspartiets bildande och efter ännu en lång följd av år ledde till ett fritt Indien.

En stor kristen soldat

Då budskapet om general Charles George Gordons död nådde England i februari 1885 framkallade det enligt alla vittnesbörd en stämning av sorg och förbittring som har få motsvarigheter i Englands historia. Drottningen var förtvivlad och ursinnig, premiärministern Gladstone kallade i parlamentet Gordon »en hjälte bland hjältar», en nationell kult av den döde uppstod utan like i nyare tid — en ström av predikningar, broschyrer och böcker, klubbar stiftade för att verka i Gordons anda, fönster dedicerade till Gordon i kyrkor och katedraler. Och fortfarande är Gordon ett stort namn i England, nämnt i varje skolbok, känt av alla, säkert mera levande än någon annan generals mellan Wellington och Montgomery. En hel litteratur handlar om Gordon, under ett år på 1950-talet kom tre nya biografier. Vilka är orsakerna till Gordons berömmelse förr och nu?

Som brittisk officer hade Gordon knappast varit mer än en vanlig gradpasserare. Han hade inte deltagit i något engelskt krig annat än som subaltern, på Krim 1855, i Kina 1860—1862. I huvudsak hade fortifikationsofficeren Gordons kommenderingar gällt befästningsarbeten i England och gränsregleringar i Östeuropa och Främre Orienten. Han hade inte som de andra ryktbara viktorianska generalerna — Napier, Lawrence, Wolseley, Roberts — i Indien, Afganistan eller Afrika befäst eller utvidgat imperiet.

Men Gordons bedrifter hade under två tidigare skeden varit första klassens nyheter. 1863—1864 undertryckte Gordon, anställd av européerna i Shanghai och den kinesiska regeringen, det stora Taipingupproret, som med sina väldiga framgångar i den rika Yangtsïdalen hotade Kinas enhet. De sammanrafsade legotrupper på några tusen man som stod under hans befäl kallades redan förut »den alltid segerrika

armén». Under Gordon kom de att göra skäl för detta namn. Berättelser om hur Gordon, med en cigarrett i munnen och en promenadkäpp som enda vapen, först rusade genom bräschen i stormade städer hörde under något år till den brittiska publikens glädjeämnen. Tio år senare, 1874—1879, var Gordon av den egyptiske kediven anställd som guvernör i Ekvatorialprovinsen och sedan i Sudan med huvuduppgift att utrota slavhandeln. Även här gjorde han insatser som visserligen var mera spektakulära än bestående, men som vittnade om hans mod och hans »magnetiska» personlighet. De snabba kamelritterna, slavhandlarnas och hövdingarnas fruktan för Gordons klara och fasta blick, andan av asketism och fanatisk kristendom blev viktorianska legender. Någon viktig post i Englands tjänst fick Gordon dock inte. Många ansåg honom vara överspänd, halvtokig, lämpad endast för irreguljära företag och tjänster. De följande åren var Gordon tjänstledig eller verksam i befattningar utan vikt. Ett år var han guvernör på Mauritius.

Det fanns alltså en bakgrund till Gordons berömmelse då han stupade 1885 vid 52 års ålder. Men folksorgen och folkkulten betingades främst av hans sista företag och dess tragiska slut. Då mahdins uppror hotade Egyptens välde i Sudan hade den engelska regeringen — på grund av Englands obestämda protektorsställning i Egypten — anmodat Gordon att resa dit. Vad han skulle göra var inte klart. Det talades om utrymning av de egyptiska garnisonerna i Sudan och om en undersökning av läget, men antydningar gjordes om att Gordon kanske kunde göra något annat och mera. Gordon blev emellertid innesluten i Kartum som stadens guvernör. Efter tio månaders belägring stormades staden av mahdin, och Gordon, ensam kvarblivande europé, dödades. Under nära ett år hade då allmänheten, parlamentet och regeringen diskuterat Gordons öde. Opinionen, eggad och uttryckt i rasande presskampanjer, tvang småningom Gladstone att sända ut en engelsk-egyptisk expedition under Wolseley för att rädda Gordon. Den 26 januari 1885 intogs Kartum; två dagar senare nådde expeditionens första ångare sta-

den. Gordons tidigare rykte, berättelserna om hans död, den långa väntan på expeditionens utsändande, dess framkomst *så litet* för sent, det pittoreska och hemska över miljön, den spirande ideologiska imperialismen, de konservativas vilja att komma åt Gladstone och hans regering, självrannsakan och fruktan för nederlag hos de liberala ledarna — allt detta låg bakom sorgen, förbittringen och kulten kring »den store kristne Soldaten» Gordon.

Att Gordon ännu väcker intresse beror naturligtvis mycket på de spännande och märkliga yttre händelserna i hans liv. Kinakriget, raiderna i Sudan och belägringen av Kartum tar den största platsen även i de nya biografierna. Den enda reflexion som tränger sig på vid läsningen av dessa berättelser är att ingen skildrare lyckats klargöra vad Gordon verkligen uträttade. Den bild man får av hans bragder är romantisk och otydlig: krigsledaren och administratorn skyms bort av hjälten, som erövrar städer och kuvar slavhandlare genom kupper och makt över människor. Kanske beror det rapsodiska i framställningarna väsentligen på det torftiga källmaterialet, till stor del Gordons egna brev och anteckningar. Försök till källkritik och forskning i mera egentlig mening har knappast gjorts, och möjligen är sådana försök dömda att på varje punkt medföra osäkerhet. Alltnog, den konventionella bilden av Gordons insatser är orubbad.

I allt högre grad har intresset kommit att gälla mannen och inte verket. Kristna hjältar är det gott om under detta skede av Englands historia med dess många små krig, som redan för samtiden och än mer för eftervärlden blev nästan idylliska, stoff för skisser om mod och dygd, tjusande reportage och granna teckningar i den frambrytande pressen. Gordons jämnårige kollega lord Roberts var en sådan hjälte, av allt att döma mera begåvad och i varje fall ojämförligt mera framgångsrik än Gordon. Roberts fick Viktoriakorset under det indiska upproret, han ledde fälttåg i Afganistan och Sydafrika där han reellt var chef under boerkriget. Han

skrev också glänsande memoarer. Men Roberts, lika from, ädel och modig som Gordon, var, om man bortser från dessa dygder och den stora begåvningen, ordinär och ointressant. Det konstiga, motsägande, halvgalna hos Gordon har fängslat.

Gordon var inte kristen i konventionell mening, inte heller i den något aktivare mening som illustreras av Roberts eller Wolseleys böner och förtröstan, han var besatt av religiös tro och religiösa problem. Livet i form av strider, arbete och umgänge var för honom åtminstone under långa tider något främmande och förhatligt. Verkligheten var främst bibelläsningen och grubblet, redovisat i de otaliga långa breven till systern Augusta. I många hänseenden var religiositeten ytterligt primitiv. Gordon sade sig tro på varje ord i Bibeln, han funderade mycket över vilken frukt den förbjudna frukten egentligen var och var Eden hade varit beläget, han tillbragte under den långa Englandsvistelsen 1865—1871 den lediga tiden med att dela ut och vid vägar och stigar gräva ned små traktater som han själv författade. Det primitiva draget sammanhängde med en ovanlig obildning, som hans levnadstecknare avslöjar men inte betonar. Gordon tycks nästan aldrig ha läst en bok, och han saknade på grund av sin rent militära uppfostran även den bekantskap med de klassiska författarna som vid denna tid gav flertalet överklasspojkar åtminstone en aning om intellektuell kultur.

En asketisk moral var konsekvensen av Gordons tro eller sanktionerades genom denna tro. Då han var ensam bestod måltiderna ofta av bröd och mjölk, som han åt stående vid den byrå där maten förvarades. Det mesta av lönen gick till välgörenhet och understöd åt släktingar. Då Gordon erbjöds en ny befattning var hans första omsorg att få lönen sänkt. I detta och i vissa andra fall ligger det nära till hands att ana ett visst effektsökeri, såsom då Gordon vid en middag hos vicekungen av Indien begärde att få äta all mat på samma tallrik. Att stoltsera över sin godhet var honom dock i det hela främmande.

Den tro som tog sig dessa uttryck genomgick åtskilliga

förändringar och var alltid motsägelsefull, men några dogmer tycks ha varit beständiga. En var fatalismen; allt skedde efter Guds vilja. Önskningar att handla och förändra uppfattade Gordon rent av som bristande vördnad för Guds allmakt, och han såg i sin egen iver att bli något och göra något en dödssynd. Att leva var den stora synden, den stora förnedringen, mot vilken alla individuella gemenheter vägde lätt. Före jordelivet var själarna saliga i Guds närhet, efter döden skulle de ånyo bli det, oberoende av godhet och ondska på jorden. Att reformera, att förbättra, till och med att själv vara god, måste alltså i g r u n d e n vara meningslöst. Då Gordon själv var asketisk och moralisk, tedde detta sig för honom närmast som ett vittnesbörd om tron på livets elände, inte som något gott, vilket kunde beveka Gud eller ge Gordon själv en känsla av värde eller överlägsenhet.

»Allt som födes
är endast värt att det förödes.»

Andra mystiker har med större intellektuell apparat drivit hatet mot livet, men ingen har mera intensivt hyst denna känsla. Några exempel ur Gordons brev, samtal och anteckningar belyser hans hållning.

»Önskar ni något annorlunda än det är? Gör ni det, önskar ni något annat än Gud.»

»Om djävulen finge sin vilja fram, skulle vi leva alldeles moraliska liv, fria från elakhet, och då skulle vi invaggas i trygghet. Vi är f ö d d a fördärvade, och om djävulen lyckades, skulle vi hållas i okunnighet om detta; våra synder visar oss vårt tillstånd.»

En gång då Gordon i ett samtal yppade sin högfärd genom att tala om alla länder och alla furstar som »för små» för honom själv tillade han:

»Ja, sådant är köttet, det är vad jag hatar, och därför längtar jag att få dö.»

Liksom de Maistre såg han i bödeln symbolen för det rättfärdiga i människornas olycka:

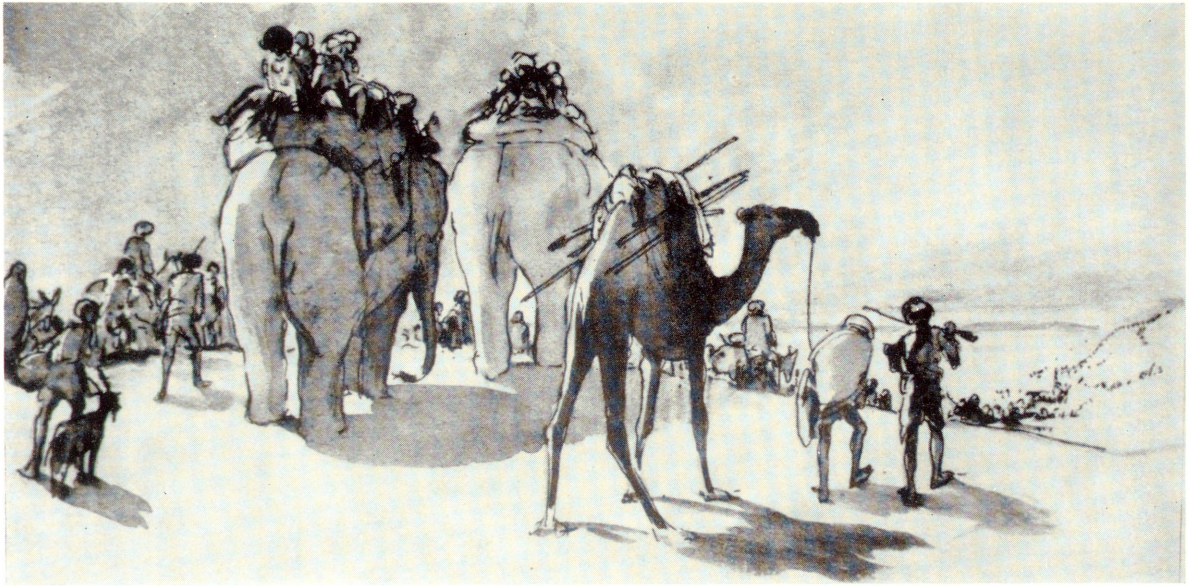

På marschen från Lucknow. Teckning av Egron Lundgren.

Hem från slagfältet. Ur The London Illustrated News, 1900.

»Jag skulle kunna döma en man till döden (han gjorde det många gånger) utan oro och ... känna att jag var lika skyldig som han. S t r a f f a, men gör det under förlåtelse och i insikt om att vi förtjänar samma öde.»

Talet om döden som befriare var verklighet för Gordon: varje dag gör oss yngre, ty den för oss närmare den stund »då Han kommer för att frigöra oss från våra eländiga kroppar och svagheter».

En promemoria till brittiske ambassadören i Paris om den egyptiska politiken avslutades — i stil med många brev — med orden:

»Ja, allt detta betyder ingenting; om några år är en bit jord på sex gånger två fot allt vad som behövs för ambassadörer, ministrar och Er ödmjuke tjänare.»

Det är naturligt att man spanat efter blottor i denne hjältes rustning, tecken på och orsaker till den spänning och den olycka, det människoförakt och det självförakt som han levde i. I ungdomen och mera sporadiskt senare kom ett obändigt temperament i dagen. Gordon kunde vara hänsynslöst oförskämd mot chefer och jämställda och i raseri misshandla tjänare. Lytton Strachey har med stöd av några memoaruppgifter antytt att Gordon var periodsupare. Ibland slöt han sig inne i sitt tält i Sudan för att under flera dagar få vara i fred med Bibeln och konjaken. Lord Elton, en av dem som skrivit om honom, förnekar detta med stöd bland annat av förfrågningar hos folk som kunde ha hört talas om Gordons vanor. I några av de förut opublicerade brev Elton själv citerar berör emellertid Gordon spritfrågan på ett sätt som visar hur ömtålig den var, och enligt en tradition, som det är lätt att få belägg på i England, förde Gordon en tidvis misslyckad kamp mot spritbegäret.

På denna och en annan mera central punkt är de nu publicerade biografierna pryda och moraliskt överslätande. Ingenting av kärlek eller erotik är känt från Gordons liv. Snarast synes han ha haft fysisk motvilja mot kvinnor. Hans hjälpsamhet och välgörenhet koncentrerades på halvvuxna pojkar. Han badade dem, tvättade dem och klädde dem, och

tonen i en rad brevcitat — i ocensurerat skick finns breven dock inte utgivna — tyder likaledes på homosexualitet. Säkerligen gjorde sig inte Gordon skyldig till några »skamliga» närmanden; sannolikt var han omedveten om sin böjelse. Men då en av hans levnadstecknare skriver att Gordon »specialiserade sig på pojkar därför att de kunde behandlas utan fjäsk» och att han blott drevs av »barmhärtighet» verkar det mera pinsamt än den totala oskuld som vid Gordons död tog sig uttryck i de många Gordonklubbarna för omhändertagande av fattiga ynglingar.

Det mest diskuterade rent historiska problem som är förknippat med Gordon gäller hans sista uppdrag, den brittiska regeringens ställning till detta och dess försök att undsätta honom i Kartum. Frågan berörs i memoarer och biografier från den tiden och har ingående behandlats i åtskilliga arbeten. En lysande skildring har givits av Lytton Strachey. Han dramatiserar situationen till en duell mellan Gladstone och Gordon. Gladstone ville tvinga Gordon till flykt från Kartum, Gordon ville tvinga Gladstone till undsättning av Kartum. Egendomligt nog har såvitt bekant inte någon tränad historiker sökt att i detalj och med tillbörlig objektivitet klarlägga förloppet. Vissa omdömen lär emellertid stå fast. Gordon överskred sina instruktioner då han stannade kvar och lät sig belägras i Kartum. Han skriver själv i sin dagbok att han varit »mycket olydig mot Hennes Majestäts Regering». Lika säkert är att Gladstone uppsköt undsättningsexpeditionen med allehanda svepskäl. Det hade varit konsekvent att inte sända ut någon expedition — det gällde ju att rädda en enda man — men det var oförsvarligt att sända en expedition så sent. Sannolikt är att Gordon hade rätt i sin övertygelse att mahdins despoti lätt kunde störtas av brittiska trupper. Kitcheners erövring av Sudan tretton år senare kostade den engelska armén sextio soldater. Gladstones uppträdande i hela denna affär är kanske det mest olustiga i hans politiska bana. Hans tendens att förskansa sig bakom svulstighet, undvikanden och optimistisk retorik framträdde aldrig

klarare än i några av parlamentstalen kring undsättningsfrågan.

Emellertid: bland handlingens män i England under 1800-talet finns få vilkas liv och tänkande så helt dominerades av religionen som Gladstone och Gordon. Gladstone kallade Gordon »en stor kristen soldat»; själv kallades han »en stor kristen statsman».

Scoutgeneralen vid Mafeking

»Mother, may I go and maffick
Tear around and hinder traffick»

Med den versen införde Saki — det tidiga 1900-talets mest briljante engelske kåsör och novellist i den lätta genren — ett nytt ord i språket. »Maffick», det betyder enligt vårt vanliga skollexikon »jubla i vild segeryra». Ordet härleder sig från den beryktade Mafekingnatten den 18 maj 1900, den kväll då det engelska folket uppträdde som en samling vettvillingar, då societeten vrålade på lyxrestauranger och teatrar, då gentlemen rusade upp på drosktaken för att krossa sina höga hattar och leda massan i avsjungandet av »God Save the Queen», då trafiken stoppades av berusade och skränande, då osedligheten i Londons parker tog än mer häpnadsväckande proportioner än eljest.

Vad som hände den majdagen var att tidningarna fram på kvällen kunde meddela »Mafeking undsatt». Staden som 217 dagar belägrats av boerna var fri, räddad av en »flygande» brittisk kolonn. Allting förenades för en fulländning av patriotisk yra. Ingen av de omringade engelska städerna vid Tranvaals och Oranjefristatens gränser hade så länge representerat Englands segervilja i motgången. Kimberley och Ladysmith hade fått undsättning åtskilliga veckor tidigare. Mafekings försvar var utmärkt täckt av pressen. I Mafeking satt under belägringen en rad krigskorrespondenter som då och då, men inte alltför ofta, lyckades få ut rapporter från den kämpande staden. Tio dagar före belägringens upphävande hade kontinentens tidningar, på grund av förhastade meddelanden från en boergeneral, i jätterubriker meddelat »Mafeking hat capituliert» och »Mafeking a capitulé». Triumfposten kom en vacker vårkväll, då alla ville festa, och Mafeking blev en underbar förevändning.

Jublet berodde, kan det påstås, på ett misstag. Avgörandet i boerkriget var för länge sedan klart. Roberts och Kitcheners arméer hade tillfångatagit boernas största förband under Cronjé, hade erövrat Oranjefristatens Bloomfountein och närmade sig Tranvaals Pretoria. Det hade inte mycket värde att den lilla staden Mafeking, med några tusen invånare och mindre än 1.000 mans besättning befriades från belägring. Och kriget var inte slut med detta, det skulle fortsätta ännu drygt två år.

Man ändå: det finns en stark bas av realiteter under jublet kring legenden om Mafeking.

Den populära föreställningen om boerkriget nu för tiden — i den mån det finns någon föreställning om saken — är väl att det ännu maktlystna och rovgiriga England överföll de små guld- och diamantrika republikerna som bildade en enklav mellan de brittiska besittningarna Kapkolonien, Bechuanaland, Rhodesia och Natal, och att utgången av striden på förhand var given. Den förstnämnda tesen kan försvaras, även om den är tvivelaktig, den senare är klart ohållbar. Då boerrepublikerna förklarade krig i oktober 1899 var det långt ifrån uteslutet att de skulle segra. Deras trupper på mellan 40.000 och 50.000 man var i antal ofantligt överlägsna de brittiska styrkorna och de var i erfarenhet, lokalkännedom och beväpning — från Krupp och Creusot — överlägsna. Kunde boerna på kort tid slå eller ta till fånga de engelska garnisonerna, var ett uppror bland landsmännen i Kapkolonin sannolikt, och en intervention av europeiska stormakter — Frankrike, Tyskland, Ryssland — mot det ännu i »lysande isolering» levande England antaglig. Under höstmånaderna 1899 var det inte någon orimlig tanke att engelsmännen skulle fördrivas från Sydafrika och boerna där upprätta den hårda, på rasförtryck och maktkoncentration byggda regim som de lyckades nå först femtio år senare under Malan och Strijdom, med den besegrade Kruger som profet och föregångare.

Boerarméerna gick på en gång över gränserna i öster, söder och väster. Under månader besegrade de engelsmän-

nen i så gott som varje drabbning. Deras framryckning hindrades främst av tre städer som de med en sannolikt högst oförnuftig envishet ville erövra innan de fortsatte: Ladysmith, Kimberley och Mafeking. Den största insatsen gjordes av Mafeking. Här uppehöll den engelska garnisonen under månader omkring en fjärdedel av boernas hela militära styrka — under general Cronje — och även sedan belägringsarmén successivt minskats till omkring 4.000 man var dess fasthållande kring Mafeking av stor betydelse. Det är möjligt att försvaret av Mafeking avgjorde krigets utgång. Engelsk historieskrivning, från Times' ryktbara — av L S Amery redigerade — stora skildring till de senaste skrifterna, King i »History today» 1956 och D Grinnell-Milnes färska populära arbete »Baden-Powell at Mafeking», synes vara ense i denna uppfattning.

Att Mafeking kunde hållas berodde, har det ofta sagts, främst på motståndarens ineffektivitet. General Cronje, som först ledde belägringen, var gammal, trög och obeslutsam, hans efterträdare, general Snyman, var ännu mera långsam och passiv; att presidenten Kruger genom brev och telegram från Pretoria ömsevis anbefallde försiktighet och snabb aktion gjorde inte saken bättre. Boersoldaterna var utmärkta ryttare och skyttar, men kunde knappast förmås till ett anfall, som måste leda till svåra förluster inom de egna leden. På den punkten var de hårt drillade engelska trupperna under hela kriget överlägsna. Endast ett försök att ta Mafeking med storm gjordes under belägringen, blott en vecka före undsättningen, och det misslyckades totalt på grund av felaktiga dispositioner och därför att endast några hundra frivilliga deltog i attacken. I stort sett sökte boerna vinna sitt mål genom att svälta ut de belägrade och genom bombardemang. De hade visserligen åtskilliga grova kanoner, men den tidens artilleri var nästan harmlöst enligt våra begrepp. Jättekanonen från Creusot, som sköt granater på nära femtio kilos vikt, åstadkom mycket ringa skada. Engelsmännen kunde iaktta när pjäsen riktades, när den blev färdig för avfyrning

och när skottet gick, och genom en serie skilda signaler fick befolkningen veta när det gällde att gömma sig i källare eller skyddsrum. Även sedan skottet lossats hade man 8—10 sekunder på sig för att gå ur vägen för den väntade granaten.

Engelsmännens försvar var mästerligt. Förtjänsten härav tillkom i första rummet översten Robert Baden-Powell, den blivande scoutgeneralen. Han hade ett par månader före krigsutbrottet blivit befälhavare inom detta område och lyckades, nästan utan reguljära soldater, organisera en stridsduglig trupp av frivilliga och värvade. Den lilla staden omgavs på några kilometers avstånd med ett nät av små fort eller skyttegravar med besättningar på 15—20 man. Ett signal- och telefonsystem gjorde det möjligt att omedelbart tillkalla förstärkning från centrum. Det hela »var en fråga om bluff från början till slut», har Baden-Powell själv förklarat. Han vilseledde fienden genom att låtsas anlägga minfält, genom att bygga attrapper som såg ut som befästningar, genom att sprida falska rykten om undsättning och utfall. Överraskande raider mot farliga och utsatta punkter höll boerna i oro och drev dem att rycka belägringstrupperna längre tillbaka. Kanoner och ammunition tillverkades av lokomotiv och järnskrot. Ett intensivt och påhittigt utnyttjande av allt ätbart och ett rationellt ransoneringssystem höll den rena svälten borta.

Den moraliska fronten skötte »översten» lika bra. Han skojade med fienden. »Ni tar inte Mafeking genom att sitta och se på det», var svaret på en uppmaning till kapitulation. Han lät ge ut en tidning som innehöll kverulans och skämt och patriotiska verser. Han anordnade baler, sporttävlingar, varietéföreställningar. Hans naivitet och konventionalism — bestyrkta i de böcker han sedan gav ut — var förenade med en pojkaktighet som kunde kasta korrektheten över bord. Han spelade själv med på varietén genom att härma Paderewski vid pianot och sjunga idiotiska visor utklädd till cockney. De sociala distinktionerna — för att inte tala om rasskillnaden — upprätthölls med den engelska gemytlighet och naturlighet som ger en illusion av klasslöshet mitt i den strikta och

hårda ordningen — man tänker på Kiplings »dook's son, cook's son, son of a belted earl» och på Noel Cowards till det parodiska drivna »Cavalcade».

Striden om Mafeking var en kanske avgörande episod i ett krig som i grunden hotade Englands ställning som världsmakt. Det var en tragedi, med ett tusental människor som offer och mycket lidande, som bara i förbigående skymtar i rapporter och äreminnen. Men det var också något av ett upptåg, en fest. På söndagarna inställdes skjutningen, boerna njöt av matfororna från hemmet, engelsmännen dansade och spelade fotboll. Den stämning som slår emot oss ur böckerna och tidskrifterna kan kallas förljugen, eftersom det ohyggliga alltid insveps i kort fakticitet eller krigisk romantik: »kapten Fitzclarence hade ensam med sitt svärd svarat för (accounted for) fyra fiender», »för sin tapperhet fick Fitzclarence senare Viktoriakorset». Men säkert är det inte bara fråga om förljugenhet. Alla citat, alla rapporter tyder på att många i Mafeking kände ungefär vad de borde känna enligt drottningens, pressens och de jublande Londonmassornas mening.

Avståndet från den tiden känns omätligt.

PÅ MARKNADSTORGET

Essäer i litterära och politiska ämnen

Det är en väldig intressesfär Herbert Tingsten omspänner, Tolstoj och Thomas Mann är föremål för inträngande analyser, en rad av de stora viktorianerna passerar revy i hans bok, de sex hundrades ritt vid Balaklava skildras medryckande, Gordon, »den store kristne soldaten» porträtteras och analyseras liksom scoutgeneralen vid Mafeking och presidenter i Förenta Staterna. Allt präglas av Tingstens starka temperament, skärpa och sinne för de väsentliga livsproblemen.

Pressröster om Herbert Tingsten:

Sigurd Hoel: ... »Tingstens författarverksamhet dessa efterkrigsår är den mest explosiva talangutveckling som någonsin skett i nordisk press. ... På kort tid har Tingsten gett pressen en ökad betydelse som kontrollör av regeringar och politiker, han har satt sin prägel på den politiska idédebatten inte bara i Sverige utan också i de övriga nordiska länderna, han har lyft upp denna debatt på ett högre principiellt plan och tvingat motståndarna till större intellektuella ansträngningar än de varit vana vid.»

Ivar Harrie: »Tingsten har gett nytt och intensivt liv åt sin tidning, har satt oanad sprätt på den politiska diskussionen i detta land, har visat hur användbar vetenskaplig skolning är också i publicistiken, hur den rentav ger laddning åt publicistiska vätebomber. Vi alla som polemiserar mot Tingsten dagligen och stundligen, ... vi måste erkänna det obekväma faktum att han den dag i dag är är Sveriges publicist nr 1, att han självklart övertagit Torgny Segerstedts roll. ... Om man över huvud diskuterar svensk press, svensk fri opinionsbildning, utanför Sverige i dag, så menar man Tingsten. ... Han har kanske oftare fel än vi andra, men han har den största elden.»

Sven Rinman: »Tingsten är som författare och politiker något av den evigt debatterande studenten, som natten igenom med oblaserad iver och brinnande oro kämpar med de stora livsproblemen, som gläds åt argumentens blixtrande spel men som ändå tar allting på allvar, som ännu orkar låta bli att resignera, att finna sig till rätta. Det är hans storhet, att han oanfäktad av alla taktiska beräkningar har bevarat detta sinnelag genom åren.»

Holger Ahlenius: ... »Tingsten är vår ojämförligt främste publicist.»

WAHLSTRÖM & WIDSTRAND
Pris kr 17.50

KF 2.00